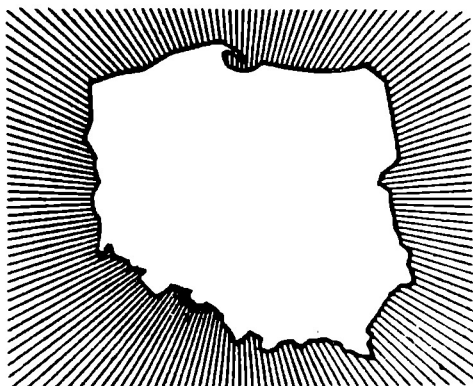

UNIwersYTET WARSZAWSKI

InstYTUT GOSPODARKI PRZESTRZENNEJ

19

**ROZWÓJ REGIONALNY
ROZWÓJ LOKALNY
SAMORZĄD TERYTORIALNY**

**Paweł
Swianiewicz**

**Spółeczno-ekonomiczna
typologia
miast i gmin w Polsce**

**WYDZIAŁ GEOGRAFII
I STUDIÓW REGIONALNYCH UW
INSTYTUT GOSPODARKI PRZESTRZENNEJ**

**ROZWÓJ REGIONALNY
ROZWÓJ LOKALNY
SAMORZĄD TERYTORIALNY**

19

Paweł Swianiewicz

**Społeczno-ekonomiczna
typologia
miast i gmin w Polsce**

Warszawa 1989

RADA REDAKCYJNA

**Antoni Kukliński (przewodniczący),
Piotr Dutkiewicz, Stanisław Gebethner,
Bohdan Gruchman, Bohdan Jałowiecki,
Bogdan Kacprzyński, Wincenty Kawalec,
Stanisław Komorowski, Tomasz Potkański (sekretarz),
Kazimierz Secomski, Karol Sobczak**

REDAKCJA

**PIOTR DUTKIEWICZ (redaktor naczelny),
Grzegorz Gorzelak, JADWIGA KOBUSZEWSKA (sekretarz),
Hanna Libura, Agnieszka Mync**

**Adres Redakcji: Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Instytut Gospodarki Przestrzennej
Krakowskie Przedmieście 30, 00–927 Warszawa
Tel. 200–381**

Spis treści

1 Wstęp	1
1.1 Cel i zakres pracy	1
1.2 Hipotezy i pytania badawcze	3
1.3 Zagadnienia terminologiczne	4
2 Badania typologiczne w geografii społeczno-ekonomicznej	7
2.1 Rozwój badań typologicznych w historii geografii społeczno-ekonomicznej	7
2.2 Badania typologiczne w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej	9
2.3 Porównawcze badania zróżnicowania struktury społeczno-ekonomicznej Polski	13
3 Finanse władz lokalnych	17
3.1 Finanse władz lokalnych w Polsce	17
3.2 Konstrukcja wskaźnika syntetycznego sytuacji finansowej	22
3.3 Finanse lokalne w różnych krajach	23
4 Badanie empiryczne	33
4.1 Podstawy badania empirycznego	33
4.1.1 Delimitacja jednostek przestrzennych	33
4.1.2 Stosowany zestaw wskaźników	34
4.1.3 Metody statystyczne	38
4.1.4 Schemat analizy	42
4.2 Wyniki badania	48
4.2.1 Struktura społeczno-gospodarcza miast i gmin w roku 1985	48
4.2.2 Zmiany struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin w latach 1978-1985	63
4.2.3 Sytuacja finansowa rad narodowych miast i gmin w 1985 roku	73
4.2.4 Typologia miast i gmin ze względu na ich strukturę społeczno- gospodarczą i sytuację finansową	82
Aneks. Miasta i gminy reprezentanci poszczególnych typów	92
5 Podsumowanie i wnioski	101
Bibliografia	105
Aneks. Wyniki badania. Skład poszczególnych typów miast i gmin	112

Rozdział 1

Wstęp

1.1 Cel i zakres pracy

Niniejsza praca wykonana została w ramach CPBP 09.8 "Rozwój regionalny - rozwój lokalny - samorząd terytorialny" i oprócz celu poznawczego powinna mieć również znaczenie praktyczne. Przeprowadzona typologia może być pomocna przy dokonywaniu wyboru *poligonów badawczych* do badań szczegółowych oraz oceny reprezentatywności badań już przeprowadzonych.

Badanie obejmuje możliwie wszechstronną analizę wewnętrznej struktury i wzajemnych zależności między następującymi zbiorami danych:

- zestawem wskaźników charakteryzujących strukturę społeczno-gospodarczą miast i gmin w roku 1978;
- zestawem wskaźników charakteryzujących strukturę społeczno-gospodarczą miast i gmin w roku 1985;
- zestawem wskaźników charakteryzujących sytuację finansową rad narodowych stopnia podstawowego w roku 1985.

Końcowym rezultatem wykonanej pracy jest typologia miast i gmin w Polsce przeprowadzona ze względu na ich strukturę społeczno-gospodarczą w latach 1978 i 1985 oraz gospodarkę finansową rad narodowych w roku 1985. Istotą pracy jest zatem powiązanie informacji zawartych w kilku zbiorach danych.

Opracowania dotyczące typologii przestrzennej różnych rodzajów działalności i obiektów, należą w wielu dziedzinach geografii społeczno-ekonomicznej do najważniejszych nurtów badań. Porównawcze badania przestrzennego zróżnicowania struktury społeczno-gospodarczej mają w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej dużą tradycję, przy czym dokładny zakres tematyczny analizy określany był różnie (np. warunki bytowe ludności - Muziol, 1983; Łodkowska, 1983; poziom rozwoju - Gorzelak, 1983, do nurtu tego zaliczyć też można prace dotyczące klasyfikacji funkcjonalnej miast i obszarów wiejskich, z najnowszych prac wymienić tu trzeba opracowanie Stolli, 1987). Koncepcje te i prace omawiam w rozdziale 2.

Natomiast przestrzenne zróżnicowanie sytuacji finansowej miast i gmin jest w polskiej geografii tematem nowym. Jedną z przyczyn jest zapewne fakt, że dopiero od kilku lat rady narodowe stają się ciałami współdecydującymi o przestrzennym zróżnicowaniu

struktury społeczno-gospodarczej. Wydaje się jednak, że tematyka ta powinna stać się w najbliższym czasie jedną z istotnych inspiracji rozwoju polskiej geografii. Przekonanie to wynika z dwóch przesłanek. Po pierwsze z poglądu, że jeśli geografia chce być nauką wyjaśniającą a nie tylko opisującą, to w centrum jej interpretacji winna się znaleźć rola człowieka jako decydenta tworzącego przestrzenną organizację działalności na powierzchni ziemi (Chapman, 1980). Po drugie zaś z wiary, że w Polsce w najbliższych latach będzie się w dalszym ciągu relatywnie zmniejszać znaczenie decyzji podejmowanych na szczeblu centralnym, i zwiększać rola decyzji podejmowanych przez społeczności lokalne. Wyjaśnianie przestrzennego zróżnicowania struktury społeczno-gospodarczej będzie zatem wymagać coraz szerszego uwzględniania aspiracji i strategii rozwoju stosowanych przez poszczególne władze lokalne. Patrzenie na procesy zachodzące w miastach i gminach jedynie jako na wynik przestrzennego zróżnicowania procesów zachodzących w całym kraju i polityki przestrzennej państwa jest już niewystarczające. Dlatego też problematyce władz lokalnych poświęcono stosunkowo obszerny rozdział 3.

Wybór sytuacji finansowej z całości problematyki dotyczącej władz lokalnych jest podyktowany dwoma względami. Po pierwsze zazwyczaj odbija się w niej większość trudności z jakimi spotykają się te władze i decyduje ona o realnych możliwościach wykorzystania przyznanych formalnie kompetencji (Ruśkowski 1987, s.8). Po drugie sytuacja finansowa stosunkowo najlepiej nadaje się do analizy porównawczej o charakterze statystycznym.

Ogólnemu omówieniu warunków funkcjonowania władz lokalnych w Polsce (z interesującym nas tutaj punktu widzenia) poświęcony jest rozdział 3.1. Przedstawione wyniki wcześniejszych ("aprzestrzennych") prac pozwalają także na konstrukcję wskaźnika syntetycznego, ilustrującego sytuację finansową miast i gmin.

Ze względu na niewielkie doświadczenia polskie w zakresie badań w tej dziedzinie, szczególne znaczenie ma w tym rozdziale przedstawienie roli finansów lokalnych w Polsce na tle danych z innych krajów (rozdz. 3.3). Przedstawione są m.in. przestrzenne modele zróżnicowań sytuacji finansowej jednostek lokalnych w różnych krajach (w tym próby teoretycznych uogólnień). Ich porównanie z opisanym w dalszej części pracy modelem polskim wskazuje na dodatkowe czynniki wpływające na te zróżnicowania.

Profesor A. Kukliński, formułując program badań "Polski lokalnej", wyróżnił dwa znaczenia terminu "lokalny": *"termin lokalny sensu largo obejmuje sytuację, w której mówimy, że dane zjawisko występuje w skali lokalnej. Jest to ujęcie bardzo nieprecyzyjne, ponieważ w tym sensie wszystkie zjawiska należą do układów rzeczywistości lokalnej. W tym ujęciu Huta Katowice jest zjawiskiem lokalnym, ponieważ istnieje i funkcjonuje w określonej rzeczywistości lokalnej... Termin "lokalny" sensu stricto obejmuje sytuację, w której mówimy, że dane zjawisko w znacznym stopniu domyka się bilansowo lub decyzyjnie w skali lokalnej"* (Kukliński 1986). Niniejsze badanie analizuje układy lokalne w obu znaczeniach.

Tradycyjnie miasta i gminy wiejskie były badane oddzielnie. Przekonanie, że struktura społeczna miast i gmin nie musi być zawsze krańcowo odmienna, w związku z czym wyniki typologii nie doprowadzą do banalnego podziału na miasta i gminy, ma źródło przede wszystkim w dokonujących się przemianach społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich, w wyniku których, obok funkcji dla nich tradycyjnych jak rolnictwo lub leśnictwo, coraz większego znaczenia nabierają funkcje dotychczas skupiające się w miastach, jak przemysł, budownictwo miejskie itp. (Stolla 1987; Kostrowicki 1976). Z drugiej strony w wielu miastach - nie tylko małych - spora rolę (zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę

strukturę użytkowania ziemi) odgrywa działalność charakterystyczna przede wszystkim dla obszarów wiejskich. Jedynym miastem w Polsce pozbawionym rolnictwa jest Gdynia. W związku z tym sensowne i celowe jest zastosowanie tego samego zestawu wskaźników do charakterystyki wszystkich jednostek stopnia podstawowego. W moich badaniach struktury społeczno-gospodarczej zostały uwzględnione miasta i gminy wiejskie. Postępowanie takie, rzadkie w literaturze polskiej, spotykane jest w pracach autorów zagranicznych (np. Schuler, Joye 1987).

Wydawać by się mogło, że delimitacja jednostek przestrzennych w tak określonym badaniu nie powinna nastręczać większych trudności. Tak jednak nie jest. Ostatecznie w badaniu uwzględnione zostały miasta, miasta-gminy i gminy w granicach z końca 1985 roku (razem 2383 jednostki). Jest to więc podział nawiązujący do administracyjnego, jednak nie w pełni konsekwentnie, gdyż z powodu trudności natury informacyjnej nie został uwzględniony podział 5 największych miast na dzielnice. Dane dotyczące finansów dzielnicowych rad narodowych w analizach statystycznych są zagregowane dla całych miast. Najpoważniejsze trudności łączyły się jednak ze zmianami granic miast i gmin. Przedstawienie danych dotyczących roku 1978 w podziale administracyjnym z końca 1985 roku wymagało szacunków dla 277 jednostek.

W celu zgromadzenia informacji statystycznych wykorzystane zostały trzy źródła: specjalna ankieta przeprowadzona w ramach CPBP 09.8, w celu zgromadzenia danych dotyczących finansów rad narodowych, Skomputeryzowany Zbiór Danych o Miastach i Gminach oraz System Statystyczny "Miejscowość" – obydwa prowadzone przez Główny Urząd Statystyczny, w celu zgromadzenia danych dotyczących struktury społeczno-ekonomicznej miast i gmin.

Zebrany materiał statystyczny obejmuje:

1. W zakresie struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin

- strukturę społeczną ludności,
- elementy warunków bytowych ludności,
- dane dotyczące gospodarki: zatrudnienie, użytkowanie ziemi, formy własności ziemi i wielkość gospodarstw rolnych;

2. W zakresie sytuacji finansowej rad narodowych miast i gmin – wielkość i strukturę budżetów oraz funduszy celowych w miastach i gminach.

Ze względu na niedostępność danych dotyczących wyników działalności gospodarczej trzeba było zrezygnować z omówienia struktury rozwoju miast i gmin.

Problemy dotyczące delimitacji jednostek przestrzennych, badania, doboru zmiennych, jak również zastosowanej metody są omówione szerzej w rozdziale 4.1.

1.2 Hipotezy i pytania badawcze

Z dotychczasowych badań porównawczych wynika, że przestrzenne zróżnicowanie struktury społeczno-gospodarczej Polski jest wynikiem nałożenia się dwóch czynników :

- stopnia uprzemysłowienia i urbanizacji badanych jednostek

» zróżnicowania występującego między dużymi regionami. Czynniki ten utożsamiany jest zwykle z czynnikiem historycznym, „którego działanie objawia się w występowaniu podziałów przestrzeni społeczno-gospodarczej zgodnych z dawnymi granicami państwowymi, szczególnie zaś z granicami rozbiorowymi” (Gorzelak 1983, s.4)

Powyższe wnioski wynikały zawsze z badań o węższym zakresie tematycznym (np. warunki bytowe, Łodkowska 1983), bądź obejmujących węższy zbiór jednostek przestrzennych (np. miasta lub województwa, Gorzelak 1983; 1987a). Można więc postawić pytanie, w jakim stopniu wnioski te znajdują potwierdzenie w wynikach niniejszej pracy? Pytanie to nie jest banalne, gdyż w badaniach moich uwzględniłem podział na mniejsze jednostki przestrzenne, podczas gdy wcześniejsze badania prowadzone były najczęściej w skali województwa. Równocześnie szerszy jest zakres tematyczny badań i uwzględniono w nich analizę zmian w latach 1978-1985. Wstępna hipoteza zakładała, że najbardziej ogólny obraz będzie podobny do wniosków z badań wcześniejszych. Postawiono też kilka pytań szczegółowych będących konkretyzacją sformułowanego wyżej pytania ogólnego, a mianowicie

W których regionach (województwach) istnieje najsilniejsze zróżnicowanie jednostek stopnia podstawowego? Hipoteza zakładała, że najwyraźniej zróżnicowane są województwa przecięte dawnymi granicami państwowymi (czyli omówione powyżej zróżnicowanie sięga skali miast i gmin) oraz województwa tradycyjnie mało zurbanizowane, na terenie których zlokalizowane są pojedyncze wielkie zakłady przemysłowe.

W jakim stopniu główne czynniki decydujące o przestrzennym zróżnicowaniu badanych zjawisk zmieniły się w latach 1978-1985? Hipoteza zakładała, że co prawda w stosunkowo krótkim okresie nie mogło dojść do zasadniczych zmian, jednak da się zaobserwować zmiany ich kierunki.

Jakie były czynniki różnicujące tempo i kierunki tych zmian? Hipoteza zakładała, że zmiany będą najsilniejsze w gminach o zmniejszającej się liczbie ludności oraz w jednostkach, w których zlokalizowana jest budowa największych inwestycji.

Jakie jest przestrzenne zróżnicowanie sytuacji finansowej rad narodowych miast i gmin? W przypadku tego i następnego pytania trudniej jest o hipotezy ze względu na brak wcześniejszych badań tego zagadnienia. Hipotezy wymagały więc szerszego naświetlenia i dlatego zostały omówione szerzej w rozdziale 3.

Jakie są związki między tą sytuacją i strukturą społeczno-gospodarczą miast i gmin oraz jej zmianami w latach 1978-1985? To ostatnie pytanie zakłada, że związek taki jest istotny. Założenie to wydaje się logiczne, wymagać jednak będzie udowodnienia.

Próbą odpowiedzi na powyższe pytania będą wyniki analiz empirycznych przedstawione w rozdziale 4.2.

1.3 Zagadnienia terminologiczne

Badania polegające na podziale zbioru jednostek przestrzennych na bardziej jednorodne grupy (ze względu na analizowane cechy) mają w geografii bardzo bogatą tradycję. Niemniej jednak nie ma pełnej zgodności poglądów w najbardziej nawet podstawowych kwestiach terminologicznych. Pojęcia takie jak grupowanie, typologia, klasyfikacja używane są przez jednych autorów zamiennie, podczas gdy inni wyraźnie je rozróżniają. Równocześnie trudno doszukać się w literaturze śladów poważnego sporu dotyczącego tych pojęć. Istotnie, można uznać, że w tym konkretnym przypadku, przyjęcie jakiegó

konwencji terminologicznej, nie ma głębszego znaczenia dla pozostałych etapów badania. Nie zwalnia to jednak z obowiązku jasnego przedstawienia sposobu rozumienia używanych określeń

Całkowicie zamiennie używa omawianych pojęć m.in. R.J. Johnston. Definiuje on typ jako: „zbiór względnie homogenicznych jednostek zdefiniowany przez określone kryteria. Terminy: grupa, klasa używane są jako synonimy typu”, natomiast „Typologia (grupowanie, klasyfikacja) to proces prowadzący do powstawania typów” (Johnston 1970, s.293). Wyraźnego rozróżnienia trudno też doszukać się w Słowniku wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych (Kopaliński, 1967) i w Małym słowniku języka polskiego (Skorupka, Auderska, Lempicka, 1968). Terminy klasyfikacja i typologia używane są również zamiennie w wielu podręcznikach dotyczących metod ilościowych w geografii (np. Parysek, Wojtasiewicz 1979; Racine, Raymond 1977).

Pojęcia klasyfikacji i typologii są rozróżniane w niektórych podręcznikach logiki (np. Ziemiński 1977, s.268-270). W literaturze geograficznej stanowisko takie prezentuje m.in. R. Domański. Uważa on, że „pojęcia typologiczne są osobliwym przypadkiem pojęć klasyfikacyjnych. Osobliwość polega na tym, że pojęcia typologiczne funkcjonują w charakterze wzorca” (1964, s.680). Natomiast podane w jednej z późniejszych prac tego autora określenie typologii jako klasyfikacji będącej relacją porządkującą jest dla mnie niezrozumiałe (1977).

Nieco inne stanowisko prezentuje J. Kostrowicki. Definiuje on typologię w następujący sposób: „Jest to szczególny rodzaj klasyfikacji, w której jednostki badane nie są rozmieszczane wg przyjętych z góry kategorii lub klas, lecz grupowane wg podobieństw wokół najczęściej występujących, a więc typowych zbiorów. W odróżnieniu od zwykłej klasyfikacji pomiędzy tymi zbiorami mogą występować luki lub też zbiory mogą się ze sobą częściowo pokrywać, tam gdzie występują jednostki o charakterze przejściowym” (1978, s.12-13).

Nawiasem mówiąc, autor nie stosuje tu terminologii w pełni konsekwentnie, bowiem jeśli w typologii nie obowiązują wymagania wyczerpującego charakteru i rozłączności, to typologia nie jest rodzajem klasyfikacji (bowiem istnieją typologie nie będące klasyfikacją). Dlatego celowe wydaje się stosowanie pojęcia klasyfikacji typologicznej dla określenia takiej typologii, która jest równocześnie klasyfikacją.

W praktyce w badaniach geograficznych najczęściej (choć nie zawsze) mamy do czynienia właśnie z klasyfikacjami typologicznymi. Stosowane procedury spełniają za zwyczaj warunki podziału logicznego, zaś wyróżnione grupy interpretowane są jako typy, tyle że określenie „typu idealnego” następuje czasem a priori (jak np. w większości prac z geografii rolnictwa, w klasyfikacjach funkcjonalnych miast) czasem zaś ex post (jak m.in. w niniejszej pracy)

Winien jestem podziękowanie osobom, które pomogły mi i dzięki którym mogła powstać ta praca, przede wszystkim Panu Profesorowi Antoniemu Kuklińskiemu za opiekę w trakcie pisania pracy.

Winien jestem także wdzięczność mgr Waldemarowi Długociemu z Ministerstwa Finansów i dr Witoldowi Koniecznemu z Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego za pomoc w przygotowaniu ankiety i zgromadzeniu danych dotyczących finansów rad narodowych miast i gmin. Mgr Andrzejowi Karwowskiemu z Głównego Urzędu Statystycznego za pomoc w zgromadzeniu pozostałych zbiorów danych i wykonanie części obliczeń statystycznych oraz Jarosławowi Sokołowskiemu i Janowi Swianiewiczowi za konsultacje i pomoc przy prowadzeniu analiz statystycznych. Pragnę także podziękować kierownictwu Centralnego Programu Badań Podstawowych 09.8 "Rozwój regionalny - rozwój lokalny - samorząd terytorialny" za finansowanie moich badań.

Oczywiście za wszystkie ewentualne błędy i niedoskonałości badania ponoszę wyłączną odpowiedzialność.

Autor

Rozdział 2

Badania typologiczne w geografii społeczno-ekonomicznej

2.1 Rozwój badań typologicznych w historii geografii społeczno-ekonomicznej

Zdaniem J. Kostrowickiego *“próba porządkowania badanych zjawisk według przyjętego systemu klasyfikacyjnego jest charakterystyczna dla określonego stadium rozwoju każdej dyscypliny naukowej. Mając do czynienia z nieograniczoną niemal mnogością faktów, zjawisk i procesów rozmieszczonych na powierzchni ziemi, geografowie stadium to osiągnęli dość późno. Najpierw zwrócili oni uwagę na regionalizację czyli podział powierzchni ziemi na jednostki terytorialne na podstawie stwierdzonych między nimi różnic. Dopiero rozwój specyfikacji w geografii i wyodrębnienie się w jej ramach szeregu dyscyplin naukowych o wyraźnie określonym polu badań umożliwił przejście do stadium systematyzacji lub typologii, to jest do grupowania faktów, zjawisk lub procesów według ich podobieństwa lub pokrewieństwa. Przez wiele jednak lat a często i dziś jeszcze te dwa różne pojęcia były ze sobą mieszane”* (1972, s.395).

Niezupełnie można się zgodzić z tym stwierdzeniem. Jest to prawda, jeśli weźmiemy pod uwagę jedynie zaawansowanie metodyczne prowadzonych badań. Jednak samo zrozumienie konieczności porządkowania badanych zjawisk za pomocą systemów klasyfikacyjnych towarzyszy geografom już od bardzo dawna. Dotyczy to zarówno badań o charakterze ogólnym jak i poszczególnych zagadnień.

L. Kosiński zauważył, że pierwszych badań dotyczących klasyfikacji funkcjonalnej osiedli należy szukać w początkach bieżącego stulecia, wskazał przy tym na dzieła T. Hettnera (Kosiński 1958, s.59).

Bardzo wyraźne postawienie zagadnienia klasyfikacji można znaleźć w pracach F. Ratzela powstałych jeszcze pod koniec XIX w. W *Antropogeografii* pisał on: *“Na takich samych terenach powstają podobne zjawiska w życiu ludów i państw, które można sklasyfikować pod względem geograficznym. Klasyfikacja ta musi wyprzedzać inne wnioski... dla antropogeografii jest najbliższa i najbardziej naturalna klasyfikacja wg cech geograficznych tj wg położenia i warunków naturalnych siedzib. Jednym z jej podstawowych zadań jest rozbudować tę klasyfikację. Klasyfikacja jest pierwszym krokiem do indukcji”* (1899, s.98).

Zdaniem J. Babcza w pierwszej połowie XX w. *“metodą stosowaną przez geografów człowieka przy opracowywaniu materiałów, a tym samym w wyświeltaniu podstawowych*

problemów związku przyrody i człowieka, było grupowanie i klasyfikacja faktów" (1965, s.127)

Przykładem takiego podejścia są typy klimatu i typy krajobrazu opisywane przez S. Passarge'a (1924, s.159-160)

Natomiast lata pięćdziesiąte naszego wieku były istotnie przełomowe zarówno jeśli chodzi o ścisłość stosowanych kryteriów i metod grupowania, jak i rozumienie znaczenia badań typologicznych dla rozwoju teorii geograficznych. Zmiany te, najogólniej rzecz ujmując, były odbiciem tworzenia się nowego paradygmatu badań geograficznych (por. np. Johnston 1983, s.50-94). Oczywiście nie miejsce tu na opisywanie całego skomplikowanego procesu, uwaga moja skoncentrowana będzie tylko na przemianach dotyczących klasyfikacji w geografii społeczno-ekonomicznej.

Na ogół najbardziej dostrzegane są innowacje metodyczne, choć w dużym stopniu są one pochodną zmian o głębszym charakterze. Łączą się one ze sławnym sporem Hartshorne'a z Schaferem o charakter geografii jako nauki (por. Johnston 1983, s. 51-58). W wyniku przemian zapoczątkowanych tym sporem większość uczonych przyjęła nowe poglądy na temat roli geografii w formułowaniu praw naukowych. Miało to istotny wpływ na zmiany w rozumieniu celu i znaczenia badań typologicznych. Po pierwsze zauważono, że bardzo wiele dawniejszych klasyfikacji było naiwnych, głównie ze względu na zbyt dużą generalizację faktów (Freeman 1961). Po drugie o ile dawniej grupowanie służyło jedynie porządkowaniu posiadanej wiedzy, było wstępem do indukcji, o tyle teraz zaczęto doceniać jego rolę w procesie testowania hipotez i wyjaśnianiu dedukcyjnym. W klasycznej pracy Harvey'a klasyfikacja znajduje się w schemacie zarówno wyjaśniania indukcyjnego, jak i dedukcyjnego (1969, s.34), przy czym autor zdaje się większą wagę przywiązywać do tego drugiego. Również zdaniem Johnstona głównym sposobem wykorzystywania klasyfikacji winno być testowanie hipotez (Johnston 1970, s.294). Nie znaczy to, że rozumowanie indukcyjne przestało być istotne, wręcz przeciwnie, jest ono znacznie częściej spotykane w empirycznych pracach wykorzystujących procedury typologiczne. Podejście takie dominuje też w wielu opracowaniach o charakterze teoretycznym (np. Domański 1964, s.628). Owa nadreprezentacja podejścia porządkująco-indukcyjnego wynika z jednej strony z ciągle niewystarczającej wiedzy faktograficznej w wielu dziedzinach (np. taka była geneza charakteru celów stawianych przez Komisję Typologii Rolnictwa), z drugiej zaś z niedostatecznego czasem doceniania znaczenia dedukcji dla rozwijania teorii geograficznych.

Innowacje metodyczne związane były znów z procesem zmian dotyczącym całej geografii, które uwidoczniły się szczególnie w tzw. rewolucji ilościowej. Dawniejsze metody klasyfikacji, najczęściej niesformalizowane, oparte na intuicji i wiedzy autora lub analizie jednej zmiennej traktowanej jako wskaźnik zjawisk o szerszym charakterze, zastąpiły obecnie bardzo liczne (niekiedy bardzo skomplikowane pod względem matematycznym) metody statystyczne. Do najczęściej stosowanych należą techniki z grupy metod analizy czynnikowej i metody grupowania hierarchicznego. W tym miejscu trzeba wspomnieć o roli tzw. Washington school, a w szczególności B.J. Berry'ego, który rozwinął metody analizy porównawczej w geografii (m.in. metody klasyfikacyjne) tworząc schemat metodyczny badania stosowany bardzo często do dzisiaj (por. Johnston 1983, s.62-65).

Niemal powszechna jest dziś opinia o wysokiej użyteczności metod matematycznych w typologii geograficznej, jednak spotkać się można z częstym niezrozumieniem istoty i znaczenia tych metod. Bardzo wyraźnie pisał o tym J. Kostrowicki w artykule dyskutującym założenia typologii rolnictwa: "Znaczenie metod matematycznych nie polega na

tym, że dzięki ich użyciu można uzyskać lepsze, bardziej zbliżone do rzeczywistości wyniki. Dobry specjalista o głębokiej wiedzy i znajomości danego problemu i badanego terenu może bowiem często uzyskać lepsze, lepiej odzwierciedlające rzeczywistość wyniki przy pomocy tradycyjnej metody bez stosowania jakichkolwiek metod ilościowych. Problem polega jednak na tym, że ponieważ wyniki te zostały uzyskane w sposób subiektywny, nikt inny nie jest w stanie uzyskać wyników porównywalnych dla tego samego obszaru i innego okresu lub dla innego obszaru ... takich samych wyników nie można po raz drugi osiągnąć, ponieważ nikt inny, a nawet ten sam badacz po pewnym czasie, nie potrafi powtórzyć procesu myślenia, który doprowadził do osiągnięcia tych wyników ... Korzyści wynikające ze stosowania metod ilościowych niekoniecznie będą wzrastały, jeśli stosować się będzie metody bardziej skomplikowane" (1972, s.402-403).

Autor zwraca też uwagę na korzyści płynące ze znacznie szybszego i mniej pracochłonnego uzyskiwania wyników klasyfikacji w przypadku wykorzystywania metod matematycznych. W przytoczonym cytacie zawarta jest pewna doza przesady, choć odaje on dobrze istotę problemu. Sytuacja jest jednak nieco inna w przypadku badania zjawisk rzadko dotychczas analizowanych oraz w przypadku wykorzystania klasyfikacji jako metody testowania hipotez.

Trzecią zmianą, jaka zaznaczyła się w badaniach typologicznych w geografii była zmiana tematyki prowadzonych prac. Była to jednak jedynie bezpośrednia konsekwencja zmian dotyczących całej geografii, odchodzenia od prób wielkich syntez na rzecz postępującej specjalizacji.

Wydaje się, że rola badań typologicznych w geografii nie ograniczy się tylko do pewnego okresu czy etapu rozwoju. Jednym z ostatecznych celów każdej nauki jest wyjaśnianie procesów i zjawisk. Sama typologia rzecz jasna niczego nie wyjaśnia, ale porządkując często ogromną liczbę faktów prowadzi do uogólnień lub weryfikacji przyjętych dotychczas teorii, w ten sposób przybliżając nas do wyjaśniania. Niektórzy badacze twierdzą nawet, że *"nie ma wiedzy geograficznej bez analizy typologicznej"* (Racine, Raymond 1977, s.123).

2.2 Badania typologiczne w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej

Nie jest zadaniem tego rozdziału przedstawienie pełnej inwentaryzacji, a tym bardziej oceny wszystkich polskich prac geograficznych zajmujących się problemem typologii. Celem jest natomiast prezentacja najważniejszych kierunków badawczych, w których metoda typologiczna odegrała istotną rolę. Główna uwaga zwrócona jest na prace empiryczne. W rozdziale tym uwzględnione są prace podejmowane przez polskich geografów, jedynie wyjątkowo wspomina się o badaniach powstałych w ramach innych dyscyplin naukowych (np. socjologii) dotyczących typologii jednostek przestrzennych.

Nie ulega wątpliwości, że podejście typologiczne w geografii polskiej zaznaczyło się najsilniej w geografii rolnictwa. A. Kukliński, wyróżniając w geografii polskiej początku lat osiemdziesiątych cztery orientacje metodologiczne (opisową, typologiczną, pozytywistyczną i strukturalistyczną), do orientacji typologicznej obok geomorfologii zaliczył właśnie geografie rolnictwa (1985). Badania typologiczne rozwinęły się również na szerszą skalę w dziedzinie typologii i klasyfikacji funkcjonalnej jednostek przestrzennych. Najsilniej i najwcześniej rozwinęły się badania struktury funkcjonalnej miast. Ostatnio większego

znaczenia nabrały też kierunki klasyfikacji funkcjonalnej obszarów wiejskich oraz typologii miejscowości turystycznych (jako szczególnego rodzaju typologii funkcjonalnej). Właśnie te kierunki badań będą przedstawione w dalszej części niniejszego rozdziału.

Na bardzo dynamiczny rozwój typologii rolnictwa duży wpływ miało powołanie na Kongresie Międzynarodowej Unii Geograficznej w roku 1964. Komisji Typologii Rolnictwa z prof. Jerzym Kostrowickim jako przewodniczącym. Kilka lat później, wykorzystując wyniki ankiety rozesłanej wśród uczestników Komisji, J. Kostrowicki sformułował cele i wstępne założenia typologii rolnictwa świata (1969). Stwierdzając, że obecnie cechy środowiska produkcyjnego dominują nad cechami środowiska przyrodniczego proponował przyjęcie jako kryteriów klasyfikacji trzech grup cech: społeczno-własnościowych (system własności, wielkość gospodarstw), organizacyjno-technicznych (nakład pracy, nawodnienie, nawożenie, systemy rolnicze) i produkcyjnych (produktywność, towarowość, kierunki produkcji rolniczej).

Warto zatrzymać się dłużej nad sposobem doboru wskaźników typologii, gdyż stał się on później podstawą bardzo wielu prac. J. Kostrowicki stwierdził, że istotny jest *"wybór ograniczonej liczby zmiennych o charakterze syntetycznym, reprezentatywnym i możliwie uniwersalnym obejmujących łącznie wszystkie istotne cechy rolnictwa. Syntetyczność oznacza, że każda zmienna zawiera w sobie szereg cech elementarnych, reprezentatywność mówi, że wybrane zmienne przedstawiają istotne nie zaś drugorzędne cechy rolnictwa, uniwersalność zaś, że wybrane cechy charakteryzują jeśli nie wszystkie to przynajmniej większość formacji rolniczych"* (1972, s.400-401). Unikamy w ten sposób sytuacji, gdy przy użyciu wielkiej liczby dotępych wskaźników reprezentowany jest jeden tylko aspekt rolnictwa przy mniejszej liczbie wskaźników reprezentujących inne aspekty; przypisywalibyśmy wtedy nadmiernie duży wpływ na wyróżnienie typów rolnictwa jednemu z aspektów.

Wstępny dobór wskaźników jest zawsze decyzją subiektywną, poprawność tego bardzo ważnego etapu jest zależna od wiedzy i doświadczenia badacza. J. Kostrowicki proponuje jednak wyłącznie subiektywne kryteria doboru zmiennych, podczas gdy niektóre strony takiego doboru (np. eliminacja lub odpowiednie ważenie dużej liczby wskaźników reprezentujących ten sam aspekt zmienności zjawiska) mogą być dokonane z użyciem metod sformalizowanych, z pożytkiem dla wzrostu obiektywności badania.

W roku 1972 zaprezentowane zostały wyniki typologii rolnictwa świata oparte na opisanych wyżej założeniach (Kostrowicki, 1972). Kilka lat później J. Kostrowicki przedstawił zmodyfikowaną propozycję metodologii badań typologicznych (1980). Ostatecznie miały one uwzględnić cztery grupy cech rolnictwa: społeczne, organizacyjno-techniczne, produkcyjne i strukturalne. Zamiast stosowanej poprzednio graficznej metody typogramu (zawierającej bardzo dużo elementów subiektywnych i praktycznie niemożliwej do zastosowania przy badaniu dużej liczby jednostek) proponował kilka metod umożliwiających grupowanie jednostek przestrzennych w klasy hierarchiczne (I, II i III rzędu), m.in. metodę Warda i metody opracowane przez M. Paprzyckiego i Z. Piaseckiego specjalnie dla potrzeb klasyfikacji rolnictwa. Opracowanie to było znacznie dojrzałe (pod względem metodycznym) od pierwszej wersji, istotną innowacją poprawiającą czytelność wyników było wprowadzenie typów hierarchicznych.

Wprowadzona pod koniec lat sześćdziesiątych i zmodyfikowana około 10 lat później metodologia zastosowana do typologii rolnictwa świata zaowocowała również licznymi empirycznymi studiami regionalnymi. Prace te dotyczyły zarówno rolnictwa poszczególnych części Polski (np. Matusik, 1973; Stola, 1973), jak i różnych regionów świata (np.

Galczyńska, 1982; Szczęsny, 1982; Tyszkiewicz, 1982). Prowadzone były również próby dynamizowania ujęć typologicznych w geografii rolnictwa (np. Stola, 1975; Szczęsny, 1977). Dojrzałe opracowanie metodyczne reprezentuje tom studiów Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN (Bielecka, Paprzycki, Piasecki, 1979), w którym przydatność dla typologii rolnictwa poszczególnych technik analizy czynnikowej i niektórych metod taksonomicznych omawiana jest zarówno w sposób teoretyczny, jak i na przykładzie wykorzystania poszczególnych algorytmów dla klasyfikacji 80 powiatów Polski. Praca ta jest pewnym podsumowaniem rozwoju metodologii badań typologicznych w geografii rolnictwa. R. Szczęsny wyróżnił w dotychczasowych badaniach statystycznych (nie tylko typologicznych) rolnictwa pięć grup stosowanych metod. W pewnym uproszczeniu można stwierdzić, że tworzą one sekwencję czasową, tzn. kolejne metody pojawiały się jako następne etapy rozwoju badań (1988, s. 11):

- metody charakterystyki słownej;
- metody nakładania zasięgów;
- metody punktowe;
- metody graficzne;
- metody analizy wymiarowej (chodzi prawdopodobnie o metody wielowymiarowej analizy porównawczej)..

Wymienione wyżej opracowanie metodyczne wykorzystuje ostatnią z grup metod badania rolnictwa.

Wspomniane opracowanie R. Szczęsnego (1988) jest najpełniejszym, dotychczas powstałym opracowaniem typologii rolnictwa Polski. Obejmuje całość terytorium Polski, uwzględnia dynamikę rolnictwa w latach 1970-1980 (w latach 1975-1980 uwzględnione są coroczne zmiany wskaźników statystycznych). Opracowanie to przedstawia bardzo dużo interesujących faktów dotyczących zmian przestrzennego zróżnicowania rolnictwa w Polsce. Pewną jego wadą jest prawie wyłączne ograniczenie się do warstwy opisowej. Wprawdzie na początku autor przedstawia ogólne uwarunkowania rozwoju rolnictwa w Polsce w latach 1970-1980 (s. 17-19), nie wyjaśniają one jednak zróżnicowania przemieszczających się w poszczególnych regionach. Ograniczenie warstwy wyjaśniającej w badaniach typologicznych rolnictwa było uzasadnione w pierwszym okresie, w którym w dużym stopniu chodziło o zapełnienie luki informacyjnej i wypróbowanie koncepcji metodycznych, w pracach nowszych jest jednak odbierane jako istotny brak. Samo ograniczenie się autora do opisu i wstępnej generalizacji faktów nie jest oczywiście błędem, jednak w tym wypadku wiąże się z niespełnieniem jednego z postawionych celów badania. W zakończeniu pracy czytamy bowiem, iż osiągnięte wyniki *"mogą mieć również znaczenie praktyczne, zwłaszcza w planach, jako materiał wyjściowy do prognozowania rozwoju rolnictwa"* (s. 155). Jest natomiast oczywiste, że sama generalizacja faktów dotyczących przeszłości nie może być podstawą prognozowania, nie ukazując mechanizmów prowadzących do istniejącego stanu. Dyskusyjne jest także odrębne potraktowanie typologii rolnictwa indywidualnego i uspołecznionego, bez zbiorczego podsumowania tych dwóch typów rolnictwa. Autor uzasadnia ten krok następująco: *"rolnictwo ogólne jest pojęciem statystycznym, nie reprezentującym żadnej z form gospodarowania, a podstawowe materiały są wartościami średnimi, wypadkowymi tych form.*

Różne były bowiem nakłady i efekty gospodarowania w rolnictwie indywidualnym i państwowym, będące rezultatem odmiennej polityki rolnej i odmiennych mechanizmów ekonomicznych. Stąd też próby interpretacji wyników uzyskanych dla całego rolnictwa prowadzić mogą do fałszywych wniosków" (s. 7).

Trzeba jednak zauważyć, że w ten sposób z ram analizy wymykają się zmiany przestrzennego zróżnicowania jednej z czterech podstawowych grup cech charakteryzujących rolnictwo wg sformułowanych przez J. Kostrowickiego założeń metodologicznych – cech społecznych. Jest to istotnym zubożeniem wartości poznawczej pracy.

Powyższe uwagi krytyczne nie zmieniają ogólnej oceny rozwoju kierunku typologicznego geografii rolnictwa (ani też w szczególności omówionej bliżej pracy R. Szczęsnego). Ocena ta została zawarta m.in. w stwierdzeniu A. Kuklińskiego, określającego ten kierunek jako jedną z *lokomotyw* rozwoju polskiej geografii powojennej.

Typologia miast, oparta przede wszystkim na koncepcji struktury funkcjonalnej, rozwinęła się w Polsce po II wojnie światowej, choć K. Dziewoński wspomina o pionierskich opracowaniach H. Muncha i W. Rewińskiej z lat trzydziestych (1962). Pierwszy artykuł nawiązujący wprost do koncepcji struktury funkcjonalnej miast i wprowadzający na grunt geografii polskiej pojęcie funkcji podstawowych ukazał się w roku 1952 (Kostrowicki, 1952), ale większa liczba opracowań zarówno teoretycznych, jak i empirycznych pojawiła się po przełomie wywołanym przez konferencję geograficzną w Osieckiej. Istotnym opracowaniem w ramach tego nurtu jest praca K. Dziewońskiego i M. Jerczyńskiego (1971), którzy przedstawili koncepcję bazy ekonomicznej miasta.

Z metodycznego punktu widzenia, podstawowym kryterium większości klasyfikacji jest struktura zatrudnienia w poszczególnych sektorach gospodarki. Zasady klasyfikacji nie zawsze odpowiadają kryteriom logicznego podziału, np. w metodzie zastosowanej przez M. Jerczyńskiego (1969) możliwe jest pojawienie się miasta, które trzeba by zaklasyfikować równocześnie jako osiedle rolnicze i ośrodek przemysłowy. Małe prawdopodobieństwo spotkania takiego przypadku we współczesnej Polsce nie zmienia faktu, że zaproponowana metoda nie ma walorów uniwersalnych.

W ostatnich latach innego rodzaju klasyfikację typologiczną miast przeprowadziła A. Muziol (1983). W pracy swojej sklasyfikowała (za pomocą metody składowych głównych) wszystkie miasta Polski ze względu na warunki bytowe mieszkańców. Praca ta należy do nielicznych analiz porównawczych rozwoju jednostek przestrzennych obejmujących całość terytorium Polski.

Swego rodzaju połączeniem zainteresowań dwóch opisanych powyżej kierunków (typologii rolnictwa i klasyfikacji funkcjonalnej miast) są prace dotyczące funkcjonalnej klasyfikacji obszarów wiejskich. Wyrosły one z obserwacji coraz częstszej wielofunkcyjności tych obszarów, na których rolnictwo i leśnictwo nie zawsze jest funkcją dominującą (Kostrowicki, 1976).

Najpełniejszą prezentację wyników empirycznych uzyskanych w ramach tego nurtu zawiera opracowanie W. Stoli (1987). W pracy tej został wykorzystany aparat pojęciowy wypracowany na gruncie geografii miast. Przyjęte metody są zastosowaniem metod wypracowanych w badaniach typologicznych rolnictwa (s.69). Zawiera ono szczegółowe (w układzie gmin) studium sześciu województw na terenie całego kraju oraz bardziej zgeneralizowaną analizę obejmującą tereny wiejskie w całej Polsce.

Wśród pozostałych badań typologicznych w geografii polskiej wyróżniają się studia z geografii turystyki, będące bardzo często szczególnym przypadkiem klasyfikacji funkcjonalnej. Np. A. Jackowski miejscowości turystyczne w woj. nowosądeckim podzielił m.in.

ze względu na rolę funkcji turystycznej w ogólnej strukturze funkcjonalnej miejscowości. Rola ta może być: dominująca, równorzędna w stosunku do innych funkcji, uzupełniająca lub dodatkowa (1981, s.86).

Syntetyczny przegląd prac powstałych w ramach tego kierunku badawczego do roku 1980 daje w swym opracowaniu A. Jackowski (1981). Jako pierwsze typologie miejscowości turystycznych podaje prace S. Leszczyckiego dotyczące Podhala (Leszczycki 1933, 1937). A. Jackowski wymienia cztery typy kryteriów stosowane w tego rodzaju typologiach: fizjograficzne (np. według typu walorów turystycznych, położenia w jednostkach krajozrazowych), społeczno-gospodarcze (np. według struktury zawodowej ludności, pełnionej przez miejscowość funkcji), formalno-fizjonomiczne (np. według wielkości ruchu turystycznego, wielkości bazy noclegowej) i genetyczno- historyczne (np. miejscowości stare i nowe) (1981 s. 14-20). Autor stwierdza ewolucję metod stosowanych w typologiach turystycznych – od analiz opartych na podstawie jednego kryterium do stosowania kryteriów wielowymiarowych (s.22). W ostatnich latach częste jest wykorzystywanie metod analizy czynnikowej (Jackowski, 1981; Jasiński, 1986).

Wymienione w tym rozdziale opracowania potwierdzają tezę, że badania typologiczne w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej odegrały znaczną rolę zarówno poznawczą (poprzez uzupełnianie i porządkowanie posiadanych wiadomości), jak i metodyczną (jako poligon lub stymulator rozwoju nowych metod). Nie oznacza to, że nie należy już spodziewać się dalszego rozwoju tych badań. Powinien on pójść w dwóch kierunkach: (1.) poprawności metodologicznej (niekoniecznie związanej z sofistykacją stosowanych metod ilościowych) – bowiem, co z braku miejsca nie zostało szerzej uzasadnione w niniejszym rozdziale, dość częste są błędy metodyczne popełniane przez autorów, zwłaszcza przy stosowaniu metod z grupy analizy czynnikowej; (2.) stopniowej ewolucji od prac szczegółowych i opisowych do syntetyczno-wyjaśniających

2.3 Porównawcze badania zróżnicowania struktury społeczno-ekonomicznej Polski

W rozdziale tym uwzględnione są badania, którymi objęte zostały wszystkie miasta lub gminy. Można tu wymienić następujące badania: J. Bobiński, K. Zagórski (1969); G. Gorzelak (1979a), J. Siemiński (1980); G. Łodkowska (1983); A. Muziol (1983); G. Gorzelak (1985); *Statystyczna ...* (1977). W pierwszych czterech zastosowano metody wielowymiarowej analizy porównawczej, zostały one ostatnio bardzo interesująco scharakteryzowane i ocenione przez G. Gorzelaka (1987b). Ocenę tę wykorzystałem przy opracowywaniu niniejszego rozdziału.

Badania te można scharakteryzować ze względu na trojaki rodzaj podejścia badawcze:

1. zasięg przestrzenny i jednostkę podstawową badania;
2. zakres tematyczny;
3. metodę badania.

Jeśli chodzi o pierwsze podejście, to jedynie badanie G. Łodkowskiej obejmuje zarówno miasta, jak i gminy (miasta-gminy ujmowane są łącznie). Praca G. Gorzelaka (1979a)

zajmuje się charakterystyką gmin, natomiast pozostałe poświęcone są wyłącznie analizie miast Polski

Generalnie rzecz biorąc można wymienić cztery zakresy tematyczne omawianych prac, z których pierwsze trzy pozostają we wzajemnej zależności (każdy kolejny jest rozszerzeniem poprzedniego):

1. warunki bytowe ludności – efektem jest porządkowanie liniowe badanych jednostek (prace G. Gorzelaka i G. Łodkowskiej) lub porządkowanie nieliniowe – typologia jednostek przestrzennych (praca A. Muziol)
2. poziom rozwoju społeczno-gospodarczego – efektem jest porządkowanie liniowe badanych jednostek (prace J. Bobińskiego, K. Zagórskiego i G. Gorzelaka)
3. struktura rozwoju społeczno-gospodarczego – efektem jest typologia jednostek przestrzennych (J. Siemiński)
4. struktura funkcjonalna – efektem jest typologia badanych jednostek (*Statystyczna ...*)

Zakres tematyczny niniejszej pracy najbardziej zbliżony jest do punktu trzeciego, choć ze względu na istotne braki informacyjne (patrz rozdział 4.1.) unikałem używania pojęcia rozwój. Istotnym rozszerzeniem jest także uwzględnienie sytuacji finansowej władz lokalnych reprezentującej endogenne możliwości rozwoju jednostki.

W wymienionych pracach z zakresu metod wielowymiarowej analizy porównawczej stosowane były:

- analiza czynnikowa (na ogół metoda składowych głównych) – prace J. Bobińskiego, K. Zagórskiego, G. Gorzelaka i A. Muziol
- metoda odległości od wzorca – prace G. Łodkowskiej i G. Gorzelaka (1985)
- taksonomiczne metody klasyfikacji – prace J. Siemińskiego i G. Gorzelaka (1985)

Praca *Statystyczna charakterystyka miast ...* oparta jest przede wszystkim na analizie struktury zatrudnienia ludności i na analizie powtarzalności wartości poszczególnych wskaźników należących do określonych przedziałów.

Wymienione prace w istotny sposób przyczyniły się do rozszerzenia naszej wiedzy o zróżnicowaniu polskiej przestrzeni społeczno-ekonomicznej w skali jednostek lokalnych, warto jednak zwrócić uwagę na ich istotne ograniczenia. Wszystkie z omawianych badań mają charakter statyczny, jedynie w pracy dotyczącej struktury funkcjonalnej miast przeprowadzono analizę zależności typu funkcjonalnego w roku 1973 od dynamiki liczby ludności w latach 1960-1973, sama typologia miała jednak charakter statyczny. Ograniczenie to jest szczególnie dotkliwe w przypadku trzech prac (J. Bobiński i K. Zagórski oraz dwie prace G. Gorzelaka) bezpośrednio odwołujących się do pojęcia rozwoju, którego charakter dynamiczny wynika z definicji.

Zastrzeżenia można mieć do zestawu zmiennych użytych w poszczególnych badaniach. Nie chodzi tu o brak istotnych informacji, wynika on zazwyczaj z ułomności statystyk regionalnych a nie z błędów popełnionych przez autora, ale o uwzględnianie zmiennych, nie odpowiadających postawionemu celowi badania lub też źle zdefiniowanych. Liczne

przykłady takich błędów popełnionych w poszczególnych badaniach podaje G. Gorzelak (1987b, s.530-532).

Zastrzeżenia można mieć także do formalnego doboru zmiennych uwzględnionych w badaniach. W pracach G. Łodkowskiej i A. Muzioł etap ten był w ogóle pomijany, co może prowadzić do istotnego wypaczenia wyników, zwłaszcza w przypadku stosowania metody odległości od wzorca. G. Gorzelak oraz J. Bobiński stosowali metodę eliminacji zmiennych skorelowanych w stopniu większym od przyjętej arbitralnie wartości granicznej, przy czym G. Gorzelak sugeruje właściwość przyjmowania stosunkowo niskiej wartości granicznej w przypadku badania dotyczącego dużej liczby jednostek przestrzennych (1987b, s.533). Problem ten jest szerzej dyskutowany w rozdziale 4.1. niniejszej pracy. Zaproponowana jest w nim metoda pozwalająca na uniknięcie niewątpliwych strat informacji, wynikających z eliminacji zmiennych skorelowanych przy stosowaniu metody odległości od wzorca i metod klasyfikacji taksonomicznej.

Wyniki uzyskane przez poszczególnych autorów są trudno porównywalne ze względu na różnice w zakresie tematycznym badań, zestawie użytych zmiennych i stosowanej metodzie. Widoczne są jednak pewne podobieństwa. We wszystkich pracach istotnym czynnikiem zróżnicowania była wielkość miast lub też zróżnicowanie między miastami i większością gmin (w przypadku pracy G. Łodkowskiej analizującej miasta i gminy). Np. w pracy *Statystyczna ...* stwierdzono dominację typu rolniczego i rolniczo-usługowego wśród miast do 5 tys. mieszkańców, typ usługowy występuje niemal wyłącznie wśród miast do 20 tys. mieszkańców, natomiast wśród miast większych dominuje funkcja przemysłowa i przemysłowo-usługowa.

Geograficzny wymiar zróżnicowania (pomiędzy Polską północno-zachodnią i resztą kraju) najwyraźniej pojawia się w badaniu G. Gorzelaka (1985), gdzie decyduje o interpretacji jednej ze składowych głównych. Jest jednak obecny również w pozostałych pracach, np. A. Muzioł zwraca uwagę na podobny kształt przestrzennego zróżnicowania warunków mieszkaniowych (1985).

W opracowaniu dotyczącym struktury funkcjonalnej miast (*Statystyczna ...*, 1977) uwzględniony został wskaźnik charakteryzujący stosunek liczby zatrudnionych według miejsca pracy do liczby zatrudnionych według miejsca zamieszkania. Mimo odległego roku przeprowadzenia badania (zostały w nim uwzględnione dane z roku 1973), warto zaprezentować zróżnicowanie wielkości tego wskaźnika. Jego brak jest bowiem jednym z mankamentów informacyjnej podstawy niniejszego badania.

Najbardziej ogólna zależność brzmi następująco: wraz ze wzrostem wielkości miasta rośnie jego rola jako rynku pracy. Występują również interesujące prawidłowości przestrzenne. Silne ośrodki pracy dominują w Polsce południowej a osłabianie funkcji rynku pracy następuje w miarę przesuwania się w kierunku północnym, a zwłaszcza północno-zachodnim. Obszary słabiej zurbanizowane były w znacznie większym stopniu reprezentowane przez ośrodki koncentrujące nadwyżki miejsc pracy w stosunku do lokalnej ludności zawodowo czynnej. Największą grupą miast o silnej przewadze funkcji mieszkaniowych są miasta-satelity skupione wokół największych aglomeracji miejskich. Wykształciły się także charakterystyczne grupy (lub w najprostszym przypadku pary) blisko siebie położonych miast, z których jedno wykazuje znaczną przewagę funkcji mieszkaniowych a drugie usługowych, np. Stary Sącz będący ośrodkiem mieszkaniowym i Nowy Sącz który jest ośrodkiem produkcyjnym.

Przedstawione wyżej prace są źródłem najbardziej ogólnej wiedzy o kształcie zróżnicowania polskiej przestrzeni społeczno-gospodarczej. Przeprowadzenie bardziej szczegółowego porównania wyników tych badań, byłoby bardzo pracochłonne i nie wydaje się w tej chwili celowe

Rozdział 3

Finanse władz lokalnych

3.1 Finanse władz lokalnych w Polsce

Podstawą prawną sytuacji finansowej rad narodowych i miast i gmin w roku objętym analizą empiryczną były Ustawa o Systemie Rad Narodowych i Samorządu Terytorialnego (Dz. U. 1983 nr 41, poz. 185) i Ustawa o Prawie Budżetowym (Dz. U. 1984 nr 56, poz. 283). Ogólnym założeniem reformy przeprowadzonej za pomocą tych ustaw była decentralizacja wypływająca z przekonania, że przekazanie szerszego zakresu uprawnień władzom lokalnym może doprowadzić do wyzwolenia *uspionego potencjału* rozwojowego kraju. Zamierzenie to nie zostało w pełni konsekwentnie zrealizowane, zwłaszcza w późniejszej z wymienionych ustaw, ponieważ niektóre ustalenia są sprzeczne z duchem ustawy wcześniejszej (por. np. Stankiewicz 1987, s.15). W efekcie możliwości oddziaływania władz lokalnych na rozwój podległych im terenów są niewielkie, choć zdecydowanie większe niż w latach siedemdziesiątych i na początku osiemdziesiątych.

Charakter polskiego kryzysu gospodarczego sprawia, że o finansowych ograniczeniach rad narodowych decyduje nie tylko wielkość dochodów, ale często także możliwość ich wydatkowania (związana np. z dostępnością do deficytowych materiałów). Dlatego też bardzo ważną charakterystyką sytuacji finansowej miasta lub gminy (obok wielkości i struktury dochodów) jest także struktura wydatków budżetowych.

Zakres przeprowadzonej w latach osiemdziesiątych decentralizacji można prześledzić na podstawie udziału budżetów terenowych w budżecie państwa w różnych latach. Udział ten wynosił w latach 1951-1956 od 12 do 17 %, w latach 1957-1972 od 22 do 28 %, natomiast w połowie lat osiemdziesiątych nieco powyżej 30% (Stankiewicz 1987, s.3). Jednak ok. 2/3 budżetów terenowych przypada na szczebel wojewódzki. A zatem jednostki stopnia podstawowego dysponują sumą stanowiącą ok. 10-12 % budżetu państwa. Pewnemu wzrostowi samodzielności i wzrostowi pozostających w dyspozycji władz lokalnych środków finansowych towarzyszył wzrost zakresu obowiązków. W rezultacie, wg badań B. Jąlowieckiego (1986), zaledwie ok. 30% naczelników gmin ocenia dzisiejszą sytuację finansową swojej gminy jako lepszą niż w latach siedemdziesiątych, również około 30% jako gorszą, a 40% nie widzi znaczącej różnicy.

W pracy tej analizuję w zasadzie tylko możliwości władz lokalnych wynikające z wielkości posiadanych środków finansowych, struktury dochodów i wydatków, ale warto wspomnieć również o innych rodzajach ograniczeniach.

Oprócz wspomnianych już trudności wynikających z reglamentacji wielu dóbr, trzeba też pamiętać o często bardzo słabej pozycji gminy względem przedsiębiorstw funkcyj-

nujących na jej terenie. Być może najważniejszym czynnikiem jest jednak, wg badań prowadzonych pod kierunkiem K. Sobczaka (1986), oddziaływanie organów wojewódzkich, wywierających różnego rodzaju naciski (często na granicy prawa) i prowadzących w efekcie do znacznego ograniczenia swobody władz lokalnych. Dotyczy to zwłaszcza sfery planowania i finansowania działalności inwestycyjnej, m.in. *"wydziały finansowe urzędów wojewódzkich przesyłają wstępne projekty budżetów jednostek stopnia podstawowego tym jednostkom. W przysyłanych projektach jest już dokonany podział środków finansowych pomiędzy poszczególne działy... W urzędzie gminnym lub miejskim można już tylko dzielić środki budżetowe na rozdziały. Tak przygotowany projekt przedstawiany jest na sesji rady narodowej. Nie odnotowano w badanych jednostkach odrzucenia projektu planu i budżetu. Najwyżej wprowadzane są bardzo drobne zmiany..."* (Sobczak 1986, s.39).

Powyższe uwagi nie dotyczą oczywiście wszystkich jednostek w tym samym stopniu. Jednak dotychczasowe badania nie koncentrowały się na analizie zróżnicowań pomiędzy poszczególnymi miastami i gminami, a raczej na poszukiwaniu cech wspólnych dla całego systemu. Wykorzystywane w nich informacje opierały się na trzech źródłach:

1. znajomości ogólnych warunków polityczno-prawnych, w jakich funkcjonują rady narodowe;
2. zestawieniach zbiorczych w skali całego kraju lub w układzie wojewódzkim;
3. wrywkowych badaniach sytuacji w poszczególnych gminach lub badaniach ankietowych dotyczących niewielkiego procentu miast i gmin. Spośród mi znanych, największe badanie tego typu obejmowało 242 gminy i dotyczyło budżetów wg planu na rok 1986, omówione jest ono w pracy I. Bołkowiak i H. Sochackiej-Krysiak (1986). Jednak już z tych badań wynika, że zróżnicowanie sytuacji pomiędzy poszczególnymi jednostkami jest dość duże. Np. W. Konieczny przedstawia w swoim opracowaniu bardzo różne wypowiedzi pochodzące z ankiet przeprowadzonych wśród radnych i urzędników gminnych. Jeden z nich stwierdza, że *"praktycznie cały budżet jest uzgadniany z poszczególnymi Wydziałami Urzędu Wojewódzkiego... administracja gminna może jedynie wносить uwagi co do wielkości i kierunków wydatkowania"*, podczas gdy inny uważa, że *"z organami szczebla wyższego Urząd Gminy uzgadnia jedynie wielkość przydzielanych dotacji"* (1986, s.10). W. Konieczny uważa, że wypowiedzi te są odbiciem zróżnicowanych zwyczajów w poszczególnych województwach i utartych schematów planowania.

Na dochody budżetów miast i gmin składają się trzy zasadnicze kategorie:

- dochody własne;
- dotacje ogólne (tzw. wyrównawcze) i celowe;
- udziały w dochodach budżetów wyższego szczebla.¹

¹Niektóre udziały są obecnie zaliczane do dochodów własnych. W gronie specjalistów poglądy na temat słuszności tego sposobu zaliczania są podzielone. W niniejszej pracy całość udziałów została potraktowana oddzielnie. Zdaniem W. Koniecznego (1984, s.142-143) *"praktyka pokazuje, że udziały stosunkowo mało różnią się od dotacji wyrównawczych i celowych"*.

Z punktu widzenia możliwości prowadzenia samodzielnej polityki rozwojowej przez gminy, korzystne byłoby zwiększenie udziału dochodów własnych w całości dochodów. Udział ten jest stosunkowo niewielki i w roku 1985 wynosił średnio dla całej Polski ok. 45%. Wiadomo jednak, że jest on bardzo zróżnicowany, w kilkudziesięciu jednostkach dochody własne są większe od wydatków, zaś w ponad 1000 stanowią mniej niż 50% wydatków.

W skali ogólnopolskiej najbardziej wydajne źródło dochodów własnych stanowią dochody z różnych podatków i opłat od gospodarki nie uspołecznionej i od ludności (25% całości dochodów budżetów stopnia podstawowego w roku 1985), zaś z gospodarki uspołecznionej podatek od nieruchomości (*"w większości gmin ponad 90% dochodów z gospodarki uspołecznionej pochodzi z tego podatku"* – Bolkowiak, Sochacka-Krysiak 1986, s. 21). Informacje te pozwalają sformułować następujące hipotezy dotyczące wyników badania empirycznego.

Hipoteza I. Przestrzenne zróżnicowanie sytuacji finansowej jest silnie związane z istniejącym zróżnicowaniem struktury gospodarki. Związek ten jest tym silniejszy, że wpływ władz lokalnych na kształt źródeł ich dochodów jest niewielki (por. np. Stankiewicz 1987, s.5-6)

Hipoteza II. W jednostkach ze stosunkowo silnie rozwiniętą pozarolniczą gospodarką nie uspołecznioną (przede wszystkim małe miasta i gminy otaczające największe aglomeracje miejskie) sytuacja finansowa jest znacznie lepsza od przeciętnej.

Hipoteza III. Lepszą sytuację finansową mają jednostki ze zlokalizowanymi na ich terenie dużymi zakładami przemysłowymi.

Niewielkie są dochody od przedsiębiorstw, których organami założycielskimi są terenowe organa administracji państwowej. Przyczyną tego jest najczęściej deficytowy charakter tych przedsiębiorstw. Charakterystyczny jest fakt, że dochody z przemysłu osiągane przez budżety miast i gmin były zaplanowane na rok 1986 tylko w sześciu województwach (w warszawskim, katowickim, leszczyńskim, śluskim, toruńskim i szczecińskim, w sumie 909,5 mln. zł., z czego jednak 852,2 mln. zł. w zupełnie wyjątkowym pod tym względem województwie szczecińskim).

Nadzieje na poprawę sytuacji dochodowej miast i gmin rozbudziły zmiany zapowiedziane i częściowo już zapoczątkowane w ramach II etapu reformy gospodarczej. W rzeczywistości jednak w perspektywie najbliższych kilku lat możliwości radykalnej poprawy są niewielkie. Zwiększenie istniejących lub wprowadzenie nowych podatków (pomijając fakt, że często byłoby działaniem krótkowzrocznym) miałyby – przy obecnym przestrzennym zróżnicowaniu struktury rozwoju społeczno-ekonomicznego – jedynie selektywny wpływ na poprawę sytuacji dochodowej budżetów stopnia podstawowego. Uczyniłoby większość *bogaty*ch rad narodowych jeszcze bogatszymi, w niewielkim tylko stopniu wpływając na dochody *ubogich* rad. Ta sama uwaga dotyczy wprowadzanej własności komunalnej. Uznając celowość tego kroku, trzeba zdawać sobie sprawę, że jego pozytywne rezultaty nie wszędzie i nie od razu będą widoczne. Szybszej poprawy możemy się spodziewać w tych regionach, gdzie po pierwsze wyższy jest poziom rozwoju, a po drugie władze lokalne (i całe społeczności lokalne) lepiej są przygotowane do przyjęcia nowego zakresu obowiązków. Natomiast dla większości miast i gmin wspomaganie różnymi formami dotacji jest rzeczą konieczną, i w dającej się przewidzieć

przyszłości nie może (i nie powinno) ustać całkowicie. Problem tzw. dochodów zasilających nie jest zatem problemem ich istnienia, a sprawiedliwej dystrybucji, przede wszystkim takiej, która nie będzie zniechęcała do poszukiwania nowych źródeł dochodów własnych.

Tymczasem o ile ustawa o systemie rad narodowych (art. 51) zapowiadała, że dotacje ogólne przyznawane będą na podstawie sobjektywizowanych kryteriów na okresy wieloletnie (nie określając jednak tych kryteriów), to ustawa o prawie budżetowym *de facto* pozwoliła na kształtowanie dotacji na podstawie uznaniowej oceny przewidywanych dochodów własnych oraz stosowanie jej tylko do finansowania zadań wynikających z planów społeczno-gospodarczych (Stankiewicz 1987, s.16). Co gorsza, w praktyce w wielu gminach jedynie część dotacji rozdzielana jest na początku roku, reszta jest obiektem przetargów i negocjacji trwających przynajmniej do lipca. Zwiększa to zależność gminy od województwa (dotacje ogólne też są *de facto* warunkowe) i równocześnie czyni fikcyjnym planowanie finansowe na szczeblu gminy. Zdaniem W. Koniecznego (1987, s.15), prowadzi to często do tego, że uchwała się budżety w fikcyjnych w gruncie rzeczy wielkościach, licząc na *stargowanie* w ciągu roku dodatkowych środków. Do podobnych wniosków prowadzą badania prowadzone w gminach woj. suwalskiego, w ramach których porównywane były plany budżetowe i wykonanie budżetów tych gmin (Swianiewicz 1987). Rozważania te pozwalają sformułować

Hipotezę IV. Największe dotacje otrzymują nie tylko gminy *najbiedniejsze* (tzn. posiadające najniższe dochody własne), ale także jednostki o *największej sile przebicis*, tzn. stolice województw, jednostki z dużymi zakładami przemysłowymi zlokalizowanymi na ich terenie i jednostki, których liderzy polityczni posiadają dobre *układy*.

Rzecz jasna pełna weryfikacja tej hipotezy wymagałaby znacznie szerszych, nie tylko statystycznych badań. W niniejszej pracy może ona zostać potwierdzona jedynie częściowo.

Warto zwrócić uwagę, że dochody zasilające są tą częścią dochodów miast i gmin, która stosunkowo najszybciej mogłaby zostać zreformowana. Zdaniem J. Stankiewicza (1987, s.17), kryteria przyznawania dotacji powinny uwzględniać:

- ocenę stanu infrastruktury służącej zaspokajaniu na określonym poziomie istotnych w skali całego państwa potrzeb;
- ocenę możliwości realizacji zadań gospodarczych i społecznych w oparciu o posiadaną bazę finansową;
- premiovanie wyróżniającej się aktywności społeczności lokalnej, znajdującej swoje odbicie w samoopodatkowaniu mieszkańców w związku z realizacją pożądanego celu.

Oczywiście dokładna konstrukcja zasad przyznawania dotacji nie jest prosta i nie miejsce tu na szczegółowe omawianie tego problemu. Z punktu widzenia wpływu na przestrzenne zróżnicowanie sytuacji finansowej miast i gmin szczególnie istotne są dwa pytania:

1. Do jakiego stopnia i w zakresie których rodzajów działalności dotacje powinny wyrównywać różnice w możliwościach jednostek silnych i słabych?

2. Czy nie będzie trzeba zwiększyć roli szczebla centralnego w rozdziale dotacji dla gmin i miast, skoro jednostki najsłabsze gospodarczo nie są rozmieszczone równomiernie w całym kraju, a skupiają się w niektórych, w dodatku bardzo często ogólnie słabych, województwach?

Do poprawienia trudnej sytuacji dochodowej wielu miast i gmin może również przyczynić się zapowiedziana możliwość uzyskiwania kredytów przez jednostki stopnia podstawowego. Wprowadzenie tych wszystkich zmian w perspektywie wieloletniej mogłoby doprowadzić do znacznego skomplikowania obrazu przestrzennego zróżnicowania sytuacji finansowej miast i gmin. Stałby się on mniej zależny od istniejącego obecnie zróżnicowania struktury społeczno-gospodarczej i nieformalnej siły politycznej, a zwiększyłaby się rola podejmowanych przez władze lokalne inicjatyw rozwojowych.

Poza wielkością środków pozostających w dyspozycji rad narodowych, o stopniu oddziaływania ich budżetów na rozwój regionu decyduje również struktura wydatków. W skali ogólnopolskiej była ona (1985 r.) w miastach i gminach następująca: ok. 70% na urządzenia socjalno-kulturalne – głównie oświatę, 13% na administrację, 6% na poszczególne działy gospodarki, 10% na remonty kapitalne i inwestycje.

Tymczasem M. Gintowicz-Jankowicz stwierdza, że *“z pewnym uproszczeniem można powiedzieć iż porównanie poziomu planowanej sumy rocznych dochodów budżetu rad narodowych z poziomem rocznych wydatków bieżących ... wyznacza skalę rozwojowych (czyli głównie inwestycyjnych) przedsięwzięć podejmowanych przez radę ... W sytuacji gdy środki pieniężne skupione w budżecie rad narodowych stopnia podstawowego zaledwie wystarczają na sfinansowanie koniecznych wydatków bieżących obsługi istniejących urządzeń terenowych, uprawnienia rady do podejmowania działań zmierzających do rozwoju społeczno-kulturalnego i gospodarczego mogą się okazać iluzoryczne”* (1984, s.75).

Ze stanowiskiem tym korespondują wnioski z badań prowadzonych przez W. Koniecznego: *“W postaci ostatecznej wydatki budżetowe realizują się jako zapłata za dostawy i usługi, wynagrodzenia za pracę, odszkodowania, renty, zasiłki, stypendia, wydatki z tytułu obsługi długów, dotacje, pożyczki, lokaty. Szczegółowe warunki tych wypłat regulują odrębne normy prawa ... Liczne decyzje o charakterze normatywnym i w postaci aktów indywidualnych podejmowane poza sferą oddziaływania rad narodowych wyznaczają im margines swobody manewru ... Zmiany budżetów w toku ich wykonywania mają nie tyle charakter realizowanej świadomie polityki budżetowej, lecz raczej charakter doraźnych interwencji w sytuacjach mniej lub bardziej przymusowych”* (1983, s.144-145).

Poza tym, jak już wspomniano, w strukturę wydatków władz lokalnych często ingerują organy wojewódzkie. Zwykle uważa się, że największa swoboda łączy się ze sposobem wydatkowania nadwyżki budżetowej z lat ubiegłych (por. Sobczak 1986, s.39). W praktyce jednak nawet ta zasada nie zawsze jest zachowana. Przykładowo dostarcza tu W. Konieczny (1987, s.13). W roku 1985 podwyższono wynagrodzenia nauczycielom (pensje te są płatne z budżetów stopnia podstawowego), ale zaniedbano refundacji zwiększonych wydatków, zmuszając rady do wykorzystywania posiadanych nadwyżek budżetowych. W praktyce więc zastosowano rozwiązanie z lat siedemdziesiątych, zmniejszając dotacje w zależności od przyrostu nadwyżki budżetowej.

Na podstawie tych uwag możemy sformułować

Hipotezę V. Zróżnicowanie struktury wydatków między poszczególnymi jednostkami jest stosunkowo małe i związane raczej z już istniejącą strukturą (wiążą się z nią wydatki bieżące) niż ze zróżnicowaniem zamierzeń rozwojowych.

Ciekawe propozycje, mogące doprowadzić do większego (i bardziej zależnego od polityki rozwojowej władz lokalnych) zróżnicowania struktury wydatków budżetów miast i gmin przedstawia W. Konieczny (1987, s.6 i 10-11). Pierwsza sugestia zmierza do przydzielenia różnych konkretnych zadań w zależności od rodzaju rady narodowej (np. miasta, gminy, miasta-gminy, rady miast wielkich i małych itp.). Druga uwaga dotyczy niesłusznie, zdaniem autora, sztywnie ustalanych na szczeblu centralnym norm i wskaźników budżetowych. Lepiej byłoby ustalić minimalne normy i wskaźniki zapewniające w skali kraju pewien podstawowy standard usług społecznych, a nie takie, które ograniczają swobodę w uchwalaniu większych wydatków na wybrane usługi w miarę posiadania środków finansowych (np. wyższe niż gdzie indziej wynagrodzenia dla nauczycieli lub lepsze wyposażenie zakładów służby zdrowia). Dałoby to rzeczywisty instrument finansowy prowadzenia polityki gospodarczej i społecznej przez rady narodowe.

Na pozabudżetowe formy finansowania wydatków składają się fundusze celowe i wydatki zakładów budżetowych gospodarstw pomocniczych i środków specjalnych. W skali kraju stanowią one (1985 r.) łącznie ok. 25% wydatków rad narodowych. W rzeczywistości wyliczenie to nie jest ścisłe, gdyż dotacje z budżetu liczone są jako wydatki dwukrotnie: raz jako wydatki budżetu i drugi raz jako ponoszone koszty realizowanych rzeczywiście celów.

Najważniejszą z tych form, nie tylko ze względu na wielkość wykorzystywanych środków, są fundusze celowe. Zdaniem wielu praktyków finansów są one tą formą, w której rzeczywista samodzielność finansowa rad jest największa (W. Konieczny 1987, s. 17).

Najbardziej znaczącym funduszem jest Fundusz Gminny (Miejski). Tylko część jego środków znajduje się w bezpośredniej dyspozycji rady narodowej (w praktyce ok. 80%), pozostała część przekazywana jest do rad sołeckich (lub odpowiednio samorządów w miastach). Na poziomie gmin powszechne są też Fundusz Rozwoju Kultury i od roku 1987 Fundusz Rozwoju Kultury Fizycznej. Duża rola funduszy w realizacji inicjatyw rozwojowych wynika również z przeważnie inwestycyjnego wykorzystania zebranych w nich środków. W skali ogólnopolskiej około 50% wydatków miast i gmin przeznaczonych na inwestycje pochodzi ze środków funduszy celowych, zaś w niektórych jednostkach odsetek ten jest z pewnością znacznie większy.

3.2 Konstrukcja wskaźnika syntetycznego sytuacji finansowej

Niemożliwe jest wybranie jednego wskaźnika obrazującego sytuację finansową miasta lub gminy. Wskaźnikiem takim nie może być np. wielkość dochodów własnych, gdyż jak wynika z dotychczasowych rozważań, nie jest ona jedynym (ani najważniejszym) czynnikiem decydującym o możliwościach finansowych rad narodowych miast i gmin. Podobnie, oprócz wielkości dochodów ogółem, istotna jest także m.in. analiza struktury wydatków. Należy więc uwzględnić równocześnie kilka wskaźników.

Dla oceny sytuacji finansowej miast i gmin został skonstruowany wskaźnik syntetyczny uwzględniający wartość czterech zmiennych, których maksymalizacja – przynajmniej w obecnych warunkach – jest pożądana:

- dochody własne w stosunku do dochodów ogółem;

- wydatki ogółem (budżetu + funduszy celowych) per capita;
- wydatki inwestycyjne z budżetu w stosunku do wydatków budżetowych ogółem;
- nadwyżka budżetowa z lat ubiegłych w stosunku do liczby ludności.

Pewnego komentarza wymaga ostatnia zmienna. Nadwyżka budżetowa nie jest na ogół planowana, zwykle jest rezultatem trudności w realizacji planu. Jej powstanie jest związane z brakiem materiałów, brakiem wykonawców itp. Ale z drugiej strony jest ona tą częścią finansów, którą władza lokalna najczęściej może rozporządzać całkowicie samodzielnie (Sobczak 1986, s.39). Można więc powiedzieć, że jest rezultatem wcześniejszych kłopotów, ale następnie staje się najbardziej wartościową częścią posiadanych funduszy. Statystyczna strona obliczenia wskaźnika syntetycznego omówiona jest w rozdziale 4.1.

3.3 Finanse lokalne w różnych krajach

Przedmiotem analizy w tym rozdziale będzie sytuacja finansowa władz lokalnych, jej zmiany i zróżnicowanie (zarówno między poszczególnymi krajami jak i wewnątrz krajowe) w kilkunastu państwach kapitalistycznych, przede wszystkim Europy Zachodniej. Wybór taki spowodowany jest znacznie obszerniejszą dostępną literaturą oraz większą autonomią i wewnętrznym zróżnicowaniem sytuacji władz lokalnych w krajach kapitalistycznych niż w krajach socjalistycznych. We wszystkich krajach Europy Wschodniej (oprócz Jugosławii) przez prawie cały okres po II wojnie światowej dominował głęboko centralistyczny model zarządzania społeczeństwem i gospodarką, zakres autonomii władz lokalnych był w związku z tym bardzo mały. W ramach przeprowadzanych obecnie reform zmiany ulega także i ten aspekt organizacji państwa; jednakże na razie trudno jest jeszcze o bliższą analizę tego procesu, zarówno ze względu na brak dostatecznej informacji jak i stosunkowo krótki okres zmian.

Interesująca jest analiza sytuacji w krajach kapitalistycznych. Zdaniem E. Ruśkowskiego „z punktu widzenia funkcjonowania władzy lokalnej w krajach kapitalistycznych można wyodrębnić trzy modele, różniące się metodami zarządzania i stopniem decentralizacji. Pierwszy model dotyczy władzy lokalnej w dużym stopniu scentralizowanej, czego klasycznym przykładem była zawsze Francja. Model ten nazywa się często *semi-decentralisation*. Model drugi to *local government*, którego ojczyzną jest Wielka Brytania, a który charakteryzuje się znacznymi swobodami władz lokalnych, przy dużym stopniu centralizacji rządowej (ale nie administracyjnej). I wreszcie trzeci model oparty na najszerszych swobodach lokalnych, któremu najczęściej towarzyszy federalna struktura państwa, jest w klasyczny sposób realizowany w USA” (1986, s.7). Wywód ten należy uzupełnić uwagą, że w chwili obecnej Wielka Brytania przeżywa okres spadku znaczenia władz lokalnych i lepszym przykładem modelu *local government* mogą być kraje skandynawskie, a zwłaszcza Norwegia mająca również bardzo starą tradycję władz lokalnych (pierwszy akt ustanawiający władze lokalne pochodzi z 1837r. – Kjellberg 1981, s.126).

Kraje zachodnioeuropejskie można podzielić na dwie grupy: *północną*, obejmującą kraje skandynawskie, Wielką Brytanię, RFN i Holandię, gdzie udział budżetów lokalnych jest bardzo znaczny (często przekracza nawet 50% całości budżetów publicznych) i *południową*, obejmującą Francję, Hiszpanię i Włochy, gdzie wielkość budżetów lokalnych

Tabela 1.

Wydatki władz lokalnych i wydatki w lokalnym sektorze publicznym w różnych krajach Europy (1984)

	Wydatki lokalne jako % całości wydatków publicznych	Zatrudnienie w lokalnym sektorze publicznym jako % całości zatrudnienia w sektorze publicznym
Norwegia	61	64
Szwecja	59	73
Dania	57	57
Wielka Brytania	26	38
Włochy /*/		
a./ gminy	14	10
b./ regiony, departamenty	7	2
Francja /*/		
a./ gminy	12	10
b./ regiony, departamenty	5	1
Hiszpania		
a./ gminy	5	13
b./ prowincje i regiony	14	12

/*/ nie licząc ochrony zdrowia, która we Francji i Włoszech ma formalne związki z władzami lokalnymi, lecz w praktyce jest finansowana i zarządzana bez ich udziału.

Źródło: M. Goldsmith, Page "Central - Local Government Relations", Sage 1987

w stosunku do budżetu centralnego jest zbliżona do sytuacji w Polsce (patrz tab. 1). Wyjaśnienia tego zróżnicowania trzeba szukać w historii tych państw, biorąc pod uwagę np. rolę tradycji napoleońskich w danym kraju, różnice religijne czy różnice w dostępności do produktów rolniczych w czasach historycznych (Goldsmith 1987).

Latami rozkwitu autonomii lokalnej w krajach kapitalistycznych były lata sześćdziesiąte i pierwsza połowa lat siedemdziesiątych. Zdaniem D. Tarschys'a (1975), przyczyny wzrostu wydatków lokalnych w tym okresie mogą być trojakiiego rodzaju: konsumpcyjne (jako rezultat wzrostu zapotrzebowania na dobra publiczne), produkcyjne (jako rezultat wzrostu podaży) i finansowe (jako wynik wzrostu roli sektora publicznego w gospodarce). Po okresie boomu w wielu krajach zanotowano pogorszenie sytuacji władz lokalnych (mierzonej np. wielkością dochodów) albo przynajmniej znaczne zahamowanie tempa wzrostu. Ilustracją tego procesu jest znaczne zwiększenie zależności władz lokalnych w wielu krajach od otrzymywanych dotacji. Np. w Danii udział dochodów własnych w dochodach ogółem spadł z 45,5% w roku 1966 do 36,7 % w 1976 (Bruun, Skovsgaard 1981), a we Francji z 59% w 1972 do 58,9 w 1976 i 57,5 w 1981 (Clark, et al., 1987). W wielu krajach pod koniec lat siedemdziesiątych spadły także całkowite dochody władz lokalnych i regionalnych. W USA dochody stanowe i komunalne (łącznie) osiągnęły swoje maximum w roku 1974, a następnie zaczęły spadać dochodząc w roku 1985 do poziomu roku 1969. (A. Pascal et al., 1985). W środowiskach akademickich powstało wiele wartościowych prac, analizujących to zjawisko z bardzo różnych punktów widzenia. Najbardziej interesujący – z punktu widzenia niniejszej pracy – jest geograficzny aspekt tego zjawiska. Do dalszej prezentacji wybrane zostały trzy zagadnienia szczegółowe: zróżnicowanie sytuacji finan-

sowej władz lokalnych, czynniki wpływające na zmiany tej sytuacji i jej zróżnicowanie oraz sposoby reakcji (odpowiedzi) poszczególnych władz lokalnych na zmiany sytuacji.

Badanie porównawcze sytuacji władz lokalnych w krajach europejskich w latach siedemdziesiątych, przeprowadzone przez Newtona (1980), przyniosło następującą ocenę: Dania – sytuacja znakomita, Szwecja – bardzo dobra, Norwegia – dobra, RFN – satysfakcjonująca, Wielka Brytania – zła, Włochy – krytyczna.

Weryfikację powszechnie panującej tezy o gwałtownym pogorszeniu się sytuacji większości miast i gmin przeprowadził w swoim badaniu P.E. Mouritzen (1988). Praca ta warta jest nieco szerszego komentarza zarówno ze względu na bardzo interesujące wyniki empiryczne, jak i na ogólniejszy kontekst metodologiczny. Autor postanowił oprzeć się na skonstruowanym przez siebie wskaźniku nazwanym Fiscal Slack Index, określającym sytuację finansową w danej jednostce w odniesieniu do roku wyjściowego $t(0)$, przy czym wartości poniżej 100 oznaczają *stress* – czyli pogorszenie, zaś powyżej 100 *slack* czyli poprawę sytuacji. Znaleźnienie odpowiedniej miary było bardzo skomplikowane. Wcześniejsze badania odwoływały się na ogół do koncepcji nierównowagi opisywanej z dwóch punktów widzenia. Według pierwszej z nich *fiscal stress* związany jest z sytuacją, w której występuje nierównowaga między tym co stara się realizować polityka miejska i wielkością dostępnych (możliwych do wykorzystania) źródeł dochodów. Powstała luka zwana jest *maladaptation*. Drugie podejście zwracało uwagę na różnice między istniejącymi i artykułowanymi przez społeczności lokalne potrzebami a realnie istniejącą sytuacją (podejście to zwane jest *expectation gap approach*). Oba podejścia, aczkolwiek bardzo ciekawe, są nieprzydatne do międzynarodowego, dynamicznego badania porównawczego.

Mouritzen uważa, że podstawowy problem decyzyjny władz lokalnych polega na utrzymywaniu równowagi między posiadanym kapitałem politycznym i finansowym. Kapitał polityczny jest wysoki, kiedy wszystkie istotne grupy nacisku funkcjonujące na danym obszarze popierają aktualne władze. Kapitał finansowy jest duży, gdy w małym stopniu wyeksploatowane są dostępne źródła dochodów (przede wszystkim niska jest stopa podatkowa). Oba kapitały są w dużym stopniu zamienne, np. zmniejszenie wydatków publicznych prowadzi do zwiększenia kapitału finansowego, ale kosztem kapitału politycznego.

Mouritzen definiuje *fiscal stress* jako sytuację, w której niemożliwe jest jednoczesne utrzymanie dotychczasowego kapitału politycznego i finansowego. Definicja ta jest bliska bardziej operacyjnej definicji przedstawionej przez Wolmana i Davisa (1980): "*Fiscal stress jest to sytuacja, w której władza lokalna dla zachowania równowagi między poziomem wydatków i dochodów zmuszona jest dokonać wyboru między: (1) wzrostem podatków przez zmianę w stopie albo strukturze opodatkowania w celu utrzymania istniejącego poziomu wydatków i usług, (2) zmniejszeniem w porównaniu z poprzednim rokiem poziomu wydatków lub (3) zastosowaniem jakiejś kombinacji działań typu (1) i (2)*".

Zoperacjonalizowana definicja Mouritzena brzmi następująco:

$$FSI = \frac{100 * PREV(t) / REV(t - x)}{CN}$$

gdzie:

- *FSI* – wskaźnik zmian sytuacji finansowej (Fiscal Slack) w okresie od $t - x$ do t
- $PREV(t) = (T(t - x) * B(t)) + G(t)$ (łączne dochody w roku t jakie uzyskalaby gmina stosując stopę podatkową jak w roku $t - x$)

Tabela 2

Zmiany sytuacji finansowej władz lokalnych w różnych krajach w latach 1978-1986

	Współczynnik sytuacji finansowej w latach (1978= 100):								
	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986
Dania	100,0	101,8	101,8	105,5	108,1	106,9	105,7	100,7	100,4
Norwegia	100,0	103,6	109,5	110,9	114,9	116,4	123,4	131,3	-
Szwecja	100,0	104,8	103,4	105,5	105,4	105,3	108,1	108,6	111,0
Finlandia	100,0	104,7	107,7	109,7	114,4	123,0	131,3	137,6	-
RFN	100,0	101,8	103,1	99,6	97,8	96,2	99,2	103,0	106,1
Wielka Brytania	100,0	101,9	97,2	89,3	86,7	90,8	91,0	92,7	-
Francja	100,0	104,4	105,9	109,3	112,4	114,0	121,3	-	-
Włochy	100,0	104,2	108,9	108,9	101,7	95,1	99,2	-	-
Kanada	100,0	106,2	103,7	104,0	103,6	102,7	102,6	102,3	-
USA	100,0	98,5	96,0	96,1	94,1	91,5	95,2	97,0	-

Źródło: P. E. Mouritzen "Defending City Welfare. Fiscal Stress and Slack in European and American Local Government". Prepared for delivery at the 1988 Annual Meeting of the American Political Science Association, The Washington Hilton, September 1-4, 1988

- $REV(t-x) = ((T(t-x) * B(t-x)) + G(t-x))r$ (łączne dochody w roku $t-x$ w cenach z roku t)
- CN - zmiana liczby ludności w czasie od $t-x$ do t
- T - wysiłek podatkowy (stosunek aktualnie zbieranych podatków do bazy podatkowej)
- B - baza podatkowa
- $r = 1 +$ stopa inflacji
- G - wielkość dotacji

Wskaźnik ten został obliczony dla kilkunastu krajów, dla lat 1979-1985. Wartości wskaźnika podane są w tabeli 2.

Jak wynika z tej tabeli 2. analizowane państwa podzielić można na trzy grupy:

1. Finlandia, Norwegia, Francja, Szwecja - władze lokalne w latach 79-85 poprawiły swoją sytuację;
2. Kanada, Dania, RFN, Włochy, USA - sytuacja bez większych zmian;
3. Wielka Brytania - wyraźne pogarszanie sytuacji finansowej.

Bliższa analiza wskazuje, że dodatkowo w niektórych krajach pogarszanie się sytuacji występowało w krótszych okresach, np. w Danii od 1983 r., w RFN w latach 1980-1983, w Kanadzie od 1981 roku, w USA w latach 1978-1983. Zaobserwowane tendencje wskazują, że wyłącznie w przypadku Danii wspomniana wyżej ocena Newtona może stracić aktualność.

Uzyskane wyniki wskazują także, że trudności finansowe częściej występowały w większych miastach oraz że nieprawdziwe jest popularne przekonanie, iż nasilające się trudności zwiększają rozpiętość między biednymi i bogatymi. Co prawda można to było zaobserwować w USA, ale np. w Danii silniej uderzone zostały jednostki bogate.

Większość wyników uzyskanych dotychczas przez różnych autorów zdaje się wskazywać, że nie ma ogólnosiwiatowej zależności regulującej zmiany rozpiętości między sytuacją finansową miast i gmin biednych i bogatych. Tendencja ta zależy od bieżącej sytuacji politycznej w poszczególnych krajach, a nie tylko np. od stanu gospodarki lub stopnia rozwoju autonomii lokalnej. Jedynie w Danii osłabianie pozycji największych miast i względne bogacenie się jednostek dawniej biedniejszych związane jest z przemianami w przestrzennej strukturze gospodarki kraju (Bruun, Skovsgaard 1981). Podobnie przemianami w przestrzennej strukturze gospodarki można tłumaczyć silne trudności finansowe miast w centralnych regionach USA (C. Clark, Oliver Walter, 1986). Nawiasem mówiąc kłopoty przeżywane przez duże miasta w tych krajach są szczególnie dotkliwe ze względu na stwierdzony przez Sharpe'a (1977) fakt, że duże miasta potrzebują większej ilości środków i *więcej rzędu*, gdyż wzrost gęstości zaludnienia wywołuje nowe kolektywne potrzeby na dodatkowe dobra publiczne, które nie są konieczne na terenach wiejskich. W Norwegii zmniejszanie rozpiętości trwa co najmniej od roku 1950 i jest niezależne od bieżących koniunktur gospodarki. Badania wykazują, że np. struktura wydatków gmin wiejskich i miejskich jest bardzo podobna (Kjelberg 1981). Z kolei w Szwecji, do połowy lat sześćdziesiątych, można było obserwować zmniejszanie rozpiętości, a potem nastąpiło odwrócenie tego trendu i obecnie biedniejsze jednostki wiejskie przeżywają większe trudności niż względnie bogatsze miasta (Hansen 1981).

Warte wspomnienia są koncepcje teoretyczne wyjaśniające narastanie trudności finansowych wielu władz lokalnych. Według teorii strukturalistycznej, główną rolę odgrywa dominacja biznesu nad procesem podejmowania decyzji politycznych i ucieczka z dużych miast podatników z klasy średniej. Teoria ta podkreśla zależność władz lokalnych od dostępnych do opodatkowania dochodów generowanych przez inwestycje w sektorze prywatnym. W ten sposób zmiany struktury gospodarki wpływają na sytuację finansową miasta (Piven, Friedland, 1984). Podobne wnioski, acz wypływające z innych założeń, wynikają z teorii neo-marksistowskiej (O'Connor, cyt. za Mouritzen 1988). Teoria ta przewidywała, że rządy centralne nie będą mogły w latach osiemdziesiątych utrzymać wysokiego poziomu dotacji dla władz lokalnych. Według neo-marksistów wiąże się to z ogólnopolitycznym kryzysem modelu *welfare-state* i *ekspertem* tego kryzysu z wyższych szczebli zarządzania na niższe. Przewidywania te znajdują potwierdzenie w przeprowadzonych badaniach empirycznych.

Jedynie badania prowadzone przez Sharpe'a w latach siedemdziesiątych wskazywały, że podstawową przyczyną trudności finansowych jest inflacja (Sharpe 1981), a więc przyczyna nie występująca bezpośrednio we wspomnianych teoriach. Badanie to obejmowało jednak okres, w którym procesy uwzględniane przez koncepcje teoretyczne nie zaznaczały się jeszcze dość wyraźnie.

W swym późniejszym badaniu P.E. Mouritzen (1988) przyczyny trudności finansowych podzielił na 2 grupy: bezpośrednie (*immediate*) i głębsze (*underlying*). Za najważniejszą przyczynę bezpośrednią uznał zmniejszanie dotacji centralnych. Także H. Wolman (1988) wykazał, że istnieje silna ujemna korelacja między wielkością dotacji i narastaniem trudności finansowych (*fiscal stress*) w poszczególnych jednostkach lokalnych. Potwierdzeniem tego faktu są badania percepcji sytuacji finansowej przez lokalnych

liderów politycznych. W dziewięciu (spośród 11) badanych krajach za najważniejszy czynnik wpływający na sytuację finansową władz lokalnych uznali oni rząd centralny. Jedynie w USA i Danii za najważniejszy czynnik uznana została sytuacja gospodarcza kraju (Handbook 1988).

Spośród przyczyn głębszych, P.E. Mouritzen za najważniejszą uznał stan gospodarki kraju. W badanych krajach zmiana dochodu narodowego wyjaśnia 25% zmienności Fiscal Slack Index w latach 1979-1984, z tym że zależność ta była bardzo wysoka w latach 1979-1982 i znacznie niższa w latach 1982-1984. Inne przyczyny, takie jak ideologia wyznawana przez rząd centralny lub stan finansów rządu centralnego są istotne tylko w niektórych krajach (Mouritzen 1988). Np. w Danii do roku 1983 pogarszanie się sytuacji finansowej władz lokalnych było bardzo rzadkie i występowało tylko w nielicznych gminach wyróżniających się wyjątkowo niekorzystnymi zmianami w gospodarce. Gwałtowny regres (obecnie jedynie 4% gmin nie jest dotkniętych pogarszaniem się sytuacji finansowej) nastąpił w 1983 r. w związku ze zmianą rządu centralnego z socjal-demokratycznego na konserwatywny (Mouritzen 1987b).

Ciekawe jest spostrzeżenie Mouritzena (1988), że dla sytuacji władz lokalnych najkorzystniejsze jest istnienie rządu centralnego o charakterze koalicyjnym. Jego polityka finansowa względem miast i gmin jest bardziej kompromisowa i *miększa* zarówno od polityk prowadzonych przez rządy wyraźnie lewicowe, jak i prawicowe.

Bardzo szczegółowe badania reakcji władz lokalnych na trudności finansowe zostały przeprowadzone w kilkunastu krajach w ramach programu badawczego *Fiscal Austerity and Urban Innovation* (Clark, 1985b). Zastosowane strategie zostały poklasyfikowane w 33 typach, łączących się w trzy grupy:

1. Poszukiwanie nowych źródeł dochodów;
2. Redukcja wydatków poprzez zmniejszanie zakresu podejmowanej działalności;
3. Poprawa efektywności działania.

Zdaniem N. Walzera i W. Jonesa (1988) badania dotyczące różnicowania wybieranych strategii koncentrują się na czterech płaszczyznach:

1. Polityczne versus ekonomiczne determinanty wyboru;
2. Wpływ osobowości lokalnych liderów politycznych na ten wybór;
3. Stopień centralizacji systemu politycznego w poszczególnych krajach;
4. Oddziaływanie lokalnych grup nacisku.

Najczęściej stosowane w poszczególnych krajach strategie są bardzo różnicowane (tab. 3).

Analiza różnicowania wynikającego z tego zestawienia jest bardzo skomplikowana i przerasta ramy niniejszej pracy. Bardziej interesujące są niektóre badania dotyczące różnicowań stosowanych strategii w poszczególnych krajach.

Zwiększanie się trudności finansowych powoduje zwiększanie się różnic między preferencjami (dotyczącymi wydatków publicznych) liderów władz lokalnych i grup mieszkańców. Tłumaczone jest to zazwyczaj tym, że liderzy są lepiej i wcześniej poinformowani o zbliżających się trudnościach i wcześniej widzą konieczność ograniczeń

Tabela 3
Strategie władz lokalnych w różnych krajach

Kraj	Najczęstsze strategie
Dania	- wzrost podatków lokalnych - redukcja wydatków inwestycyjnych
Norwegia	- wzrost opłat użytkowników - cięcia w najmniej efektywnych departamentach
Szwecja	- poprawa efektywności zarządzania
Finlandia	- poszukiwanie nowych źródeł dochodów - cięcia we wszystkich departamentach - poprawa efektywności zarządzania - wprowadzanie nowych technologii
Wielka Brytania	- wzrost podatków lokalnych
Holandia	- cięcia we wszystkich departamentach - redukcja zatrudnienia - redukcja wydatków inwestycyjnych
Francja	- wzrost podatków lokalnych - redukcja wydatków na administrację - redukcja wydatków inwestycyjnych - poprawa efektywności zarządzania
Kanada	- wzrost wydatków lokalnych - eliminacja niektórych programów
Japonia	- wzrost opłat użytkowników - przekazywanie niektórych działalności sektorowi prywatnemu - wprowadzanie nowych technologii
USA	- wzrost opłat użytkowników

źródło: *Handbook of Urban Fiscal Data*, Odense Universitet, 1988

budżetowych. Owa różnica preferencji polega najczęściej na tym, że o ile przedstawiciele władz lokalnych widzą konieczność ograniczania wydatków, opinia publiczna żąda co najmniej ich utrzymania na dotychczasowym poziomie. Badania wykazały, że jedynie w USA większość grup społecznych preferuje cięcia w wydatkach budżetów lokalnych (Handbook, 1988).

Przyjmowane strategie są więc zazwyczaj pewnym kompromisem między poglądami wynikającymi z obiektywnych trudności i żądaniami grup nacisku. Ogólnie uważa się, że w jednostkach rządzonych przez partie lewicowe stosowane strategie zmierzają do utrzymania dotychczasowego poziomu wydatków, nawet kosztem zwiększenia obciążeń podatkowych. Odwrotnie jest w jednostkach rządzonych przez prawicę – utrzymanie niskiego poziomu opodatkowania zmusza często do redukcji wydatków. Jednak ta ogólna zasada nie zawsze się sprawdza.

Bardzo zaskakujące były wyniki badań przeprowadzonych we Francji. Okazało się, że zwrot *na prawo*, który nastąpił w wyniku wyborów w roku 1983, wbrew werbalnym deklaracjom nie spowodował wcale redukcji wydatków lokalnych. Co więcej, strategie zastosowane w jednostkach przejętych przez partie prawicowe były *bardziej lewicowe* niż strategie stosowane przez komunistów (Nevers, 1988).

Inne wyniki przyniosły badania prowadzone w Danii (P.E. Mouritzen 1987b). Okazało się po pierwsze, że w przekonaniu władz lokalnych redukcja wydatków powoduje większe koszty polityczne niż wzrost obciążeń podatkowych. W związku z tym w większości gmin, mimo trudności narastających od roku 1983, wydatki cały czas wzrastały. Autor nazwał to zjawisko zastosowaniem „strategii najmniejszego oporu”. Okazało się jednak, że wyższe wydatki preferują przede wszystkim członkowie partii socjalistycznych, przy czym różnica w przynależności partyjnej zwiększa swe znaczenie w miarę pogłębiania się trudności finansowych jednostki. W sumie jednak zmiany w poziomie wydatków związane są w większym stopniu z oczekiwaniami społeczności lokalnych niż z preferencjami liderów politycznych. Ciekawa jest obserwacja, że jeśli władze chcą obniżyć łączny poziom wydatków, decyząc tę poprzedzają zazwyczaj zwiększeniem wydatków w sferze, w której preferencje ludności są najwyższe.

Badania prowadzone w Norwegii starały się odpowiedzieć na pytanie, czy dominacja konkretnych grup strategii (zwiększanie dochodów, redukcja wydatków, innowacje) związana jest z jakimiś cechami gmin. Zaskakujące było stwierdzenie braku relacji między dominacją poszczególnych typów strategii i stopniem trudności finansowych gmin, autorzy tłumaczą to jednak tym, że żadna z gmin norweskich w ostatnich latach nie podlegała poważnym trudnościom finansowym, mierzonym za pomocą wskaźników obiektywnych. Przeżywane trudności miały charakter subiektywny i wynikały zazwyczaj ze zwiększonych potrzeb artykułowanych przez społeczności lokalne. Interesujące jest również stwierdzenie, że w gminach najbogatszych (posiadających największą bazę podatkową) najrzadziej stosowano strategie polegające na redukcji wydatków publicznych (Baldersheim et al., 1988).

Badania prowadzone w USA ujawniły zróżnicowanie związane z istnieniem czterech kultur politycznych w poszczególnych miastach (Clark, Diaz Villegas de Landa, 1984; Clark 1985a, A. Pascal et al., 1985). Kulture te zostały nazwane przez Clarka: demokratyczna, republikańska, etniczna i *new fiscal populism*. Zróżnicowanie stosowanych strategii związane jest bardzo silnie z dominującą w danym mieście kulturą polityczną. Kultura demokratyczna wiąże się z dużym upodatkowaniem usług, szukaniem nowych dochodów, podnoszeniem podatków lokalnych, ewentualnymi cięciami w wydatkach inwestycyjnych.

W ostatniej kolejności znajdują się redukcje zatrudnienia. Kultura etniczna powoduje stosowanie podobnych strategii jak w przypadku demokratów z uzupełnieniem rozwoju specjalnych usług i programów związanych z dominującą grupą etniczną. Najważniejszą strategią republikanów są redukcje podatków (związane z małym nspolecznieniem usług) i częste redukcje zatrudnienia. Kultura nazwana *new fiscal populism* podkreśla rolę wzrostu efektywności; w związku z tym najczęstsze strategie to redukcja programów nieefektywnych oraz koncentracja na podnoszeniu efektywności zarządzania i wprowadzaniu nowych technologii.

Zdaniem P.E. Mouritzena (1987a), koncepcje teoretyczne wyjaśniające zróżnicowanie strategii stosowanych przez władze lokalne, i w związku z tym do pewnego stopnia również zróżnicowanie sytuacji finansowej, opierają się na jednym z dwóch modeli:

- *community equilibrium*, według którego o zróżnicowaniu decyduje przede wszystkim struktura ekonomiczna poszczególnych jednostek;
- *party model*, według którego decydujące są różnice w polityce prowadzonej przez poszczególne partie polityczne (np. wyższe podatki i związane z tym większe możliwości wydatków na cele społeczne w gminach rządzonych przez partie lewicowe)

Przeprowadzone przez Mouritzena badania wykazują, że mimo wątpliwych założeń, na jakich opiera się model *community equilibrium*, jak również wbrew powszechnemu przekonaniu, przewidywania oparte na tym modelu są znacznie dokładniejsze. Autor użył tu nawet określenia *użytecznej fikcji*. Oba te modele nie wykluczają się całkowicie, zdaniem Mouritzena przedstawiciele władz lokalnych starają się forsować swoje cele polityczne, ale tylko wtedy gdy cele te nie są całkowicie sprzeczne z preferencjami ludności i ogólną sytuacją (gospodarczą) jednostki. Inne rezultaty przyniosły badania prowadzone w USA (Clark, 1985a). Zróżnicowanie budżetów jest tam bardziej rezultatem zróżnicowania kultur politycznych niż środowiska ekonomicznego. Sprzeczność z ustaleniami Mouritzena może wynikać z innego zakresu kompetencji i innych funkcji pełnionych przez jednostki lokalne w Europie i w Stanach Zjednoczonych.

Przedstawione w tym rozdziale wyniki badań, jak również próby konkluzji teoretycznych dotyczące sytuacji finansowej władz lokalnych w różnych krajach, będą porównane z wynikami analizy sytuacji polskiej. Oczywiście zakres analizy sytuacji finansowej niast i gmin w Polsce jest znacznie węższy i nie wszystkie porównania będą możliwe. Dlatego też zawarte tu rozważania mogą być traktowane raczej jako wskazówka dla przyszłych badań porównawczych. Szerszy niż wynikający tylko z potrzeb niniejszej pracy zakres tego rozdziału uzasadniony jest bardzo ubogą dotychczasową polską literaturą geograficzną dotyczącą tego tematu, przy równocześnie zwiększającej się roli zagadnienia władz lokalnych w życiu społeczno-gospodarczym Polski. Jestem przekonany, że czynnik ten powinien wpłynąć na pojawienie się geograficznych międzynarodowych badań porównawczych władz lokalnych.

Z powodu znacznych różnic systemowych nie wszystkie takie porównania są sensowne, a w każdym przypadku sposób przeprowadzania porównań i interpretacja uzyskanych wyników muszą uwzględniać te różnice. Na przykład ze względu na sposób ustalania podatków lokalnych w Polsce, nieco inna musiałaby być formuła Mouritzena obliczania wskaźnika zmian sytuacji finansowej. Analiza taka mogłaby obejmować tylko ostatnich

kilka lat (prawdopodobnie od roku 1985) ponieważ wcześniejszy kształt regulacji prawnych dotyczących władz lokalnych powoduje, iż porównania takie nie miałyby sensu.

Bardzo interesujące powinny być porównawcze badania dotyczące liderów lokalnych i ich percepcji problemów rozwoju miast i gmin, m. in. stosowanych lub planowanych strategii. W ramach CPBP 09.8 "Rozwój regionalny - rozwój lokalny - samorząd terytorialny" rozpoczęły się już takie badania. Są one prowadzone we współpracy z Międzynarodowym Programem Badawczym Fiscal Austerity and Urban Innovation.

Rozdział 4

Badanie empiryczne

4.1 Podstawy badania empirycznego

4.1.1 Delimitacja jednostek przestrzennych

Delimitacja jednostek przestrzennych w niniejszym badaniu nasytęca kilka trudności. Pierwsza wynika z dużej różnorodności jednostek administracyjnych stopnia podstawowego. Obejmują one bowiem:

- miasta;
- dzielnice wielkich miast (Warszawy, Łodzi, Krakowa, Wrocławia i Poznania);
- miasta-gminy;
- gminy.

Można się spotkać z twierdzeniem, że uwzględnianie w badaniu porównawczym miast-gmin (zamiast ich rozdzielania na miasta i gminy) jest zabiegiem sztucznym, arbitralnie przesądzającym o ich odrębności od pozostałych jednostek. Pomijając nawet fakt, że przedstawione dalej wyniki nie potwierdzają tego zarzutu, uważam, że zabiegiem sztucznym jest właśnie oddzielenie małego miasta od bardzo ściśle związanego z nim zaplecza. Można bowiem uznać, że miasta-gminy zostały utworzone tam, gdzie związki między miastem i zapleczem są najsilniejsze, a więc miasto nie wyodrębnia się ze swojego zaplecza, lecz jest z nim funkcjonalnie związane. Trzeba jednak być świadomym, założenia, że ci co decydują o statusie administracyjnym małych miast mają wystarczającą ilość informacji o powiązaniach funkcjonalnych tych miast. Tymczasem dość częste powoływanie i likwidowanie wspólnych rad narodowych miast i gmin (w latach 1978–1985 notujemy 14 takich przypadków) stawia pod znakiem zapytania słuszność tego założenia. Mimo to uwzględnienie miast-gmin jako jednorodnych jednostek wydaje się właściwsze. Dodatkowym argumentem jest fakt, że w tych jednostkach nie występują odrębne budżety miast i gmin, a więc w części analiz dotyczących finansów rad narodowych taki rozdział byłby niemożliwy.

W pełni konsekwentne trzymanie się podziału administracyjnego nie jest jednak możliwe. Z powodu braku wielu danych dotyczących gospodarki nie jest uwzględniony podział 5 największych miast na dzielnice. Dane dotyczące finansów dzielnicowych rad narodowych w analizach statystycznych są zagregowane dla całych miast.

Najpoważniejsze trudności łączą się jednak ze zmianami granic miast i gmin. W interesującym nas okresie (lata 1978-1985) zmiany takie nastąpiły w 277 jednostkach, nie licząc zmian granic między miastami i gminami posiadającymi wspólną radę narodową. Jednostki te zlokalizowane są aż w 33 województwach.

Aby uzyskać porównywalne dane potrzebne było przeszacowanie danych dla roku 1978 wg podziału administracyjnego z końca 1985 roku. Szacunek ten opiera się na 2 informacjach: zmianie powierzchni miasta lub gminy oraz zmianie liczby ludności spowodowanej przez zmiany granic (w znajdującym się w GUS systemie statystycznym "Miejscowość" dostępne są dane dotyczące liczby ludności w roku 1978 wg podziału administracyjnego z roku 1985). Obliczone zostały dwa wskaźniki:

$P = p_{85}/p_{78}$, gdzie p_{85} oznacza powierzchnię jednostki w 1985 r. zaś p_{78} powierzchnię w 1978 r.

$L = l_{85}/l_{78}$, gdzie l_{85} oznacza liczbę ludności w roku 1978 wg podziału adm. z 1985 r., zaś l_{78} oznacza liczbę ludności w 1978 r. wg granic bieżących.

Stosowane w pracy wskaźniki zostały podzielone na dwie grupy: odnoszone do liczby ludności i odnoszone do powierzchni. Ich szacunkowa wartość (zastosowana w dalszych analizach) równa jest wartości obliczonej dla danych z 1978 roku pomnożonej przez (odpowiednio) wartość współczynnika P lub L .

Na tej samej zasadzie (choć czasem przy zastosowaniu algorytmu o znacznym stopniu komplikacji) opierało się przeliczenie danych dla 51 nowych jednostek, które w latach 1978-1985 wyodrębniły się z jednej lub kilku gmin.

Przeprowadzone szacunki są oczywiście tylko pewnym przybliżeniem, jednak wyniki przeprowadzonych analiz wskazują, że ich dokładność jest wystarczająca.

4.1.2 Stosowany zestaw wskaźników

Informacje dotyczące struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin pochodzą z dwóch źródeł: Skomputeryzowanego Zbioru Danych o Miastach i Gminach oraz Systemu Statystycznego "Miejscowość" - obydwu prowadzonych przez Główny Urząd Statystyczny.

Skomputeryzowany Zbiór Danych o Miastach i Gminach istnieje od roku 1976. Od roku 1978 zawiera on ponad 130 nierników i zakres gromadzonych w nim informacji jest sukcesywnie rozszerzany. Zbiór ten stał się główną bazą danych dla większości prowadzonych w Polsce w ostatnich latach badań porównawczych miast i gmin.

System Statystyczny "Miejscowość" ma na celu gromadzenie danych spisów powszechnych i zapewnienie ich porównywalności (m. in. aktualizacja danych związana ze zmianami podziału administracyjnego). Powstały w Biurze Spisów system zawiera 8 wskaźników z ciągłością informacji od 1950 r., 11 od 1960 r., 201 od 1970 r. i 304 od 1978 r. Dane te dotyczą struktury społecznej ludności, aktywności zawodowej, struktury zatrudnienia i warunków mieszkaniowych (Szwalek, 1985).

Pomimo istnienia tych zbiorów stan polskiej statystyki regionalnej (zwłaszcza dotyczącej przekrojów miejskich i gminnych) jest często oceniany bardzo krytycznie (por. m.in. Gorzelak, 1985), a o doborze zmiennych uwzględnionych w niniejszym badaniu decydowała w dużym stopniu dostępność danych.

Ułomnością polskiej statystyki, odbijającą się także na statystykach terytorialnych, jest jej nadmierny "ekonomicizm", przy równoczesnych niedostatkach statystyki społecznej, "w tym zwłaszcza warunków bytowych ludności, przy czym dotyczą one

zarówno niedostatku danych jak i wartości poznawczej wskaźników zawartych w systemie" (Kokotkiewicz, 1980, s.94). Problem ten uwidacznia się np. we względnie dobrej informacji o nakładach finansowych i rzeczowych na infrastrukturę społeczną przy niedostatku informacji o efektywności społecznej tych nakładów. Wiemy więc dość dużo o służbie zdrowia i prawie nic o zdrowotności ludności itp.

Z podanych dotychczas informacji wynika, że trudności w opracowywaniu wielu tematów wynikają nie zawsze z liczby gromadzonych wskaźników ale z ich jakości. Wysiłek wkładany w gromadzenie danych mało przydatnych (np. liczba źródeł ulicznych albo liczba połączeń wodociągowych, kanalizacyjnych i gazowych prowadzących do budynków mieszkalnych – nic nie mówiąca o liczbie ludności czy mieszkań wyposażonych w gaz czy kanalizację) lub dublujących się (np. dane o płonach z 1 ha są w zbiorze danych niepotrzebne wobec istnienia danych o zbiorach i o powierzchni upraw) można by włożyć w uzupełnianie informacji o zaniedbanych przez statystykę dziedzinach.

Uwzględnione w badaniu zmienne miały w założeniu obejmować cztery grupy zagadnień:

- strukturę społeczną i ruch naturalny ludności
- warunki bytowe ludności
- strukturę gospodarki
- wyniki działalności gospodarczej

Niestety, nie są dostępne żadne możliwe do uwzględnienia wskaźniki dotyczące ostatniej grupy zagadnień, co w istotny sposób ogranicza zakres prowadzonej analizy, uniemożliwia m.in. stosowanie terminu *rozwoj miast i gmin*.

Także w pozostałych grupach zagadnień brak jest wielu istotnych informacji takich jak:

- wielkość nakładów inwestycyjnych (choćby ogółem, bez rozбивa na poszczególne działy) ;
- wartość brutto środków trwałych;
- zatrudnienie w gospodarce nieuspołecznionej;
- wartość skupu w rolnictwie;
- wyposażenie mieszkań w podstawowe urządzenia (łazienka, gaz);
- dostępność do podstawowych urządzeń infrastruktury (m. in. brak informacji dotyczących usług poza sektorem gospodarki uspołecznionej);
- dochody pieniężne ludności;
- liczba zarejestrowanych samochodów osobowych;
- jakichkolwiek danych dotyczących jakości środowiska.

W rezultacie w analizie zostały uwzględnione następujące zmienne:

ZPRZEM zatrudnieni w przemyśle uspołecznionym jako % ludności w wieku produkcyjnym

ZBUD zatrudnieni w budownictwie uspołecznionym jako % ludności w wieku produkcyjnym

ZROLN zatrudnieni w rolnictwie i leśnictwie uspołecznionym jako % ludności w wieku produkcyjnym

ZTRANS zatrudnieni w transporcie uspołecznionym i łączności jako % ludności w wieku produkcyjnym

ZHANDL zatrudnieni w handlu uspołecznionym jako % ludności w wieku produkcyjnym

ZZDR zatrudnieni w służbie zdrowia jako % ludności w wieku produkcyjnym

ZOSWIA zatrudnieni w oświacie i wychowaniu jako % ludności w wieku produkcyjnym

ZUSP zatrudnieni w gospodarce uspołecznionej jako % ludności w wieku produkcyjnym

RZEMPR pracujący w rzemiośle prywatnym jako % ludności w wieku produkcyjnym

UZROL powierzchnia użytków rolnych jako % powierzchni ogółem

GRUNOR powierzchnia gruntów ornych jako % powierzchni ogółem

SADY powierzchnia sadów jako % powierzchni ogółem

PASTWI powierzchnia łąk i pastwisk jako % powierzchni ogółem

LASY powierzchnia lasów jako % powierzchni ogółem

UZPGR użytki rolne PGR jako % użytków rolnych

UZRSPN użytki rolne spółdzielni i kolek rolniczych jako % użytków rolnych

UZRIND użytki rolne gosp. indywidualnych jako % użytków rolnych

GIND2HA liczba indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni 0.5-2 ha jako % indywidualnych gospodarstw rolnych ogółem

GIND5HA liczba ind. gosp. roln. o powierzchni 2-5 ha jako % ind. gosp. rolnych ogółem

GIND10HA liczba ind. gosp. roln. o powierzchni 5-10 ha jako % ind. gosp. rolnych ogółem

GIND10-15HA liczba ind. gosp. roln. o powierzchni 10-15 ha jako % ind. gosp. rolnych ogółem

GIND15HA liczba ind. gosp. roln. o powierzchni powyżej 15 ha jako % ind. gosp. rolnych ogółem

TURYST liczba miejsc w obiektach turystycznych jako % liczby ludności

WCZASO liczba miejsc w obiektach czasowo-wypoczynkowych jako % liczby ludności

GESTZAL gęstość zaludnienia

LEKARZ liczba lekarzy jako % liczby ludności

POWUZ powierzchnia użytkowa mieszkań przypadająca na 1 mieszkańca

LICIZB liczba izb mieszkalnych w stosunku do liczby ludności

PRZEDS dzieci w przedszkolach jako % dzieci w wieku 3-6 lat

LICKIN liczba miejsc w kinach w stosunku do liczby ludności

TELEF liczba abonentów telefonicznych w stosunku do liczby ludności

ABONTV liczba abonentów telewizyjnych w stosunku do liczby ludności

PRPROD liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym jako % ludności ogółem

PRODUK liczba ludności w wieku produkcyjnym jako % ludności ogółem

POPPROD liczba ludności w wieku poprodukcyjnym jako % ludności ogółem

LICKOB liczba kobiet jako % liczby ludności

WYKSZT liczba ludności posiadającej wyższe wykształcenie jako % ludności dorosłej

Informacje dotyczące sytuacji finansowej rad narodowych miast i gmin pochodzą z ankiety przeprowadzonej w ramach CPBP 09.8 "Rozwój regionalny - rozwój lokalny - samorząd terytorialny" w wydziałach finansowych urzędów wojewódzkich. Ankieta ta została przygotowana przez dr W. Koniecznego z Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego i mgr W. Długoleckiego - Naczelnika Wydziału Budżetów Terenowych w Ministerstwie Finansów. Obejmuje dane pochodzące ze sprawozdań z roku 1985 i dotyczące wielkości i struktury dochodów i wydatków budżetów rad narodowych oraz pozabudżetowych form finansowania działalności (fundusze celowe, zakłady budżetowe, gospodarstwa pomocnicze i środki specjalne).

Warto zauważyć, że dzięki danym pochodzącym z tej ankiety powstał pierwszy w Polsce zbiór danych obrazujących finanse wszystkich rad narodowych stopnia podstawowego. Wcześniejsze prace dotyczące tej tematyki opierały się bądź na danych cząstkowych bądź zagregowanych w skali kraju lub najwyżej województwa.

Rok 1985 nie został wybrany przypadkowo, jest to początek funkcjonowania nowego systemu finansowania miast i gmin, związanego z wejściem w życie Ustawy o Systemie Rad Narodowych i Samorządu Terytorialnego (Dz. U. 1983 nr 41, poz. 185) i Ustawy o Prawie Budżetowym (Dz. U. 1984 nr 56, poz. 283).

Dla oceny zróżnicowania sytuacji finansowej (wskaźnik syntetyczny) wykorzystane zostały następujące informacje:

DOCHWL dochody własne jako % dochodów ogółem

WYDATKI wydatki budżetowe ogółem na 1 mieszkańca

WYDINW wydatki na inwestycje i remonty kapitałowe jako % wydatków ogółem

NADBUD nadwyżka budżetowa z lat ubiegłych na 1 mieszkańca

ROZFUN rozchody funduszy celowych na 1 mieszkańca

Ponadto wykorzystane zostały następujące informacje dotyczące struktury dochodów i wydatków budżetowych:

- dochody z gospodarki uspołecznionej/ dochody własne,
- podatki od nieruchomości j.g.u./dochody z gospodarki uspołecznionej,
- dochody od jednostek gospodarki nie uspołecznionej/ dochody własne ,
- podatki i opłaty od ludności/ dochody własne,
- udziały w dochodach budżetu wojewódzkiego dochody ogółem
- dotacje (ogólne+celowe)/ dochody ogółem,
- wydatki na gospodarkę komunalną i mieszkaniową/ wydatki bieżące,
- wydatki na oświatę i wychowanie/ wydatki bieżące,
- wydatki na administrację/ wydatki bieżące,
- udziały budżetu wojewódzkiego w dochodach miasta (gminy)/ dochody ogółem.

Podstawową wadą zebranego i wykorzystanego materiału jest fakt, że obejmuje on tylko jeden rok. Zachodzi obawa, że niektóre dane (np. wielkość wydatków inwestycyjnych) mogą być, wobec dużej ich zmienności w niektórych gminach, w pewnym sensie przypadkowe. Nie powinno to jednak wpłynąć na ogólną wymowę otrzymanych rezultatów. Ponadto trzeba zauważyć, że wobec tempa zmian zachodzących w ostatnich latach w prawnych regulacjach dotyczących finansów jednostek stopnia podstawowego zaprezentowany obraz ma charakter do pewnego stopnia historyczny. Słuszne jednak wydaje się założenie, że kolejne wprowadzane dotychczas zmiany, w pierwszym przynajmniej okresie, prowadzą przede wszystkim do relatywnego wzmocnienia miast i gmin już silnych.

4.1.3 Metody statystyczne

Wykorzystane w tej pracy techniki statystyczne były już niejednokrotnie stosowane w analizach porównawczych jednostek przestrzennych. Ponieważ sposób ich użycia nie różni się na ogół od "tradycyjnego", zostaną one omówione jedynie skrótowo, z odniesieniem do prac w których zostały użyte (do rozwiązywania podobnych problemów) wcześniej. Wyjątek stanowią te etapy, w których przyjęte zostało mniej konwencjonalne (nie powszechnie stosowane lub też nowe) postępowanie. Fragmenty te są omówione znacznie dokładniej.

W dalszej części omówiony jest zastosowany schemat analizy empirycznej. Odrębne omówienie stosowanych metod statystycznych i przyjętego sposobu postępowania (jedynie z odwołaniami do wcześniej przedstawionych metod) służy jaśniejszemu przedstawieniu schematu badania.

W badaniu zastosowane zostały przede wszystkim metody należące do grupy nazywanej często Wielowymiarową Analizą Statystyczną (lub Wielowymiarową Analizą Porównawczą). Wykorzystane zostały:

- analiza korelacji;
- analiza składowych głównych (należąca do grupy technik analizy czynnikowej);
- metoda odległości od wzorca.

Przed przystąpieniem do omówienia wyżej wymienionych metod, bliższego wyjaśnienia wymaga przyjęta metoda formalnego doboru zmiennych. Przy doborze zmiennych (formalnym i merytorycznym) trzeba uwzględniać wiele kryteriów, z których dwa są istotne w dalszych rozważaniach:

- należy unikać uwzględniania zmiennych powielających zakres informacji niesionych przez inne zmienne;
- należy dbać by poszczególne aspekty badanego zjawiska opisywane były przez tę samą liczbę zmiennych. (chyba, że przedtem świadomie jeden z aspektów uznany za ważniejszy).

W niniejszej pracy zastosowane zostały dwie różne procedury formalnego doboru zmiennych w zależności od tego czy w danym etapie miała być stosowana metoda analizy czynnikowej czy też metoda odległości od wzorca.

Na temat etapu formalnego doboru zmiennych istnieją w literaturze dwa zasadniczo odmienne stanowiska. Większość autorów analiz empirycznych milcząc zakłada, że formalny dobór zmiennych nie jest konieczny przy stosowaniu metod analizy czynnikowej. Inny pogląd prezentuje G. Gorzelak (1979b), gdyż uważa on za konieczne wyeliminowanie zmiennych silnie skorelowanych z innymi zmiennymi uwzględnionymi w badaniu. Uzasadnia fałszywość sądu mówiącego, że wzajemne skorelowanie zmiennych wyjściowych nie wpływa na wyniki uzyskane w toku stosowania metod analizy czynnikowej. Nawiasem mówiąc faktem jest, że składowe uzyskane przy ponuięciu etapu formalnego doboru zmiennych są znacznie łatwiejsze do merytorycznej interpretacji. Nie jest to oczywiście istotny argument merytoryczny w dyskusji, wskazuje jednak w jaki sposób popelnione wcześniej błędy prowadzą do bezwysiłkowego otrzymywania częściowo trywialnych rezultatów. Sprawa jest jednak bardziej złożona. Z merytorycznego punktu widzenia można bowiem wyróżnić dwa rodzaje korelacji między zmiennymi:

- zmienne korelują się bezpośrednio, w istocie są nieco inaczej skonstruowanymi miernikami tego samego zjawiska (np. liczba lekarzy na 1000 mieszkańców i % zatrudnionych w służbie zdrowia);
- obie zmienne są wskaźnikami jakiegoś ogólniejszego zjawiska, nie mającego powszechnego charakteru, a występującego tylko w badanej zbiorowości (lub w każdym bądź razie charakterystycznego tylko dla niektórych zbiorowości).

O ile w pierwszym przypadku zmienne skorelowane należy bezwzględnie usunąć, o tyle w drugim za słuszniejsze uważam pozostawienie obu skorelowanych wskaźników. Przy przyjęciu tego rozumowania można się spodziewać dwóch zarzutów:

1. konieczność eliminacji jednej ze zmiennych skorelowanych, w podanym powyżej sensie, można na ogół przewidzieć, korzystając wyłącznie z własnej wiedzy lub intuicji. Po co więc przeprowadzać dość pracochłonny etap formalnego doboru? Trzeba jednak zauważyć, że etap ten pomaga nam w odpowiedzi na pytanie, którą z dwóch skorelowanych zmiennych lepiej jest pozostawić w badaniu (np. tę która ma większy współczynnik zmienności, a więc lepiej różnicuje badaną zbiorowość, tę która w mniejszym stopniu koreluje się z innymi zmiennymi, a więc dostarcza nam więcej nowych informacji)
2. stwierdzenie z jakiego rodzaju związkiem korelacyjnym mamy do czynienia jest czasami oczywiste, czasem jednak wymaga trudnych, w dużym stopniu subiektywnych decyzji. Jednak od dawna już wiemy, że metody ilościowe nie mogą nas uwalniać od tego rodzaju decyzji, ponadto opieramy się w takiej sytuacji na posiadanej już wiedzy dotyczącej badanych zjawisk, co jest jednym z podstawowych elementów dedukcyjnej drogi prowadzenia badań.

Z nieco inną procedurą uwzględniania korelacji między zmiennymi wyjściowymi mamy do czynienia przy stosowaniu metody odległości od wzorca. Procedura ta opiera się przede wszystkim na założeniu, że eliminacja silnie skorelowanych zmiennych pociąga jednak za sobą stratę informacji, które przy bardziej szczegółowych analizach mogłyby się okazać cenne. Wyraźnie widać to na przykładzie badań przestrzennych. Można sobie łatwo wyobrazić sytuację, w której silna korelacja między zmiennymi jest wynikiem związku, który nie występuje w pewnych regionach badanego obszaru (podane w dalszej części pracy wyniki analiz empirycznych w pełni potwierdzają to założenie). Przy zastosowaniu formalnego doboru zmiennych wg zasad zaproponowanych przez G. Gorzelaka tracimy tę bardzo cenną informację o przestrzennym wymiarze badanych procesów, tracimy przede wszystkim część informacji o tych nietypowych pod jakimś względem regionach. Nie jest to takie ważne przy analizach bardzo ogólnych (w pracy tej prowadzonych za pomocą metod analizy czynnikowej), natomiast przy bardziej szczegółowych rozważaniach może zmniejszyć wartość uzyskanych rezultatów. Można tego uniknąć dzięki przypisaniu odpowiedniej wagi poszczególnym zmiennym. Metoda ta ma jeszcze jedną zaletę: pozwala na uzyskanie, przy jasno sformułowanych założeniach, jednoznacznych wyników, w mniejszym stopniu zależnych od arbitralnych decyzji badacza (np. ustalania wartości granicznej współczynnika korelacji, po przekroczeniu której należy wyeliminować jedną ze zmiennych).

Zalóżmy, że wartość współczynników korelacji zmiennej i z pozostałymi zmiennymi wynosi:

$$r_{i1}, r_{i2}, \dots, r_{ij}$$

(uwzględniamy więc również korelację zmiennej i z samą sobą). Wówczas waga przypisana zestandaryzowanej zmiennej i wynosi:

$$\frac{1}{\sqrt{\sum [r_{ij}^2]}}$$

Przy takiej konstrukcji wag, w przypadku dwóch zmiennych nieskorelowanych ($r=0$) waga wynosi 1. Natomiast w przypadku dwóch zmiennych ściśle skorelowanych ($r=1$), waga $w = 1/\sqrt{2}$ a więc w efekcie dalszej procedury obliczeniowej owe dwie zmienne mają łącznie wagę równą trzeciej zmiennej z nimi nie skorelowanej.

Suma wag wszystkich zmiennych jest "efektywnym wymiarem" macierzy informacji, równym teoretycznej liczbie nieskorelowanych zmiennych uwzględnionych w badaniu.

Współczynniki korelacji obliczone zostały wg wzoru Pearsona:

$$r = \frac{x'y' - (xy)'}{\delta_x \delta_y}$$

gdzie:

x', y' - średnie zmiennych x i y

δ_x, δ_y - odchylenia standardowe zmiennych x i y

Znaczna część obliczeń została wykonana za pomocą analizy składowych głównych. Metoda ta należy do grupy technik analizy czynnikowej. Jej istota polega na przekształceniu p zmiennych wyjściowych w p nowych zmiennych nazywanych składowymi głównymi. Matematyczna strona tego zagadnienia została wielokrotnie przedstawiona w literaturze (np. Chojnicki, Czyż, 1978; Parysek, Wojtasiewicz, 1979), dlatego nie będzie tutaj bliżej omawiana. W efekcie otrzymuje się p składowych głównych uporządkowanych w ten sposób, że pierwsza składowa zawiera największą, kolejne składowe coraz mniejszą część informacji dotyczących macierzy danych wyjściowych. W praktyce w dalszej analizie wykorzystuje się już tylko wartości kilku pierwszych składowych, wyjaśniających łącznie znaczną część zmienności ogólnej. Poszczególnym składowym można przypisać interpretację merytoryczną, związaną najczęściej ze współczynnikami korelacji między zmiennymi wyjściowymi a składowymi głównymi.

Jak widać metoda ta, jak i inne metody ilościowe, nie jest pozbawiona subiektywnych decyzji badacza. Do najważniejszych takich momentów należą: dobór zmiennych wyjściowych, decyzja o ilości składowych uwzględnianych w dalszej analizie oraz interpretacja merytoryczna poszczególnych składowych. Sugerowane niekiedy oparcie się na obiektywnych testach weryfikujących istotność korelacji między zmienną wyjściową i składową nie rozwiązuje problemu, ponieważ w takiej sytuacji subiektywną jest decyzja o wyborze poziomu ufności. Szczególnie trudnym etapem jest interpretacja merytoryczna poszczególnych składowych. Składowe są bowiem kombinacjami liniowymi wszystkich zmiennych wyjściowych, natomiast interpretacja w oczywisty sposób zależy tylko od zmiennych najsilniej skorelowanych z daną składową. Może więc zdarzać się sporadycznie (sytuacje takie występują także w niniejszej pracy), że sytuacja w konkretnej jednostce przestrzennej nie odpowiada wnioskowi wynikającemu z wartości czynnikowej którejś składowej głównej. Jest to oczywiście wada zastosowanej metody, nie wpływa ona jednak na ogólny obraz otrzymanych rezultatów.

Metoda składowych głównych była wielokrotnie wykorzystywana do analizy struktury społeczno-gospodarczej jednostek przestrzennych (np. Chojnicki, Czyż, Parysek, Ratajczak, 1978; Muziol, 1983).

W niniejszej pracy została również wykorzystana metoda odległości od wzorca. Jest to metoda porządkowania liniowego jednostek w abstrakcyjnej przestrzeni n -wymiarowej, gdzie n jest równe liczbie zmiennych wyjściowych użytych w badaniu. Wzorec określany jest zazwyczaj przez zestandaryzowane najwyższe wartości poszczególnych zmiennych przyjmowane w badanej zbiorowości, przy czym standaryzacji dokonuje się najczęściej wg wzoru:

$$z_{i,j} = \frac{x_{i,j} - x'_j}{\delta_j}$$

gdzie:

$x_{i,j}$ – wartość zmiennej j w jednostce i

x'_j – średnia arytmetyczna zmiennej j

δ_j – odchylenie standardowe zmiennej j

Odległość od wzorca jednostki i wynosi:

$$D(i) = \sqrt{\sum_j [z_{i,j} - z_{w,j}]^2}$$

gdzie: $z_{w,j}$ – wartość wzorca dla zmiennej j .

Metoda ta była również wielokrotnie stosowana w przestrzennych badaniach społeczno-ekonomicznych, m.in. przez G. Gorzelaka (1979a).

4.1.4 Schemat analizy

Wykorzystany w pracy materiał składa się z trzech części:

- informacje dotyczące struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin w roku 1978;
- informacje dotyczące struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin w roku 1985;
- informacje dotyczące sytuacji finansowej rad narodowych miast i gmin w roku 1985;

Istotą analizy jest więc powiązanie informacji zawartych w kilku różnych zbiorach danych. Jest to jednak przedmiotem dalszych etapów badania, początkowo zbiory te analizowane są oddzielnie. Zastosowany schemat analizy statystycznej składa się z następujących (opisanych dalej dokładniej) etapów:

1. formalny dobór zmiennych;
2. analiza struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin w roku 1978;
3. analiza struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin w roku 1985;
4. analiza zmian struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin w latach 1978–1985;
5. analiza przestrzennego zróżnicowania sytuacji finansowej rad narodowych miast i gmin w roku 1985;
6. analiza związków między strukturą społeczno-gospodarczą i sytuacją finansową rad narodowych miast i gmin;
7. typologia miast i gmin wykorzystująca wyniki wcześniejszych etapów.

Ad.1. Przyjęta została metoda opisana w poprzednim rozdziale, zakładająca konieczność wyeliminowania zmiennych silnie skorelowanych tylko w przypadku stosowania metody składowych głównych. Przyjęta została wartość graniczna $r=0.707$, przy takiej korelacji jedna zmienna wyjaśnia 50% zmienności drugiej. Przyjęte też zostało założenie, że analizy struktury społeczno-gospodarczej w latach 1978 i 1985 winny opierać się na tym samym zestawie zmiennych. W związku z tym jako decydujące zostały uznane wartości współczynników korelacji w zbiorze ilustrującym sytuację w roku 1985. Przyjęcie tego założenia było ułatwione tym, że zmiany współczynników korelacji między zmiennymi obrazującymi sytuację w latach 1978 i 1985 były niewielkie.

W macierzy korelacji między wskaźnikami, wystąpiły następujące związki silniejsze od przyjętej wartości krytycznej.

A. Powodujące wyeliminowanie którejs z zmiennych:

- % użytków rolnych PGR – % użytków rolnych gosp. ind. -0.947
- % użytków rolnych – % gruntów rolnych +0.933
- % zatrudnionych w przemyśle – % zatrudnionych w gosp. usp. +0.911
- liczba lekarzy/liczba ludności – % zatrudnionych w służbie zdrowia +0.823
- % ind. gosp. roln. o pow. 0,5–2 ha – % ind. gosp. roln. o pow. 5–10 ha -0.814
- % ind. gosp. roln. o pow. 10–15 ha – % ind. gosp. roln. o pow. powyżej 15 ha +0.733
- % zatrudnionych w rolnictwie i leśnictwie usp. – % użytków rolnych PGR +0.801
- % zatrudnionych w rolnictwie i leśnictwie usp. – % użytków rolnych gosp. ind. -0.738
- % zatrudnionych w przemyśle – % zatrudnionych w budownictwie +0.723
- % zatrudnionych w gosp. usp. – % zatrudnionych w budownictwie +0.722

B. Nie związane z eliminacją którejs z zmiennych:

- liczba abonentów telefonicznych/liczba ludności – % ludności pow. 18 lat z wyższym wykształceniem +0.723

W rezultacie w przeprowadzonej analizie składowych głównych nie zostały uwzględnione następujące zmienne:

- zatrudnieni w budownictwie/ ludność w wieku produkcyjnym,
- zatrudnieni w rolnictwie i leśn.usp./ludność w wieku produkcyjnym,
- zatrudnieni w ochronie zdrowia/ ludność w wieku produkcyjnym,
- zatrudnieni w gosp. usp./ludność w wieku produkcyjnym,
- użytki rolne/ powierzchnia,

- użytki rolne PGR/użytki rolne,
- liczba ind. gosp. rolnych o pow. 5-10 ha/ liczba ind.gosp. rolnych,
- liczba ind. gosp. rolnych o pow.10-15 ha/ liczba ind. gosp. rolnych.

Ad.2. Przeprowadzona została klasyfikacja typologiczna miast i gmin ze względu na ich strukturę społeczno-gospodarczą w roku 1978. Klasyfikację przeprowadzono za pomocą analizy składowych głównych. Podział na klasy uwzględnia wartości trzech składowych głównych wyjaśniających łącznie ok. 40% wariancji ogólnej. Miasta i gminy zostały podzielone na 8 klas według wartości (ujemnej bądź dodatniej) przyjmowanej przez poszczególne składowe. Interpretacja składowych głównych oparta jest na macierzy korelacji między składowymi i zmiennymi wyjściowymi. Przyjęte zostały wartości graniczne korelacji istotnej 0.316 (składowa wyjaśnia wtedy ponad 10% zmienności zmiennej wyjściowej) i korelacji silnej 0.577 (składowa wyjaśnia 33% zmienności zmiennej wyjściowej).

Ad.3. Od omówionej w poprzednim punkcie, ważniejsza jest klasyfikacja typologiczna struktury społeczno- gospodarczej miast i gmin w roku 1985 (analiza stanu w roku 1978 jest tylko tłem informującym o zachodzących w latach 1978- 1985 zmianach). Z formalnego punktu widzenia metoda klasyfikacji jest tu identyczna, jednak jej wyniki są przedstawione znacznie dokładniej.

Opis poszczególnych klas ułatwiają średnie wartości wskaźników obliczone dla jednostek zaliczonych do poszczególnych typów oraz obliczone dla każdej klasy osobno macierze współczynników korelacji między zmiennymi.

Ad.4. Analiza zmian przestrzennego zróżnicowania struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin w latach 1978- 1985 składa się z trzech części. Dwie pierwsze – analiza zmian współczynników korelacji między zmiennymi i zmian przynależności poszczególnych jednostek do głównych klas typologicznych, informują nas ogólnie o kierunkach i skali zmian.

Natomiast najbardziej szczegółowa jest analiza macierzy współczynników dynamiki obliczonych dla poszczególnych jednostek. Niemożliwe okazało się jednak zastosowanie jednej z metod wielowymiarowej analizy porównawczej dla łącznej analizy współczynników dynamiki obliczonych dla wszystkich zmiennych (np. składowe główne obliczone na podstawie współczynników dynamiki nie dawały się zinterpretować merytorycznie). Dlatego też (mimo wiązanych z tym strat informacji) zastosowana została metoda, polegająca na uwzględnieniu 6 zmiennych najsilniej skorelowanych ze składowymi głównymi wyłonionymi w analizie statycznej (po dwie zmienne skorelowane z każdą z trzech pierwszych składowych).

W efekcie uwzględnione zostały zmiany wartości następujących zmiennych

- skorelowanych z pierwszą składową:
 - gęstość zaludnienia,
 - liczba abonentów telefonicznych/ liczba ludności,
- zmiennych skorelowanych z drugą składową:
 - grunty rolne w posiadaniu rolników indywidualnych/ grunty orne ogółem,

~ liczba ind. gosp. roln. o powierzchni pow 15 ha liczba ind. gosp. roln. ogółem,

- zmiennych skorelowanych z trzecią składową:

~ liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym/ liczba ludności ogółem,
~ powierzchnia użytkowa mieszkań/ liczba ludności.

Podobny sposób postępowania przy przeprowadzaniu typologii opisali m.in. M. Schuler, D. Joye (1987).

Wartości współczynników dynamiki zostały obliczone wg wzoru: $\frac{w_{85} - w_{78}}{w_{78}}$, gdzie:

w_{85} – wartość zmiennej przyjmowana dla roku 1985;

w_{78} – wartość zmiennej przyjmowana dla roku 1978

Jedynie w przypadku zmiennych dotyczących rolnictwa, ze względu na ich duże zróżnicowanie w skali kraju oraz częste przyjmowanie wartości 0, korzystniejsze okazało się obliczenie wskaźnika dynamiki wg wzoru: $w_{85} - w_{78}$, czyli uwzględnione zostały zmiany procentowych udziałów analizowanych wartości.

Ad 5. Sytuacja finansowa rad narodowych miast i gmin analizowana jest za pomocą metody wzorca. Wartości wskaźnika syntetycznego podzielone zostały na pięć klas, określonych umownie jako: bardzo dobra, dobra, przeciętna, zła i bardzo zła. Określenia te należy oczywiście odnosić do średniej krajowej, a nie np. do subiektywnie odczuwanego stopnia zaspokojenia potrzeb.

Ad 6. Porównanie przestrzennego zróżnicowania sytuacji finansowej i struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin opiera się na

- analizie współczynników korelacji między zmiennymi dotyczącymi obu badanych zjawisk,
- porównaniu przestrzennych rozkładów wyróżnionych uprzednio klas sytuacji finansowej i struktury społeczno-gospodarczej.

Ad 7. Końcowa typologia miast i gmin uwzględnia wyniki wcześniej przeprowadzonych analiz. Jak to wynika z dalej przedstawionych uwag nie są w niej uwzględnione wszystkie wcześniej uzyskane wyniki. Przykładowo osiem typów struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin w roku 1985 zostało zagregowanych do czterech klas większych (zostały uwzględnione wartości jedynie dwóch, a nie trzech, składowych głównych).

Zgodnie z przyjętą w rozdziale II definicją typologii, nie są w niej uwzględnione wszystkie miasta i gminy, a jedynie te które odznaczają się cechami charakterystycznymi dla większych zbiorowości.

Zaliczenie jednostek do tego samego typu opiera się na łącznym spełnieniu trzech kryteriów. Jednostki zaliczone do jednego typu odznaczają się:

- podobną strukturą społeczno-gospodarczą w roku 1985,
- podobnymi zmianami struktury społeczno-gospodarczej w latach 1978-1985,
- podobną sytuacją finansową rad narodowych w roku 1985.

Przyjęta została następująca operacjonalizacja tych kryteriów:

- o współczynniki dynamiki dwóch zmiennych najsilniej skorelowanych z dwiema pierwszymi składowymi głównymi (gęstość zaludnienia, udział sektora indywidualnego w rolnictwie) podzielone zostały na trzy klasy:

+ – wartość współczynnika jest większa niż $x' + 1/3\delta$,

0 – wartość współczynnika zawarta jest w przedziale $< x' - 1/3\delta, x' + 1/3\delta >$,

– – wartość współczynnika jest mniejsza niż $x' - 1/3\delta$,

gdzie:

x' – średnia arytmetyczna współczynników dynamiki dla wszystkich miast i gmin,

δ – odchylenie standardowe;

- o wartości wskaźnika syntetycznego sytuacji finansowej zostały podzielone na trzy klasy:

+ – sytuacja finansowa bardzo dobra lub dobra,

0 – sytuacja finansowa przeciętna,

– – sytuacja finansowa zła lub bardzo zła.

Dwie jednostki są zaliczone do tego samego typu jeśli równocześnie spełnione są następujące warunki:

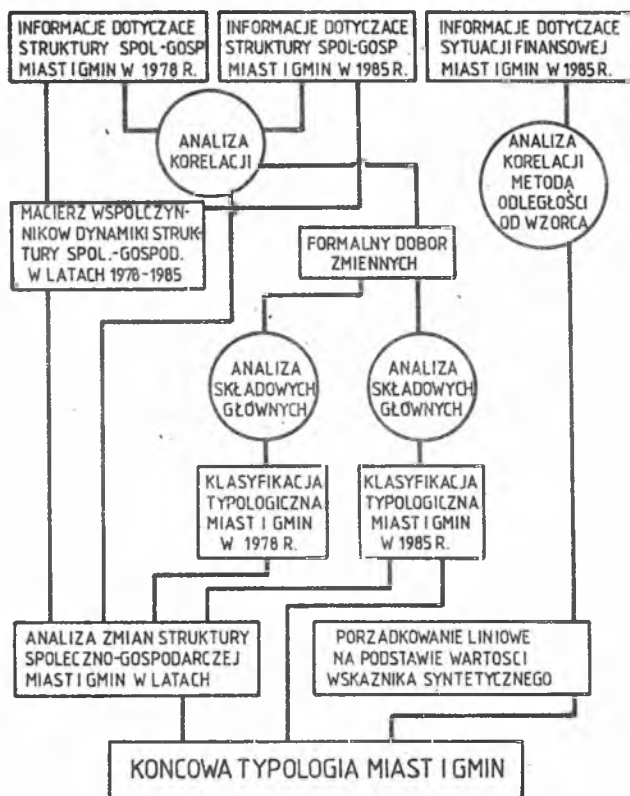
- o w obu jednostkach wartości dwóch pierwszych składowych zgadzają się co do znaku,
- o w obu jednostkach wartości współczynników dynamiki i wskaźników syntetycznych sytuacji finansowej należą do tej samej klasy.

Łatwo policzyć, że teoretyczna liczba wyróżnionych typów może wynosić 108. Oczywiście nie wszystkie typy w praktyce występują, a w dalszej części pracy uwzględnione zostały te, w skład których wchodzi powyżej 35 jednostek (1,5% ogółu). Takich typów jest 19 i zawierają one ponad 60% wszystkich miast i gmin.

Dla większej jasności poszczególnym typom nadano nazwy dwuczłonowe: człon pierwszy – cyfra rzymska od I do IV – oznacza klasę struktury społeczno-gospodarczej w roku 1985, człon drugi – duża litera – określa zróżnicowanie sytuacji finansowej i zmian struktury społeczno-gospodarczej.

Schemat przeprowadzonej analizy empirycznej przedstawiony jest na rys. 1.

Na zakończenie rozdziału krótkiego omówienia wymaga sposób prezentacji wyników analiz. Ze względu na bardzo dużą obszerność materiału empirycznego, jedynie końcowe rezultaty (końcowa typologia miast i gmin) zostały zaprezentowane w całości – w postaci map oraz aneksu zawierającego imienny wykaz jednostek wchodzących w skład poszczególnych typów. Wyniki analiz częściowych przedstawione są za pomocą tabel zawierających rezultaty zagregowane (np. w skali wojewódzkiej) oraz za pomocą zgeneralizowanych map. Generalizacja map została przeprowadzona w wyniku podzielenia terytorium Polski siatką kwadratów o boku 25 km., przy przyjęciu za punkt początkowy układu, punktu o współrzędnych 54°50' szer. geogr. północnej i 14°07' dl. geogr. wsc. łodniej (czyli odpowiadającego najdalej na zachód i na północ wysuniętym punktom

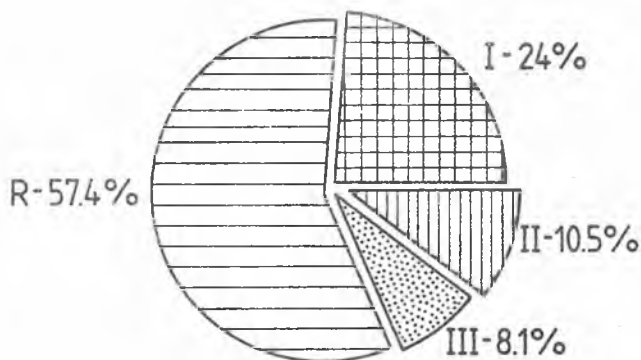
Rys. 1. Schemat analizy empirycznej.

kraju). W ten sposób terytorium Polski zostało podzielone na 630 kwadratów (czyli ok. 3.5 miasta lub gminy na jeden kwadrat). Wartości przypisane poszczególnym oczkom sieci wynikają ze średniej wartości danego wskaźnika na terenie miast i gmin położonych na ich obszarze.

4.2 Wyniki badania

4.2.1 Struktura społeczno-gospodarcza miast i gmin w roku 1985

W wyniku przeprowadzenia analizy składowych głównych jako podstawę typologii przyjęto trzy składowe główne.

Rys. 2. Procent wariancji ogólnej wyjaśnianej przez składowe główne struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin w roku 1985.

I składowa wyjaśniająca 23,95% wariancji ogólnej może być nazwana wskaźnikiem urbanizacji. Jednostki w których przyjmuje ona wysokie wartości odznaczają się dużą gęstością zaludnienia, dużym odsetkiem ludności z wyższym wykształceniem, wysokim zatrudnieniem w usługach i przemyśle, stosunkowo dobrym wyposażeniem w urządzenia infrastruktury. W strukturze rolnictwa dominują gospodarstwa małe i bardzo małe. Składowa ta jest skorelowana z następującymi zmiennymi:

silna korelacja	
dodatnia	ujemna
ZHANDL	GIND15HA
GIND2HA	
GESTZAL	
LEKARZ	
PRZEDS	
TELEF	
ABONTV	
PRODUK	
WYKSZT	
slaba korelacja	
dodatnia	ujemna
ZPRZEM	GRUNOR
ZTRANS	POPROD
ZOSWIA	
LICIZB	
LICKIN	
LICKOB	

Składowa ta przyjmuje wysokie wartości przede wszystkim w miastach w całej Polsce, ponadto stosunkowo często w miastach- gminach i gminach w Polsce zachodniej i południowo-zachodniej. Najbardziej wysokie wartości tej składowej są przyjmowane w jednostkach Polski północno-wschodniej.

II składowa wyjaśniająca 10,45% wariancji ogólnej jest wskaźnikiem przede wszystkim struktury własnościowej rolnictwa (wysokie wartości oznaczają większy udział sektora indywidualnego) i wielkości indywidualnych gospodarstw rolnych (wysokie wartości oznaczają niski udział gospodarstw dużych). Składowa ta jest skorelowana z następującymi zmiennymi:

silna korelacja	
dodatnia	ujemna
GIND5HA	UZPGR
	GIND15HA
slaba korelacja	
dodatnia	ujemna
GRUNOR	LASY
SADY	PRPROD
POPROD	
LICKOB	

Składowa ta przyjmuje wysokie wartości w miastach i gminach w Polsce centralnej, wschodniej i południowo- wschodniej, oprócz fragmentów województw: białostockiego, białkopodlaskiego, chełmskiego, przemyskiego i krośnińskiego. W pozostałych województwach w tych częściach kraju II składowa przyjmuje ujemne wartości jedynie w pojedynczych jednostkach. Natomiast niskie wartości przyjmuje w Polsce północnej, zachodniej i w częściach wspomnianych województw wzdłuż wschodniej granicy państwa. Na

Tabela 4.

Charakterystyka głównych typów struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin w 1985 roku.

	wskaźnik urbanizacji	znaczenie sektora ind. w rolnictwie	odsetek gosp. roln. dużych	warunki mieszkaniowe	struktura demograf.
typ I	wysoki	duże	mały	złe	młoda
typ II	wysoki	duże	mały	dobrze	stara
typ III	wysoki	małe	duży	złe	młoda
typ IV	wysoki	małe	duży	dobrze	stara
typ V	niski	duże	mały	złe	młoda
typ VI	niski	duże	mały	dobrze	stara
typ VII	niski	małe	duży	złe	młoda
typ VIII	niski	małe	duży	dobrze	stara

terenach Ziemi Odzyskanych II składowa przyjmuje wartości dodatnie jedynie w większych miastach (poza miastami tylko w 9 jednostkach, głównie miasto- gminach).

III składowa wyjaśniająca 8,09% wariancji ogólnej może być uznana za wskaźnik warunków mieszkaniowych i młodości demograficznej. Wysoka wartość tej składowej oznacza złe warunki mieszkaniowe (mierzone wskaźnikami zagęszczenia mieszkań) i duży odsetek dzieci i młodzieży. Składowa ta jest skorelowana z następującymi zmiennymi:

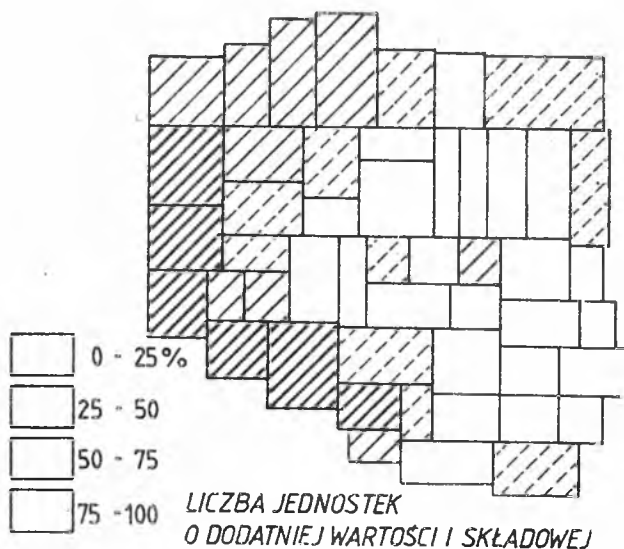
silna korelacja
dodatnia ujemna
PRPROD POWUZ
 LICIZB
słaba korelacja
dodatnia ujemna
 POPROD

Prawidłowości w przestrzennym rozkładzie wartości tej składowej nie są tak wyraźne jak w przypadku składowych I i II. Można jednak stwierdzić, że jednostki o wartościach dodatnich (młode demograficznie, złe warunki mieszkaniowe) dominują w pasie województw wzdłuż granicy północnej (oprócz szczecińskiego), w Polsce południowo-wschodniej oraz w woj. radomskim. Miasta i gminy o wartościach ujemnych dominują w pasie województw od katowickiego do zielonogórskiego i poznańskiego oraz w województwach warszawskim, skierniewickim i sieradzkim. Warto też zauważyć, że wiele województw można ze względu na wartości III składowej podzielić na 2 wyraźne strefy (dotyczy to województw: piłskiego, konińskiego, plockiego, kieleckiego, zamojskiego i chełmskiego).

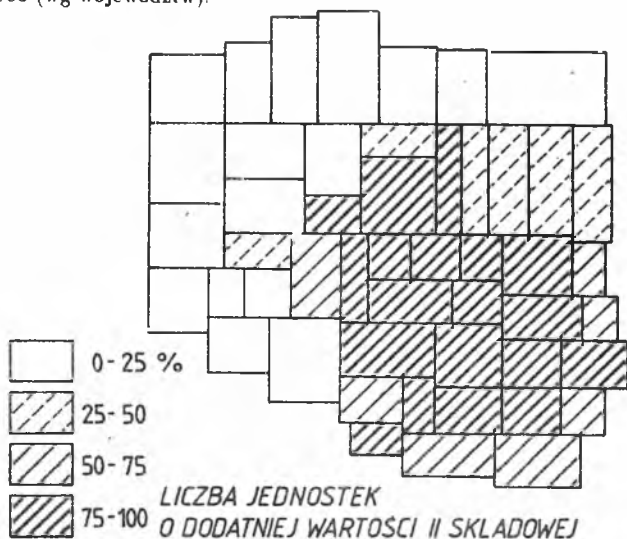
Przestrzenne zróżnicowanie wartości trzech składowych głównych są przedstawione na rys. 3-5.

W rezultacie procedury typologicznej zbiorowość miast i gmin podzielona została na 8 typów, których najkrótszą charakterystyka zawarta jest w tabeli 4. Dodatkową charakterystyką jest tabela oraz rysunki ilustrujące wartości średnie analizowanych wskaźników w poszczególnych klasach typologicznych (tab. 5., rys. 6-8).

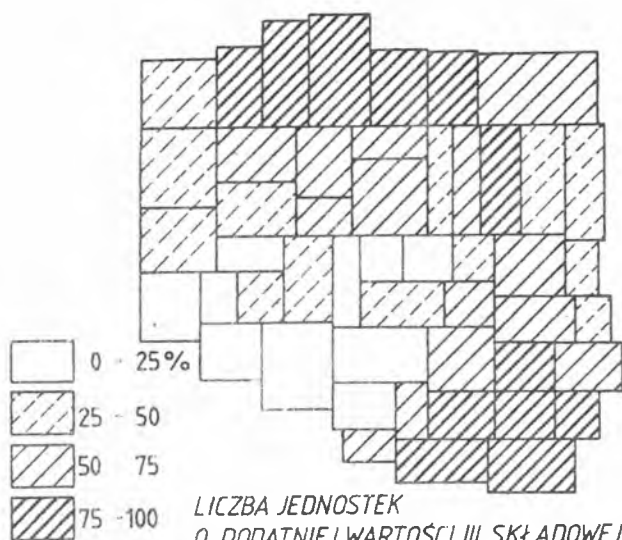
Przestrzenne rozmieszczenie jednostek należących do poszczególnych typów ilustruje rys. 9 i tabela 6.

Rys. 3. Przestrzenny rozkład wartości I składowej struktury społeczno-gospodarczej w roku 1985 (wg województw).

Rys. 4. Przestrzenny rozkład wartości II składowej struktury społeczno-gospodarczej w roku 1985 (wg województw).

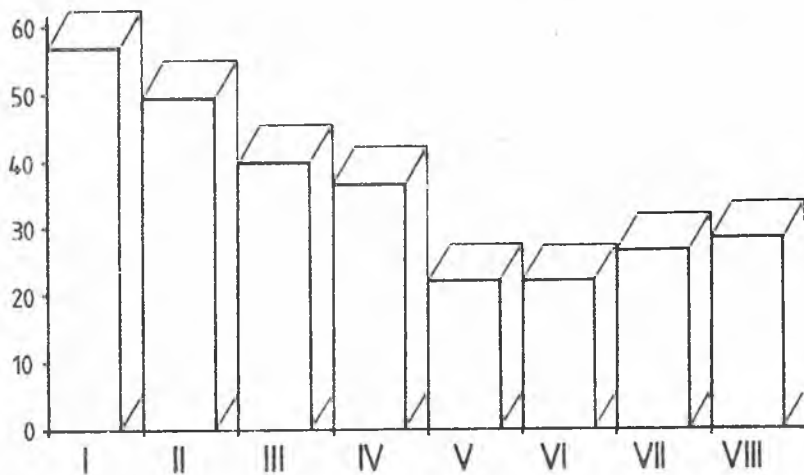
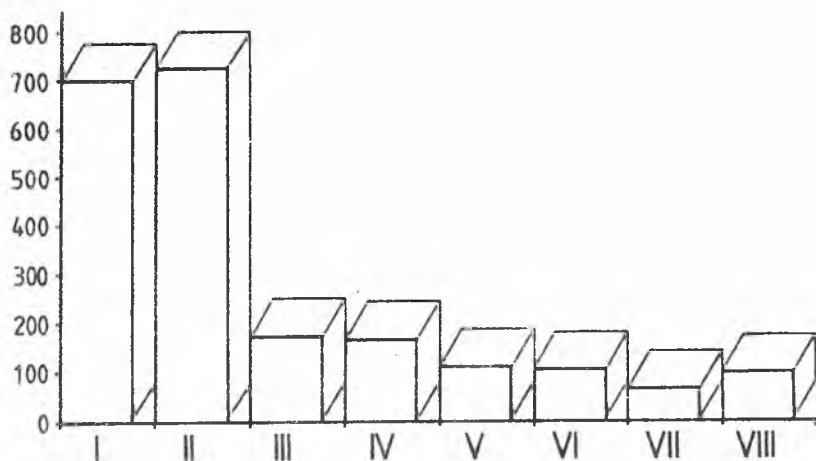
Rys. 5. Przestrzenny rozkład wartości III składowej struktury społeczno-gospodarczej w roku 1985 (wg województwa)

Tabela 5

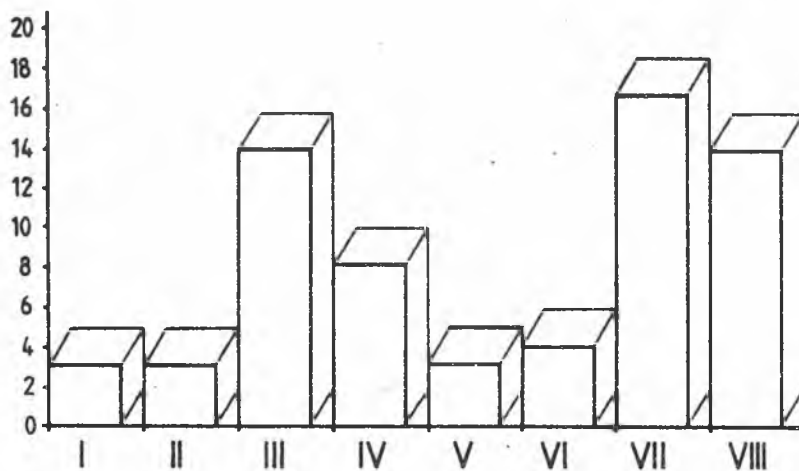
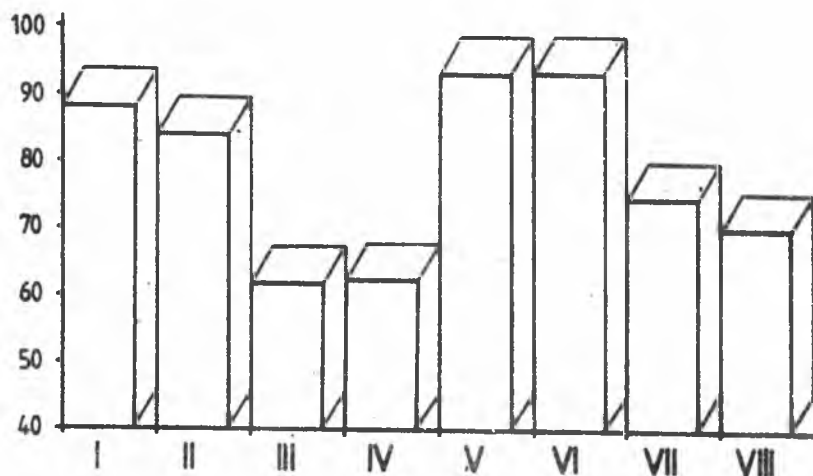
Wartości średnie stosowanych wskaźników dla poszczególnych typów struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin w roku 1985.

	typ I	typ II	typ III	typ IV	typ V	typ VI	typ VII	typ VIII
ZPRZEM	18.8	20.0	12.4	17.1	7.9	6.1	5.6	6.4
ZTRANS	6.0	3.6	3.3	3.1	1.8	1.7	2.1	1.9
ZHANDL	5.3	4.1	3.9	4.0	2.9	3.1	3.1	3.4
ZOSWIA	4.7	3.9	4.2	3.9	3.7	3.6	4.0	3.6
RZEMPR	2.9	4.5	2.2	2.5	2.0	2.2	1.9	2.2
GRUNOR	44.8	42.9	40.6	40.0	53.3	59.2	47.5	49.1
SADY	1.4	0.2	0.5	0.5	1.7	1.6	0.6	0.5
PASTWI	10.8	10.5	11.9	12.7	12.7	12.1	14.2	14.6
LASY	19.2	21.0	31.7	32.4	23.1	17.9	26.8	24.1
UZRPGR	9.3	10.4	33.7	29.7	4.7	4.0	21.8	24.2
UZRSPN	2.5	5.5	4.4	8.2	1.9	2.6	3.7	6.0
GIND2HA	41.4	50.7	36.7	45.0	24.7	20.9	24.3	28.9
GIND5HA	29.3	24.8	18.2	19.2	34.0	29.4	18.8	16.6
GIND15HA	3.1	3.1	14.0	8.2	3.2	4.2	16.8	14.0
TURYST	9.7	6.9	26.6	15.9	9.0	4.5	16.2	11.0
WCZASO	14.3	11.1	75.1	48.1	12.0	8.0	41.8	31.7
GESTZAL	697	728	173	167	110	105	68	101
LEKARZ	1.8	1.3	0.7	0.6	0.4	0.3	0.2	0.3
POWUZ	15.3	16.8	15.9	17.6	15.7	16.8	15.8	17.6
LICIZB	0.89	0.96	0.93	1.00	0.81	0.88	0.88	0.97
PRZEDS	50.4	50.1	47.6	50.2	40.6	41.8	41.8	44.3
LICKIN	127	121	165	192	65	63	85	101
TELEF	56.6	49.5	40.0	37.0	22.1	22.4	26.7	28.7
ABONTV	232	259	234	244	184	204	203	217
PRPROD	31.	28.6	32.8	31.2	31.0	28.9	33.3	31.1
PRODUK	56.6	58.3	56.6	57.4	54.0	54.4	54.4	55.3
POPROD	12.2	13.1	10.6	11.4	15.0	16.6	12.3	13.6
LICKOB	51.2	51.4	50.0	50.6	50.4	50.3	49.8	49.9
WYKSZT	2.5	2.6	1.4	1.3	0.8	0.8	0.8	0.8

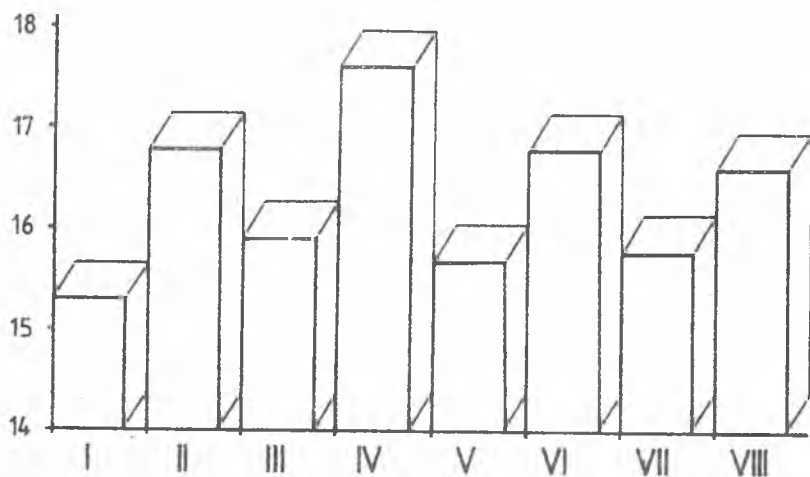
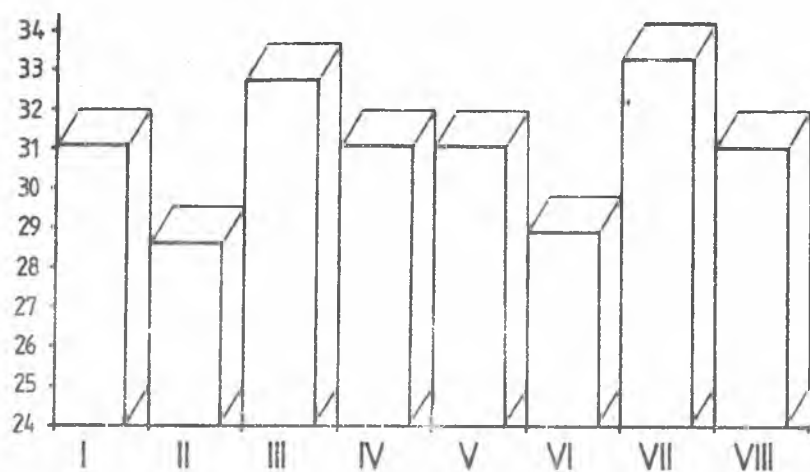
UWAGA: zmienne TURYST, WCZASO, LEKARZ, PRZEDS, LICKIN, TELEF, ABONTV podane są w przeliczeniu na 1000 mieszkańców; POWUZ w metrach kwadratowych na 1 mieszkańca; LICIZB w ilości izb na 1 mieszkańca. Wartości pozostałych zmiennych podane są w procentach.

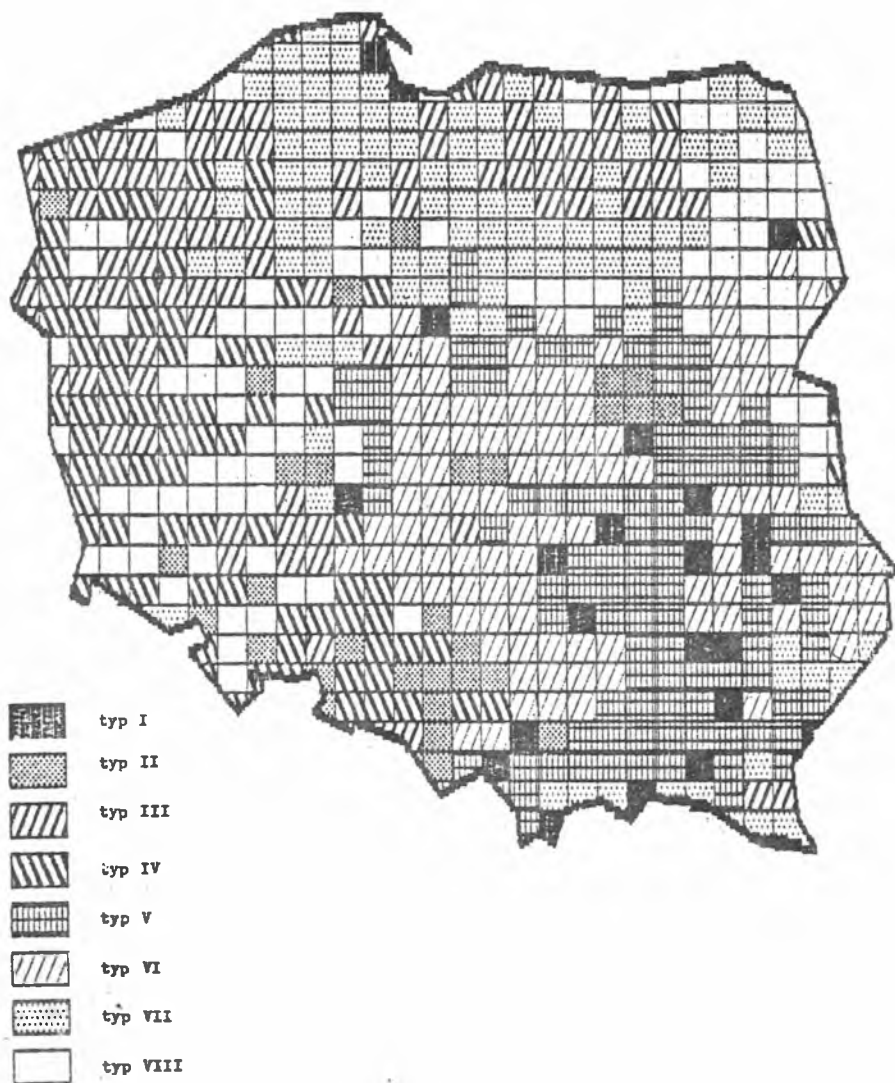
Rys. 6. Wartości średnie niektórych zmiennych w poszczególnych typach miast i gmin.
 A. Gęstość zaludnienia. B. Abonenci telefoniczni/1000 mieszkańców

Rys. 7. Wartości średnie niektórych zmiennych w poszczególnych typach miast i gmin.
 A. Procent gruntów ornych we władaniu sektora indywidualnego, B. Procent gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 15 ha

Rys. 8. Wartości średnie niektórych zmiennych w poszczególnych typach miast i gmin.
 A. Procent ludności w wieku przedprodukcyjnym, B. Powierzchnia użytkowa mieszkań na 1 mieszkańca

Rys. 9. Struktura społeczno-ekonomiczna miast i gmin w roku 1985.

Tabela 6

Przynależność miast i gmin (wg województw) do poszczególnych typów struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin w roku 1985.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	razem
warszawskie	35	3	2	-	4	2	1	-	47
białkopodlaskie	-	-	6	2	2	2	26	1	39
białostockie	1	4	3	4	5	3	27	5	52
bielskie	4	14	2	10	1	8	1	14	54
bydgoskie	3	9	3	2	11	18	11	1	58
chełmskie	-	-	2	2	5	2	11	4	29
ciechanowskie	1	1	3	8	5	22	3	5	48
czystochowskie	6	19	1	-	8	9	11	2	56
elbląskie	3	3	5	-	7	-	22	1	41
gdańskie	3	8	10	9	5	1	11	8	57
gorzowskie	1	4	13	7	-	2	13	-	40
jeleniogórskie	7	5	8	19	-	-	1	-	40
kaliskie	1	5	2	3	10	14	7	16	58
karowickie	10	39	6	12	-	7	3	1	78
kieleckie	3	14	-	1	3	27	5	21	74
kominińskie	1	3	5	-	3	8	13	14	47
koszalińskie	7	12	-	1	5	1	12	1	39
krakowskie	2	5	7	4	1	1	17	2	39
krośnieńskie	-	2	1	18	-	10	1	10	42
legnickie	20	-	4	2	5	-	7	-	38
leszczyńskie	1	4	-	3	8	5	9	2	32
lubelskie	1	5	1	7	6	35	1	13	69
łomżyńskie	-	1	2	5	4	4	10	15	41
łódzkie	2	7	-	-	6	2	-	-	17
nowosądeckie	-	4	2	19	-	9	-	13	47
olsztyńskie	1	7	7	7	8	2	22	1	56
opolskie	3	23	3	5	3	8	12	6	63
ostrołęckie	1	1	8	3	-	8	6	16	43
pilskie	2	5	4	6	8	1	14	2	42
piotrkowskie	4	6	-	3	1	28	3	9	54
płockie	2	2	1	4	11	16	6	8	50
poznańskie	13	4	25	2	2	-	15	1	62
przemyskie	1	8	-	2	1	15	6	6	39
radomskie	6	7	8	1	3	9	10	21	63
rzeszowskie	-	7	2	9	1	5	6	16	46
siedleckie	3	5	-	9	11	43	1	-	72
sieradzkie	1	2	-	4	3	12	6	14	42
skierniewickie	3	3	-	3	3	23	1	7	43
ślupskie	3	7	-	2	11	5	4	5	37
suwalskie	1	2	3	5	2	2	27	5	47
szczecińskie	7	1	20	3	5	-	18	-	54
tarnobrzeskie	-	10	4	4	2	28	5	10	55
tarnowskie	-	8	1	2	-	25	1	10	47
toruńskie	3	4	-	5	21	9	3	4	49
wałbrzyskie	5	11	5	22	1	-	-	-	44
włocławskie	1	2	3	3	9	7	9	9	43
wrocławskie	11	8	3	6	10	1	2	-	41
zamojskie	-	-	1	4	10	9	25	6	55
zielonogórskie	4	10	5	8	7	4	18	1	57

Do typu pierwszego należą przede wszystkim miasta i miasta-gminy w Polsce południowo-wschodniej, większość miast Polski północnej, a także część miast i miast-gmin w pozostałych częściach kraju. W klasie tej znajdują się 32 miasta wojewódzkie, w tym z miast największych Kraków i Gdańsk. Jednostki należące do tego typu charakteryzują się dużym udziałem zatrudnionych w przemyśle i usługach, wysoką gęstością zaludnienia, dominacją małych indywidualnych gospodarstw w rolnictwie, złymi warunkami mieszkaniowymi i młodą strukturą demograficzną.

Do typu II zaliczona została większość pozostałych miast, wiele miast-gmin, a także część gmin – przeważnie podmiejskich (zwłaszcza w woj. warszawskim). W klasie tej znajduje się 15 miast wojewódzkich, w tym prawie wszystkie największe (Warszawa, Łódź, Wrocław, Poznań, Szczecin, Katowice). Jednostki należące do tego typu są szczególnie częste w województwach południowo-zachodnich oraz w warszawskim i łódzkim. Charakterystyka tego typu jest podobna do typu pierwszego, od którego różni się nieco lepszymi warunkami mieszkaniowymi i starszą strukturą demograficzną. Warto jeszcze zwrócić uwagę, że miasta i gminy należące do klasy II odznaczają się największym udziałem zatrudnionych w przemyśle, najwyższym poziomem wykształcenia ludności, najwyższym w kraju współczynnikiem feminizacji, najwyższą gęstością zaludnienia i najwyższym odsetkiem gospodarstw rolnych o powierzchni poniżej 2 ha.

Typy III i IV charakteryzują się co prawda wysokim wskaźnikiem urbanizacji, jednak średnie wartości wszystkich wskaźników skorelowanych z I składową główną są znacznie niższe niż w przypadku typów wyżej omówionych. Można powiedzieć, że ze względu na poziom zurbanizowania stanowią grupę pośrednią pomiędzy typami I i II i wybitnie wiejskimi typami V-VIII. Typ III jest charakterystyczny przede wszystkim dla miast-gmin, choć należą do niego także dwa miasta wojewódzkie (Pila i Koszalin). Występuje przede wszystkim w województwach północnych i zachodnich. W pozostałych częściach kraju znajduje się jedynie kilka jednostek zaliczonych do tej klasy (najwięcej w krosieńskim – 6, katowickim – 5).

Typ ten charakteryzuje się stosunkowo niskim (w porównaniu do innych klas o wysokim współczynniku urbanizacji) uprzemysłowieniem, najwyższym w Polsce udziałem sektora państwowego w rolnictwie (średnio ponad 1/3 powierzchni gruntów rolnych), bardzo młodą strukturą demograficzną, niskim wskaźnikiem feminizacji (49,99 kobiet na 100 osób), bardzo dużą powierzchnią zajmowaną przez lasy i dużym nasyceniem obiektami turystycznymi i wczasowo-wypoczynkowymi. Struktura wielkościowa rolnictwa jest bardzo zróżnicowana: występuje równocześnie duży odsetek gospodarstw o pow. do 2 ha (36,7%) i duży odsetek gospodarstw powyżej 15 ha (14%).

Typ IV jest również charakterystyczny dla miast-gmin, występuje jednak także w kilkunastu niewielkich miastach (głównie w województwach jeleniogórskim, wałbrzyskim i gdańskim). Jednostki tego typu zlokalizowane są przede wszystkim w Polsce zachodniej. Wschodni zasięg ich występowania wyznaczają w zasadzie województwa: elbląskie, bydgoskie, poznańskie, leszczyńskie, legnickie, opolskie, południowy skraj częstochowskiego, katowickie i zachodnia część bielskiego. Poza tym jednostki klasy IV występują jedynie sporadycznie: w województwie białostockim – 6 razy, w suwalskim – 3 razy, chełmskim – 2 razy i w olsztyńskim, ciechanowskim, białskopodlaskim, rzeszowskim i nowosądeckim po 1 razie.

Typ ten charakteryzuje się m.in. największym odsetkiem gruntów ornych w sektorze spółdzielczym, najlepszymi w kraju warunkami mieszkaniowymi (przeciętnie 1 osoba na izbę) i największym odsetkiem powierzchni zajmowanej przez lasy. Podobnie jak typ

III odznacza się zróżnicowaną strukturą wielkościową rolnictwa (równocześnie znaczny odsetek gospodarstw bardzo małych i dużych).

Typ V występuje jedynie w środkowej i południowo-wschodniej części kraju, ograniczonej województwami: białkopodlaskim, siedleckim, ostrołęckim, ciechanowskim, toruńskim, włocławskim, konińskim, kaliskim, wschodnią częścią częstochowskiego, krakowskim i wschodnią częścią bielskiego. W częściach kraju położonych na północ i na zachód od tej linii jednostki należące do klasy V nie występują ani razu. Typ ten dominuje zwłaszcza w województwach: radomskim, tarnowskim i rzeszowskim. W pozostałych województwach centralnej i południowo-wschodniej Polski gminy tej klasy występują w zwartych skupiskach (poza województwem skierniewickim gdzie jest ich tylko 4) najczęściej na przemian z jednostkami typu VI.

Typ V reprezentują gminy głównie rolnicze. Grunty orne stanowią w nich przeciętnie ponad połowę powierzchni, równocześnie najwyższy w kraju jest udział sektora indywidualnego w rolnictwie (przeciętnie 93,4% arealu upraw), a struktura wielkościowa wskazuje na największe rozdrobnienie (z wyjątkiem typów wielkomiejskich I i II). Są to przeważnie gminy ubogie. Najgorsze są warunki mieszkaniowe (m. in. przeciętnie 0,81 izby na osobę), najmniej jest abonentów telefonicznych i telewizyjnych. Struktura demograficzna jest typowa dla "starzejących się" wsi – stosunkowo duży udział ludności w wieku przed-i poprodukcyjnym, najmniej w porównaniu z innymi klasami – udział ludności w wieku produkcyjnym. Równocześnie jednak jednostki tego typu charakteryzuje stosunkowo wysoki (najwyższy spośród klas o niskich wartościach składowej urbanizacji) udział zatrudnionych w przemyśle (przeciętnie 7,9% ludności w wieku produkcyjnym). Wskazuje to na bardziej złożoną strukturę funkcjonalną. Prawdopodobnie wiąże się to również z dużą liczbą chłopo-robotników.

Jednostki typu VI występują na przemian z typem V, o ile jednak ten ostatni dominował w Galicji. typ VI występuje przede wszystkim na terenach dawnej Kongresówki. Największy zwarty obszar występowania jednostek tego typu to pas ciągnący się od zachodnich krańców województwa radomskiego poprzez skierniewickie (całe) i części województw płockiego, włocławskiego, konińskiego, kaliskiego, sieradzkiego, łódzkiego, piotrkowskiego, częstochowskiego. Jednostki tej klasy występują też licznie w częściach województw: katowickiego, kieleckiego, krakowskiego i tarnowskiego oraz u zbiegu województw: siedleckiego, łomżyńskiego, białostockiego i białkopodlaskiego a także na pograniczu lubelskiego, chełmskiego i zamojskiego. Jednostki tego typu występują także sporadycznie w województwach: opolskim, leszczyńskim, poznańskim i bydgoskim.

Typ ten charakteryzuje się najwyższym w kraju odsetkiem zajmowanymi przez grunty orne (średnio 60%), zdecydowaną dominacją sektora indywidualnego w rolnictwie, rolnictwo to jest jednak nieco mniej rozdrobnione niż w przypadku gmin typu V. Najmniej w kraju jest odsetek powierzchni zajmowany przez lasy (przeciętnie dwa razy mniejszy niż w typie IV). O strukturze demograficznej decyduje najwyższy w Polsce odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym (zjawisko "starzenia się" wsi), Najniższy jest poziom wykształcenia (średnio 0,78% ludności powyżej 18 lat posiada wyższe wykształcenie).

Typ VII i VIII reprezentuje, najogólniej rzecz ujmując, gminy rolnicze o dużym udziale sektora uspołecznionego w rolnictwie lub bardzo znacznej liczbie dużych indywidualnych gospodarstw rolnych (najczęściej oba te zjawiska występują równocześnie).

Typ VII występuje najczęściej w pasie województw północnych od koszańskiego i pilskiego do suwalskiego i łomżyńskiego. Większe skupisko jednostek tego typu występuje także wzdłuż granicy kraju w województwach nowosądeckim i krośnieńskim oraz w prze-

myskim i zamojskim. Ponadto gminy tego typu występują sporadycznie we wszystkich częściach kraju.

W jednostkach tej klasy najmniejsza jest liczba osób pracujących w rzemiośle prywatnym, najmniejsza jest także liczba lekarzy na 1000 mieszkańców. W strukturze społecznej rzuca się w oczy eksteremalnie niski współczynnik feminizacji (49,76 kobiet na 100 osób) i bardzo wysoki (33,3%) odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym. W rolnictwie klasa ta charakteryzuje się następującymi cechami: stosunkowo dużym (ok. 25% powierzchni gruntów rolnych) udziałem rolnictwa uspołecznionego, bardzo dużym udziałem łąk i pastwisk w użytkach rolnych (typ ten występuje często na terenach o ekstensywnej gospodarce rolnej ze stosunkowo dużym udziałem pasterstwa). W rolnictwie indywidualnym stosunkowo dużo jest gospodarstw dużych (przeciętnie 16,8% gospodarstw ma powyżej 15 ha).

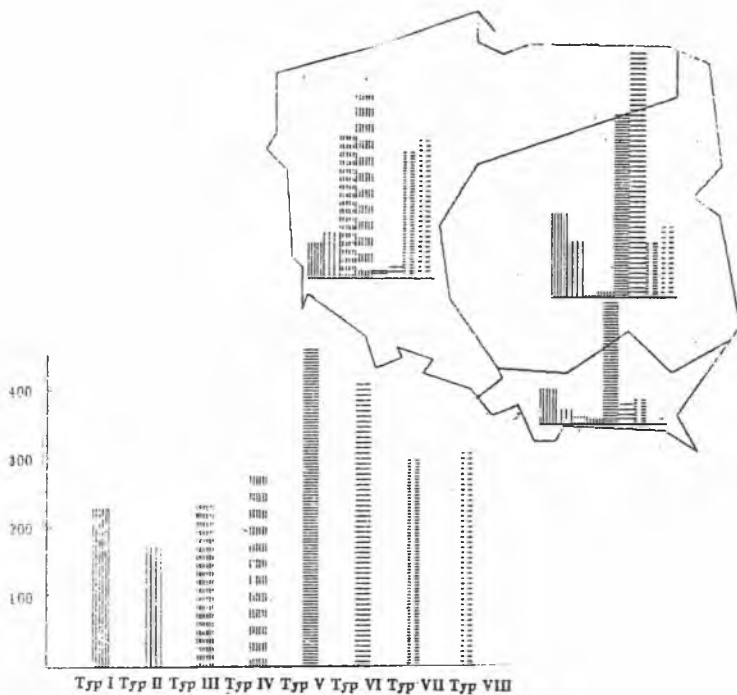
Typ VIII występuje najczęściej w województwach: legnickim, leszczyńskim, poznańskim, białostockim, białkopodlaskim, suwalskim i łomżyńskim. Poza tym jest typem dominującym we fragmentach niektórych innych województw Polski północnej i zachodniej (np. w środkowej części ciechanowskiego, południowej pilskiego). W Polsce centralnej i południowo-wschodniej występuje jedynie w kilku gminach (po jednej w województwach przemyskim, radomskim, łódzkim i warszawskim i w czterech województwa chełmskiego). Charakterystyka tego typu jest podobna do typu VII. Różni się on przede wszystkim lepszymi warunkami mieszkaniowymi, starszą strukturą demograficzną i nieco bardziej rozdrobnionym rolnictwem indywidualnym.

Przedstawione w tym rozdziale rezultaty potwierdzają postawione w wstępie hipotezy. Jak można się było spodziewać, zróżnicowanie jednostek jest przede wszystkim wynikiem zróżnicowania między miastami i gminami oraz między jednostkami zlokalizowanymi w różnych regionach historycznych. Co istotne, potwierdziło się przypuszczenie, że granice między obszarami dominacji poszczególnych typów nie pokrywają się z granicami województw. Wiele województw jest wyraźnie podzielonych na silnie różniące się między sobą strefy.

Na mapie typów miast i gmin ze względu na strukturę społeczno-gospodarczą miast i gmin, bez trudu można zauważyć XIX-wieczną granicę między Niemcami a Rosją i Austrią (patrz także rys. 10.). Różnice między jednostkami po obu stronach tej granicy dotyczą przede wszystkim struktury własnościowej i wielkościowej rolnictwa oraz wyposażenia w urządzenia infrastruktury. Fakty te są powszechnie omawiane w polskiej literaturze geograficznej i nie ma potrzeby w tej chwili szerzej ich charakteryzować. Nie oznacza to jednak, że na mapie polskiej przestrzeni społeczno-ekonomicznej nie zaszły od XIX wieku żadne zmiany. M. in. zwraca uwagę fakt, że spore fragmenty kilku województw w północnej części Kongresówki są bardziej podobne do Warmii i Mazur niż do gmin w Polsce centralnej.

Różnice między gminami dawnego zaboru rosyjskiego i austriackiego są mniej rzucające się w oczy ale jednak wyraźne. Galicja jest nadal nieco biedniejsza (mniej telefonów, telewizorów, lekarzy) i ma bardziej rozdrobnione rolnictwo.

Warto jeszcze zwrócić uwagę na południowo-wschodni skrawek Polski (fragmenty województw krośnieńskiego, przemyskiego, w mniejszym stopniu także nowosądeckiego i zamojskiego). Ze względu na specyficzną historię najnowszą i bardzo skomplikowane procesy migracyjne (Nyka, 1987) znajdujące się tam gminy pod wieloma względami (struktura społeczna, struktura rolnictwa, użytkowanie ziemi) bardzo przypominają Ziemię Odzyskaną.

Rys. 10. Przestrzenne zróżnicowanie struktury społeczno-ekonomicznej miast i gmin w roku 1985 wg głównych regionów historycznych.

4.2.2 Zmiany struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin w latach 1978-1985

Otrzymane dla danych dotyczących 1978 r. trzy składowe główne wykazują związki z niemal tymi samymi zmiennymi co w przypadku badania stanu w 1985 r. Zauważone niewielkie różnice są następujące:

związek w roku		
	1978	1985
I składowa		
ZPRZEM	silny	slaby
ZOSWIA	silny	slaby
PRODUK	slaby	silny
LICKOB	brak	slaby
II składowa		
UZRSPN	slaby	brak
GEND15HA	slaby	silny
TURYST	slaby	brak
GESTZAL	slaby	brak
POWUZ	slaby	brak
III składowa		
ZOSWIA	slaby	brak

Można uznać, że interpretacja merytoryczna głównych składowych struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin jest dla lat 1978 i 1985 taka sama. Istotniejsze zmiany dotyczą jedynie korelacji między zmiennymi wyjściowymi a II składową (nie dotyczą jednak głównej linii interpretacji składowej - struktury własnościowej rolnictwa).

W minimalnym stopniu zmienił się także procent wariancji ogólnej wyjaśnianej przez poszczególne składowe. Wynosił on dla 1978 roku: 24,36 (23,98 dla 1985) dla pierwszej, 10,63 (10,45) dla drugiej i 7,89 (8,09) dla trzeciej składowej.

Równocześnie rozkłady przestrzenne ośmiu typów struktury społeczno-gospodarczej wyróżnionych na podstawie wartości trzech składowych głównych dla roku 1978 i 1985, różnią się bardzo nieznacznie. 75,6% jednostek pozostało w tej samej klasie, 20,3% jednostek "przeniosło się" do klasy różniącej się wartością tylko jednej składowej, a 4,1% do klasy różniącej się wartościami dwóch składowych. Przynależność miast i gmin do poszczególnych typów struktury społeczno-gospodarczej w 1978 roku (według województw) przedstawia tabela 7.

Przedstawione tu rezultaty pokazują, że zmiany przestrzennego zróżnicowania struktury społeczno-gospodarczej w latach 1978-1985 były bardzo niewielkie. Nie zmieniły się w znaczącym stopniu ani główne czynniki stanowiące o tym zróżnicowaniu ani rozkład przestrzenny poszczególnych wyróżnionych typów.

Jest to jednak właściwie jedyna konstatacja dotycząca zmian w latach 1978-1985, jaka wynika z przedstawionych tu danych. Mała skala przemian sprawia, że nawet niewielkie zmiany w interpretacji trzech składowych głównych uniemożliwiają bardziej szczegółową analizę dynamiki struktury społeczno-gospodarczej na podstawie zmian przynależności miast i gmin do poszczególnych klas typologicznych.

Tabela 7

Przynależność miast i gmin (wg województw) do poszczególnych typów struktury społeczno-gospodarczej w roku 1978.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	razem
warszawskie	6	28	1	1	4	4	-	1	47
białkopodlaskie	6	1	-	-	4	12	3	13	39
białostockie	7	1	4	4	1	6	4	25	52
bielskie	8	10	3	8	13	3	4	5	54
bydgoskie	5	-	13	5	-	1	23	11	58
chełmskie	3	-	1	1	3	10	6	5	29
ciechanowskie	5	-	3	1	9	12	17	1	48
częstochowskie	2	8	1	6	7	27	-	5	56
elbląskie	3	-	9	5	-	-	20	4	41
gdańskie	7	1	9	5	-	-	29	6	57
gorzowskie	1	-	17	9	-	-	3	10	40
jeleniogórskie	3	-	3	28	-	-	-	6	40
kaliskie	3	11	1	3	11	12	6	11	58
katowickie	2	33	3	24	-	5	1	10	78
kieleckie	11	6	-	1	28	25	2	1	74
koninские	5	-	1	-	20	15	5	1	47
koszalińskie	3	-	17	6	-	-	6	7	39
krakowskie	3	7	-	4	5	20	-	-	39
krośnieńskie	6	1	6	-	10	10	8	1	42
legnickie	2	3	2	14	-	-	-	17	38
leszczyńskie	1	3	2	8	-	6	-	12	32
lubelskie	11	5	-	-	11	41	1	-	69
łomżyńskie	3	2	2	-	5	6	16	7	41
łódzkie	-	8	-	-	-	9	-	-	17
nowosądeckie	7	-	4	-	25	-	11	-	47
olsztyńskie	8	-	17	2	-	-	27	2	56
opolskie	1	3	1	43	-	-	-	15	63
ostrołęckie	5	-	1	-	14	1	19	3	43
piłskie	3	1	11	9	-	-	9	9	42
piotrkowskie	2	8	-	-	22	21	1	-	54
płockie	6	1	-	-	16	21	5	1	50
poznańskie	2	6	3	16	-	1	7	27	62
przemyskie	6	-	-	-	13	7	11	2	39
radomskie	10	-	-	-	37	16	-	-	63
rzeszowskie	5	-	-	-	36	5	-	-	46
siedleckie	6	-	-	-	27	37	1	1	72
sieradzkie	5	-	-	-	7	30	-	-	42
skiernewickie	4	2	-	-	5	32	-	-	43
śląskie	5	-	15	2	-	-	11	4	37
suwalskie	4	-	12	-	-	-	28	3	47
szczecińskie	2	-	24	16	-	-	2	10	54
tarnobrzaskie	8	2	1	-	22	20	2	-	55
tarnowskie	5	-	-	-	32	9	1	-	47
toruńskie	7	1	1	-	5	3	20	12	49
wałbrzyskie	-	5	6	28	-	-	-	5	44
włocławskie	4	2	-	-	21	9	7	-	43
wrocławskie	2	3	6	12	-	-	3	15	41
zamojskie	4	-	-	-	10	33	8	-	55
zielonogórskie	2	1	6	35	-	-	-	13	57

W dalszej części tego rozdziału opisane jest przestrzenne zróżnicowanie zmian wartości sześciu zmiennych najsilniej skorelowanych z trzema pierwszymi składowymi głównymi struktury społeczno- gospodarczej miast i gmin w 1985 roku.

Zmiany w przestrzennym rozmieszczeniu ludności

Niemal truizmem jest stwierdzenie, że znacznie szybszy przyrost ludności nastąpił w miastach niż na wsi. Prawie połowa miast wojewódzkich zanotowała powyżej 12 procentowy wzrost liczby mieszkańców (nie dotyczy to jednak miast największych – powyżej 300-tys.), przy czym w dziesięciu miastach (Łomży, Ostrołęce, Białej Podlaskiej, Siedlcach, Zamościu, Tarnobrzegu, Rzeszowie, Koninie, Sieradzu) wzrost ten wyniósł powyżej 20%. Wyraźny spadek liczby ludności wystąpił tylko w 4 z ponad dwustu miast wydzielonych (wszystkie cztery zlokalizowane są w regionie sudeckim: 3 w woj. walbrzyskim i 1 w jeleniogórskim).

Wśród gmin dominują jednostki depopulacyjne. Jedynie na terenach historycznej Galicji i wokół dużych aglomeracji miejskich (zwłaszcza Warszawy, Krakowa, Szczecina, Katowic i Bielska Białej) znaczna część gmin notuje szybki wzrost liczby ludności. Najwięcej jednostek silnie depopulacyjnych (o spadku liczby ludności w latach 1978-1985 o powyżej 5%) znajduje się w województwach białostockim, łomżyńskim, suwalskim, olsztyńskim i płockim. Trend ten najwyraźniejszy jest w województwie białostockim, w którym około połowa gmin utraciła w omawianym okresie ponad 10% liczby mieszkańców. Generalnie, prawie wszystkie jednostki o zmniejszającej się liczbie ludności zlokalizowane są w dwóch dużych regionach. Pierwszy z nich obejmuje tereny dawnego zaboru rosyjskiego oraz województwa olsztyńskie, suwalskie i wschodnią część elbląskiego ("Prusy Wschodnie"). Drugi obejmuje województwa jeleniogórskie, walbrzyskie, legnickie i południową część opolskiego (jest to więc przede wszystkim region sudecki).

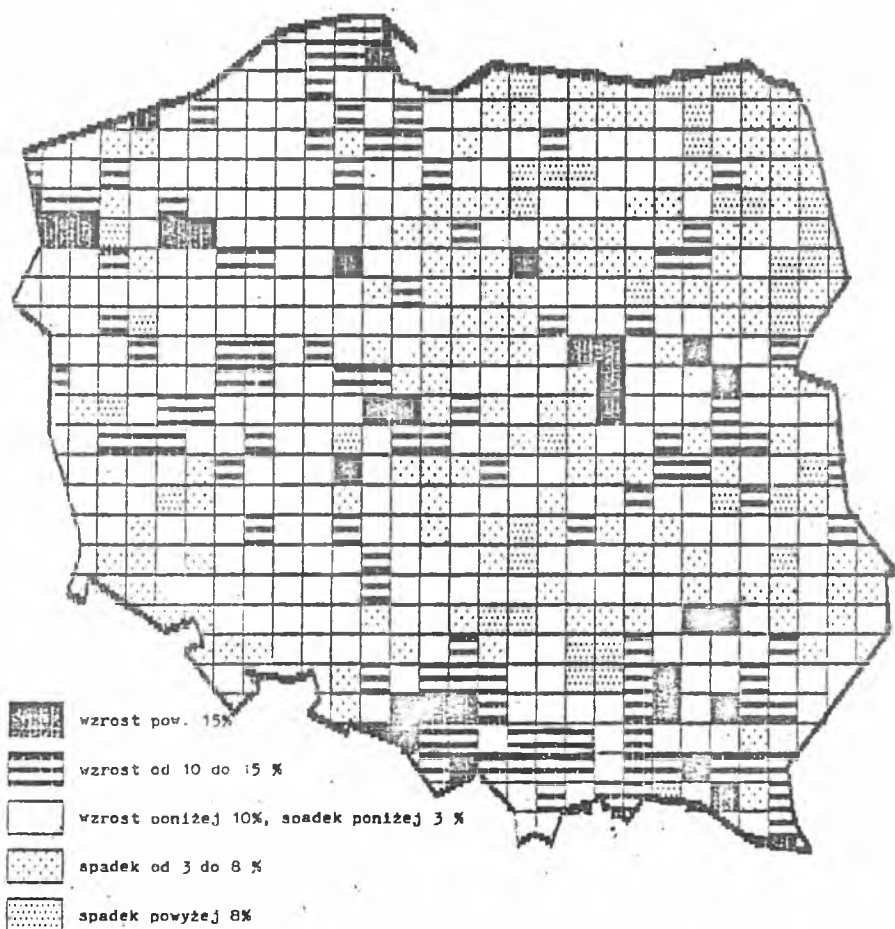
Więcej jednostek charakteryzujących się dużym spadkiem liczby ludności znajduje się w województwach centralnych i północno-wschodnich. W tych samych województwach duże przyrosty liczby mieszkańców wykazuje większość miast. Natomiast w gminach regionu sudeckiego spadek liczby ludności jest wolniejszy ale obejmuje prawie wszystkie jednostki (łącznie z większością miast).

Przedstawione tu spostrzeżenia wskazują, że w omawianym okresie nastąpił wzrost zróżnicowania w gęstości zaludnienia. Wbrew oficjalnym programom deaglomeracji, szybszy od przeciętnego wzrost liczby ludności następował częściej w regionach gęsto zaludnionych (czego najbardziej dobitnym przykładem jest woj. katowickie, w którym spadek liczby ludności został zanotowany jedynie w kilku jednostkach leżących na obrzeżu aglomeracji). Przestrzenne zróżnicowanie zmian liczby ludności zilustrowane jest dokładniej na rys. 11.

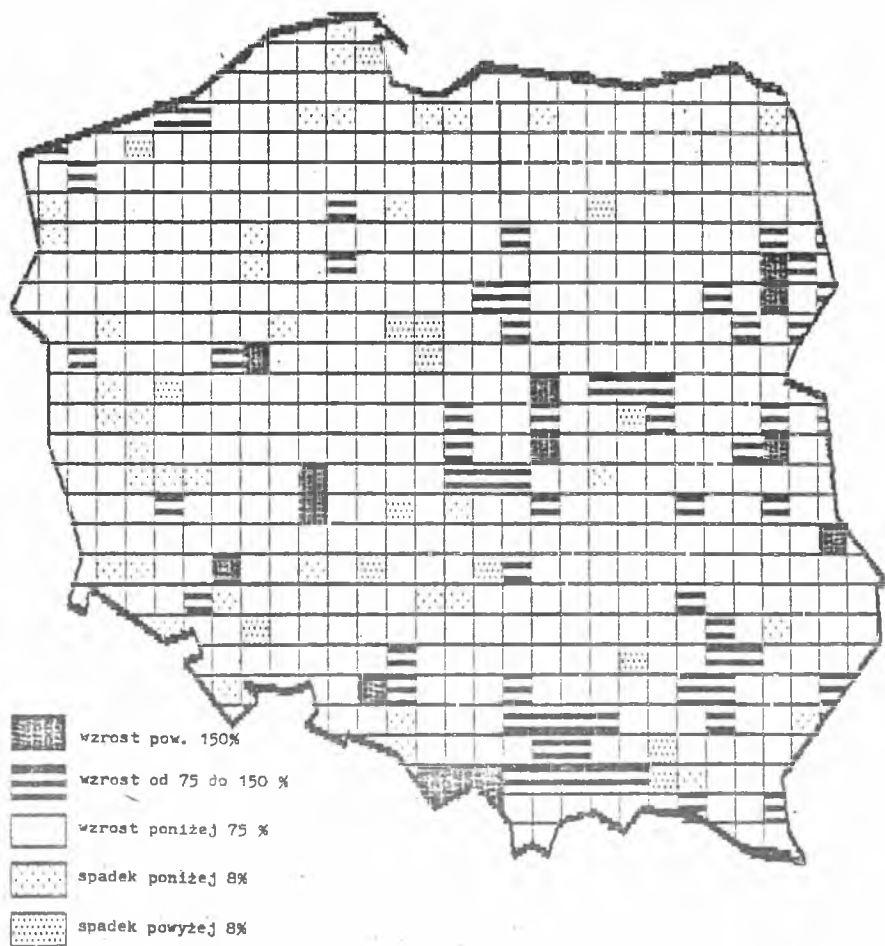
Zmiany nasycenia siecią telefoniczną

Rys. 12 ilustrującą zmiany nasycenia siecią telefoniczną jest potwierdzeniem tezy o niedoinwestowaniu i starzeniu się infrastruktury na Ziemiach Odzyskanych (por. np. Gorzelak 1988). Ta dekapitalizacja nie jest jeszcze dostatecznie dostrzegana, ponieważ dotyczy terenów lepiej zagospodarowanych w dawniejszych okresach historycznych.

Do województw na terenie których znaczna część jednostek zanotowała pogorszenie wyposażenia w urządzenia telefoniczne należą: szczecińskie, pińskie, zielonogórskie, jeleniogórskie, opolskie, gdańskie, elbląskie, a także toruńskie, wrocławskie i częstochowskie.

Rys. 11. Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej miast i gmin w latach 1978-1985 - liczba ludności.

Rys. 12. Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej miast i gmin w latach 1978-1985
- liczba abonentów telefonicznych na 1000 mieszkańców.

Jednocześnie bardzo nieliczne województwa zanotowały wyraźną poprawę. Najwyraźniejsza poprawa dotyczyła województw: białostockiego, białkopodlaskiego, skierniewickiego, łódzkiego, tarnowskiego, krakowskiego, bielskiego i nowosądeckiego, a więc na ogół terenów dość słabo nasyconych siecią telefoniczną na początku badanego okresu.

Można więc stwierdzić, że w badanym okresie, w układzie regionalnym, wystąpiła tendencja do wyrównywania poziomu nasycenia siecią telefoniczną. Tendencja ta nie była jednak na tyle silna, żeby w znaczący sposób zniwelować istniejące różnice. Trudno natomiast stwierdzić zmiany w zróżnicowaniu miasto-wieś. Na ogół procentowe zmiany w miastach były mniejsze, przy czym jedynie wśród miast Polski północno-zachodniej odnaleźć można jednostki o pogarszającej się dostępności do urządzeń telefonicznych.

Zmiany w strukturze własnościowej rolnictwa

Generalnie obraz zróżnicowania struktury własnościowej rolnictwa w Polsce od wielu lat pozostaje bez większych zmian, nie uległ również zasadniczym przeobrażeniom w latach 1978-1985. Jednak w niektórych jednostkach zmiany te były dość znaczne, udział gruntów rolnych należących do poszczególnych sektorów zmieniał się nawet o ponad 10 punktów procentowych. Zmiany te mają swój wyraźny obraz przestrzenny. Najogólniej rzecz ujmując zmierzają one do zmniejszania zróżnicowania przestrzennego. Nie są one jednak na tyle silne, żeby można było mówić o naruszeniu tradycyjnego obrazu.

Najwięcej jednostek w których nastąpił wzrost udziału użytków rolnych we władaniu gospodarstw indywidualnych znajduje się w województwach: szczecińskim, gorzowskim, zielonogórskim, wałbrzyskim, wrocławskim, kaliskim, pilskim, słupskim, gdańskim, elbląskim, białostockim, chełmskim, krośnieńskim i nowosądeckim. Są to więc województwa zlokalizowane w zachodniej części kraju i wzdłuż wschodniej granicy państwa. Jednostki w których powierzchnia gruntów w gospodarstwach indywidualnych zmniejszyła się znajdują się najczęściej w województwach: opolskim, kieleckim, krakowskim i tarnowskim.

Interesująca jest reguła rządząca zróżnicowaniem wewnątrz poszczególnych regionów. Zmniejszenie udziału powierzchni zajmowanej przez indywidualne gospodarstwa rolne związane jest zwykle z większym odływem ludności i wolniejszym wzrostem (lub spadkiem) liczby mieszkańców. W gminach o większej dynamice liczby ludności częstsze jest zwiększanie znaczenia rolnictwa indywidualnego. Korelacja ta nie jest istotna w skali całego kraju, modyfikuje jednak zróżnicowanie wewnątrz poszczególnych regionów.

Przestrzenne zróżnicowanie zmian struktury własnościowej rolnictwa zilustrowane jest na rys. 13

Zmiany udziału gospodarstw dużych (powyżej 10 ha) wśród indywidualnych gospodarstw rolnych

Zaobserwowane zmiany bardzo wyraźnie prowadzą do pogłębiania się już istniejących zróżnicowań przestrzennych, a więc dalszego zwiększania liczby gospodarstw dużych w Polsce północnej i rozdrabniania rolnictwa w regionach południowo-wschodnich. W prawie wszystkich jednostkach województwa elbląskiego oraz w większości jednostek województw: szczecińskiego, koszalińskiego, pilskiego, słupskiego, gdańskiego, bydgoskiego, olsztyńskiego, suwalskiego, białostockiego, i w północnych częściach toruńskiego, ciechanowskiego, ostrołęckiego i łomżyńskiego, udział gospodarstw dużych zwiększył się w latach 1978-1985 o co najmniej 5 punktów procentowych. Gminy ze zwiększającą

się liczbą gospodarstw dużych przeważają także (choć już nie tak zdecydowanie) w gorzowskim, zielonogórskim, poznańskim, jeleniogórskim, wałbrzyskim i białkopodlaskim. Wszystkie wymienione województwa już w roku 1978 charakteryzowały się największym udziałem dużych gospodarstw rolnych.

Znaczące jest rozmieszczenie jednostek, w których nastąpił spadek udziału gospodarstw dużych. Co prawda znaczny (o co najmniej 3 punkty procentowe) spadek miał miejsce zaledwie w kilku gminach na terenie całego kraju, charakterystyczna jest jednak lokalizacja tych jednostek, w których wystąpił mniejszy spadek. Dominują one w województwach częstochowskim, katowickim, krakowskim, nowosądeckim, tarnowskim, rzeszowskim, kieleckim, tarnobrzyskim, zamojskim, skierniewickim, radomskim, lubelskim, siedleckim i warszawskim, a więc w większości województw Polski środkowo- i południowo-wschodniej, w których już w 1978 r. udział ten był bardzo niski.

Przestrzenne zróżnicowanie zmian wielkości indywidualnych gospodarstw rolnych zilustrowane jest na rys. 14.

Przestrzenne zróżnicowanie zmian udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym

Zmiany udziału dzieci i młodzieży poniżej 18 lat w ogólnej liczbie ludności są wynikiem nakładania się dwóch czynników: zmian przyrostu naturalnego w danej jednostce oraz struktury wieku migrującej części ludności. Dlatego też znaczny (powyżej czteroprocentowy) wzrost udziału dzieci i młodzieży wystąpił zarówno w dużych miastach i na terenach otaczających największe aglomeracje (m.in. w 11 miastach wojewódzkich - Warszawie, Łodzi, Krakowie, Poznaniu, Lublinie, Toruniu, Zielonej Górze, Kaliszu, Olsztynie, Siedlcach i Białej Podlaskiej) jak i w wielu miastach i gminach z ujemnym saldem migracyjnym ale równocześnie wysokim przyrostem naturalnym (w woj. jeleniogórskim, zielonogórskim, wałbrzyskim, zamojskim, lubelskim, chełmskim).

Najintensywniejszy spadek udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym wystąpił w województwach: opolskim, częstochowskim, suwalskim, ostrołęckim, ciechanowskim, plockim, piotrkowskim - odznaczających się ujemnym saldem migracji, jak również w tarnowskim i krakowskim, gdzie łączy się prawdopodobnie ze spadkiem liczby urodzeń.

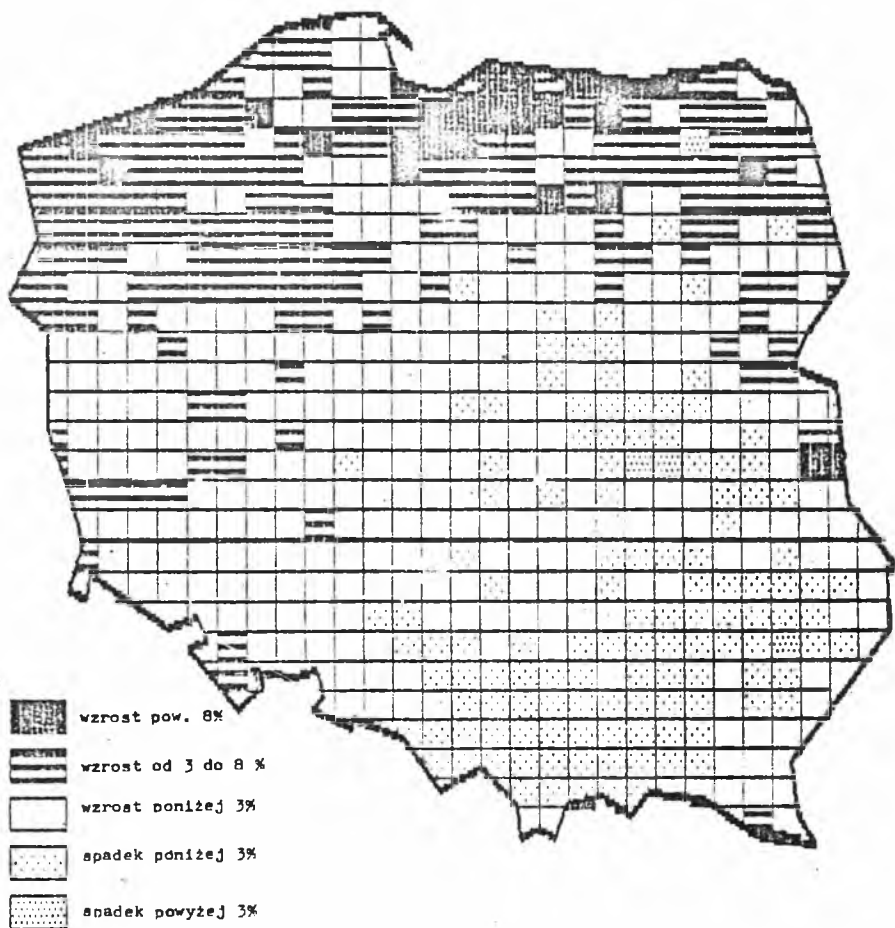
W wielu województwach istnieje pod tym względem wyraźne zróżnicowanie między jednostkami wiejskimi i miejskimi. W miastach notuje się wzrost, a w gminach spadek udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym, co związane jest zapewne z kierunkiem strumienia migracyjnych. Przykładami takich obszarów są województwa: krakowskie, olsztyńskie. Przestrzenne zróżnicowanie zmian udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym ilustruje rys. 15.

Przestrzenne zróżnicowanie zmian powierzchni użytkowej mieszkań przypadającej na 1 osobę

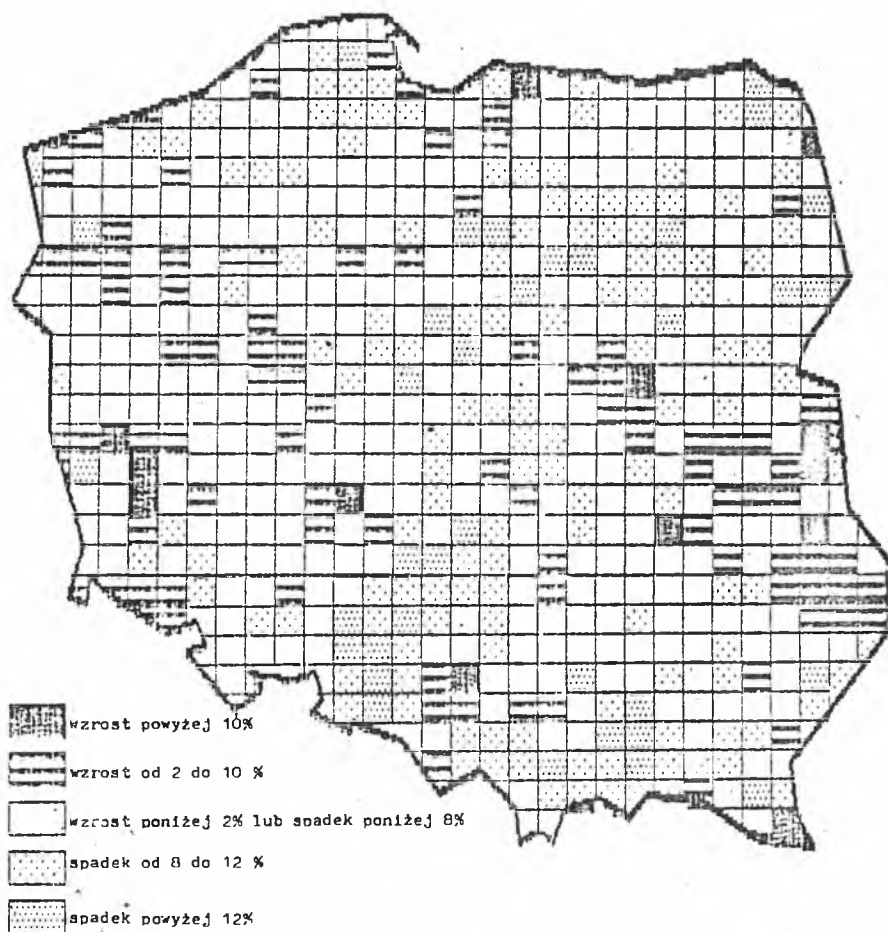
Zmiana warunków mieszkaniowych (mierzonych zagęszczeniem mieszkań) wiąże się bardzo wyraźnie ze zmianami liczby ludności w poszczególnych miastach i gminach. Współczynnik korelacji między zmianą liczby ludności i zmianą powierzchni użytkowej na 1 mieszkańca wynosi 0,49. Oznacza to, że brak jest rejonów (lub też, że jest ich ewentualnie bardzo mało) w których warunki mieszkaniowe poprawiałyby się w istotny sposób na skutek realizowanego z powodzeniem programu inwestycyjnego. Istotna poprawa następuje tylko w rejonach odznaczających się silną emigracją. Poprawa sytuacji w tych

Rys. 13. Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej miast i gmin w latach 1978-1985
- udział gospodarstw indywidualnych w powierzchni gruntów ornych.

Rys. 14. Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej miast i gmin w latach 1978-1985 – udział indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 10 ha w indywidualnych gospodarstwach rolnych ogółem.

Rys. 15. Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej miast i gmin w latach 1978-1985
 – udział ludności w wieku przedprodukcyjnym.

jednostkach jest do pewnego stopnia tylko statystyczna część zasobów mieszkaniowych stoi tam pustych.

Do rejonów w których w latach 1978-1985 powierzchnia użytkowa mieszkań przy padająca na 1 mieszkańca wzrosła o ponad 20% należą liczne jednostki w województwach: białostockim, suwalskim, olsztyńskim, łomżyńskim, ostrołęckim, ciechanowskim, włocławskim, płońskim, skierniewickim, sieradzkim, piotrkowskim, kieleckim, tarnobrzeskim, lubelskim i chełmskim, a więc w regionach zaliczających się do obszarów depopulacyjnych. Poza tymi województwami jedynie w Wielkopolsce (woj. poznańskie i leszczyńskie) występuje znaczna przewaga jednostek, w których warunki mieszkaniowe poprawiły się w ostatnich latach.

Miasta i gminy w których warunki mieszkaniowe nie zmieniły się lub nawet pogorszyły (wzrost poniżej 2% lub też spadek powierzchni użytkowej na 1 mieszkańca) są najczęściej zlokalizowane w 3 regionach:

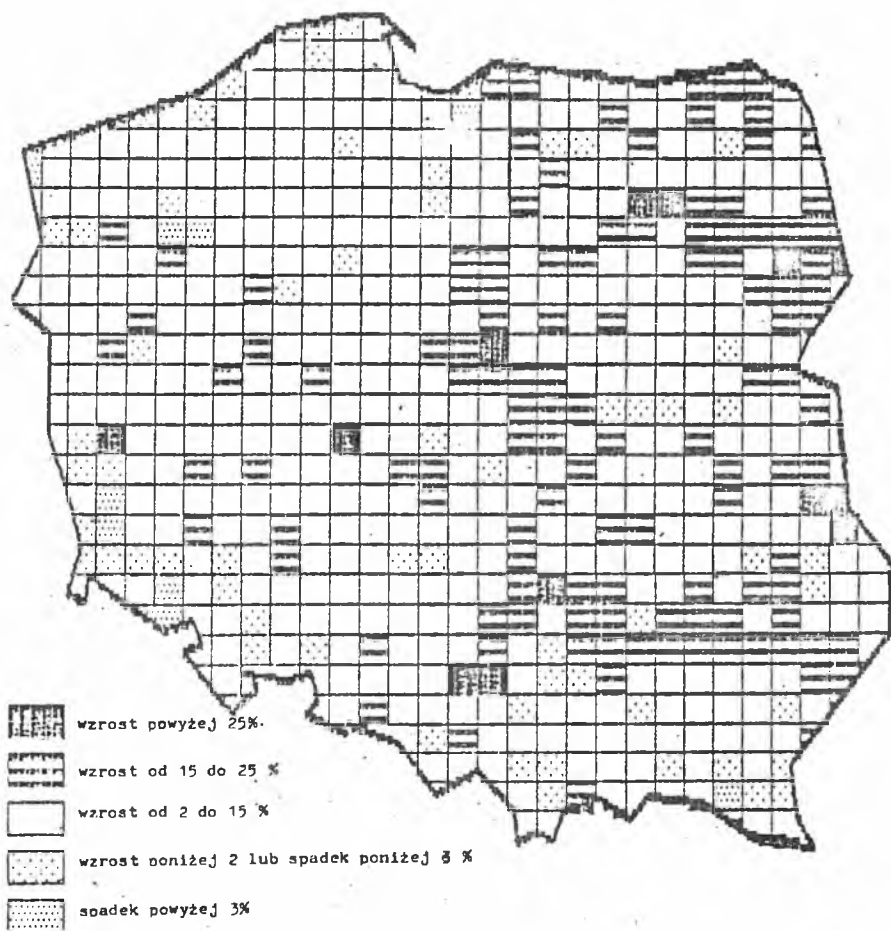
1. Tereny historycznej Galicji, a zwłaszcza województwa krakowskie i tarnowskie (a więc rejonu odznaczające się relatywnie szybkim wzrostem liczby ludności);
2. Województwa jeleniogórskie, walbrzyskie i południowe części zielonogórskiego, legnickiego i wrocławskiego. Pogarszanie warunków mieszkaniowych następuje tam mimo, że region ten jest równocześnie obszarem depopulacyjnym. Jest to kolejnym potwierdzeniem tezy o dekapitalizacji majątku trwałego w tym rejonie;
3. Pas województw nadmorskich od koszalińskiego poprzez słupskie, gdańskie do zachodniej części elbląskiego włącznie.

Zmiany powierzchni użytkowej mieszkań przypadającej na 1 osobę ilustruje również rys. 16.

4.2.3 Sytuacja finansowa rad narodowych miast i gmin w 1985 roku

Przeprowadzone badanie potwierdziło pogląd, że sytuacja finansowa rad narodowych jest bardzo silnie zróżnicowana. Tezę tę ilustrują tabele 8 i 9 pokazujące skrajne wielkości wydatków budżetowych na 1 mieszkańca oraz udziału dotacji w całości dochodów miasta (gminy). W tabeli 8 wydatki podane są bez udziałów przekazanych do budżetów wojewódzkich. W tabeli 9 do dochodów zasilających zaliczone są także udziały w dochodach budżetów wojewódzkich (inaczej niż stanowi ustawa Prawo Budżetowe z 1984 r., która udziały zalicza do dochodów własnych. W gronie specjalistów toczą się dyskusje na temat tego sposobu rozliczania. Zdaniem W. Koniecznego (1984, s. 142-143) *"praktyka pokazuje, że udziały stosunkowo mało różnią się od dotacji wyrównawczych i celowych. Te zaś dla adresata są zjawiskiem całkowicie zewnętrznym, na które nie ma wpływu..."*

W skali całego kraju wielkość pozostających w dyspozycji rad narodowych środków wykazuje niewielki tylko związek z osiągniętymi dochodami własnymi. Znacznie silniejsza jest natomiast zależność pomiędzy wielkością wydatków na 1 mieszkańca i wielkością otrzymywanych dotacji (korelacja między wielkością dotacji na 1 mieszkańca i wydatkami na 1 mieszkańca wynosi 0,33, a między dotacjami i wydatkami bieżącymi nawet 0,55). Analogicznie działa system udziałów budżetów wojewódzkich w dochodach miast i gmin. Powoduje on, że jednostki mające największe dochody własne mają czasem niższe od

Rys. 16. Zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej miast i gmin w latach 1978-1985
- powierzchnia użytkowa mieszkań na 1 mieszkańca.

Tabela 8

Wydatki budżetowe rad narodowych miast i gmin w 1985 r. – wartości skrajne (tys. zł. na 1 mieszkańca).

	wydatki roczne w tys. zł.		wydatki roczne w tys. zł.
Wojcieszów (jeleniogórskie)	37,6	Rawa Maz.-gmina (skierniewickie)	3,8
Rewal (szczecińskie)	32,1	Mińsk Maz.-gmina (siedleckie)	5,4
Swieradów Zdr.(jeleniogórskie)	31,5	Przeworsk-gmina (przemyskie)	5,8
Duszniki Zdr.(wałbrzyskie)	30,2	Siedlce-gmina (siedleckie)	6,1
Szklarska Poręba (jeleniogórskie)	29,6	Ceglów (siedleckie)	6,2
Ciechanów (ciechanowskie)	29,2	Jaktorów (skierniewickie)	6,3
Złotoryja (legnickie)	29,1	Skórzec (siedleckie)	6,4
Złoty Stok (wałbrzyskie)	28,3	Świdziebina (łomżyńskie)	6,4
Poznań (poznańskie)	28,1	Radomsko- gmina (piotrkowskie)	6,5
Człuchów (śląskie)	28,1		

Tabela 9

Dochody zasilaające rad narodowych miast i gmin w 1985 r. (wartości skrajne).

	dochody zasila- jące w % docho- dów ogółem		dochody zasila- jące w % docho- dów ogółem
Czarnin (ostrolęckie)	91	Podkowa Leśna (warszawskie)	0
Wiśniowa (krakowskie)	90	Józefów (warszawskie)	poniżej 1
Krempna (krośnieńskie)	90	Sulejówek (warszawskie)	poniżej 1
Konarzyny (śląskie)	90	Łomianki (warszawskie)	poniżej 1
Zbójna (łomżyńskie)	89	Raszyn (warszawskie)	poniżej 1
Ochothnica Dln.(nowosądeckie)	89	Chybie (bielskie)	poniżej 1
Niwiska (rzeszowskie)	89	Olsztyn (częstochowskie)	poniżej 1
Korzenna (nowosądeckie)	88	Poczesna (częstochowskie)	poniżej 1
Stary Dzikowiec (rzeszowskie)	88	Werkbowice (zamojskie)	poniżej 1
Nowe Warpno (szczecińskie)	88		

Tabela 10

Sytuacja finansowa miast i gmin przekazujących udziały do budżetu wojewódzkiego.

	liczba jednostek o sytuacji finansowej:				
	bardzo dobrej	dobrej	przeciętnej	złej	bardzo złej
miasta i gminy przekazujące udziały do budżetu wojewódzkiego	52	48	56	24	2
	(29%)	(26%)	(31%)	(13%)	(1%)
miasta i gminy ogółem	(11%)	(22%)	(38%)	(18%)	(11%)

przeciętnych wydatki w przeliczeniu na 1 mieszkańca. Oznacza to, że często biedniejsi są dofinansowywani tak by być *bogatszymi od bogatych*. Jednocześnie występuje silny związek między wydatkami per capita i wielkością dochodów z podatków od nieruchomości jednostek gospodarki uspołecznionej. Współwystępowanie podanych dotychczas związków oznacza być może, że miasta i gminy z dużymi przedsiębiorstwami zlokalizowanymi na ich terenie, mogą łatwiej od innych uzyskać większe dotacje. Hipotezę tę potwierdza również fakt istnienia znaczącej korelacji (0,48) pomiędzy wielkością zatrudnienia w przemyśle a wielkością wydatków na 1 mieszkańca, przy jednocześnie znacznie niższej korelacji (0,25) pomiędzy zatrudnieniem w przemyśle i wielkością dochodów.

W roku 1985 w całym kraju było tylko jedno miasto (Podkowa Leśna w woj. warszawskim), które nie korzystało z żadnej formy dotacji. W dalszych ośmiu (w tym 4 w woj. warszawskim) dochody zasilające stanowiły mniej niż 1% całości dochodów. Co ciekawe w tym samym czasie istniała grupa kilkudziesięciu rad narodowych, których dochody własne były większe od wydatków. Nadwyżkę przekazywały one do budżetu wojewódzkiego w formie udziałów, jednocześnie otrzymując z tego samego budżetu dotacje. Ekstremalnymi przypadkami są tu gminy Polkowice i Zukowice w woj. legnickim, które w 1985 r. przekazały do budżetu wojewódzkiego odpowiednio 1 026 480 i 65 196 tys. zł. i równocześnie otrzymały dotacje w wysokości 553 790 i 32 524 tys. zł. Zastanawiający jest również fakt, że wśród jednostek przekazujących udziały do budżetów wojewódzkich spotkać też można miasta i gminy o sytuacji finansowej złej a nawet bardzo złej (patrz tabela 10).

Spośród 10 miast i gmin o największych w roku 1985 wydatkach w przeliczeniu na 1 mieszkańca, jedynie dwie (Wojcieszów w woj. jeleniogórskim i Rewal w szczecińskim) opierały swoje dochody w znacznym stopniu na dochodach własnych (ponad 80% całości dochodów). W pozostałych ośmiu dochody własne stanowiły zaledwie od 20 do 50% całości dochodów, a więc ich duże wydatki wynikały przede wszystkim ze znacznie większych niż w innych jednostkach dotacji.

Można podać wiele przykładów jednostek, które swoje znacznie wyższe od przeciętnych wydatki zadowalają prawie wyłącznie wysokim dotacjom i odwrotnie jednostek, których wydatki są wyjątkowo niskie, a mimo to otrzymywane dotacje niewielkie. Najbardziej jaskrawe przykłady takich dysproporcji ukazuje tabela 11.

Trzeba pamiętać, że analizowane dane dotyczą tylko jednego roku. Być może istnieją jakieś racjonalne przyczyny uzasadniające pozornie niezrozumiałe rozpiętości w wielkości dochodów zasilających w poszczególnych opisanych powyżej przypadkach. Jednak z całą

Tabela 11

Wydatki i dochody zasilające wybranych miast i gmin

	wydatki w zł/1mieszkańca	dochody zasilające (dotacje+udziały) w stosunku do całości do- chodów
Biała Podlaska	26,5	73%
Golymin-Ośrodek(ciechanowskie)	26,4	76%
Gniewino (gdańskie)	24,3	84%
Konarzyny (ślupskie)	23,8	84%
Różan (ostrolęckie)	25,5	79%
Nowe Warpno (szczecińskie)	26,5	85%
Ceglów (siedleckie)	6,2	0,3%
Jaktorów (skierniewickie)	6,3	4%
Rawa Maz.-gmina (skierniewickie)	3,8	4%

pewnością dowodzą one, że istniejący system daleki jest od realizacji deklarowanych celów politycznych. Podobnie, jak pokazuje praktyka, brak jasnego i obiektywnego systemu przyznawania dotacji – i z konieczności opieranie się na arbitralnych decyzjach urzędników – jest bardzo często przyczyną występowania przetargów i wywierania nieformalnych nacisków w celu otrzymania większych środków.

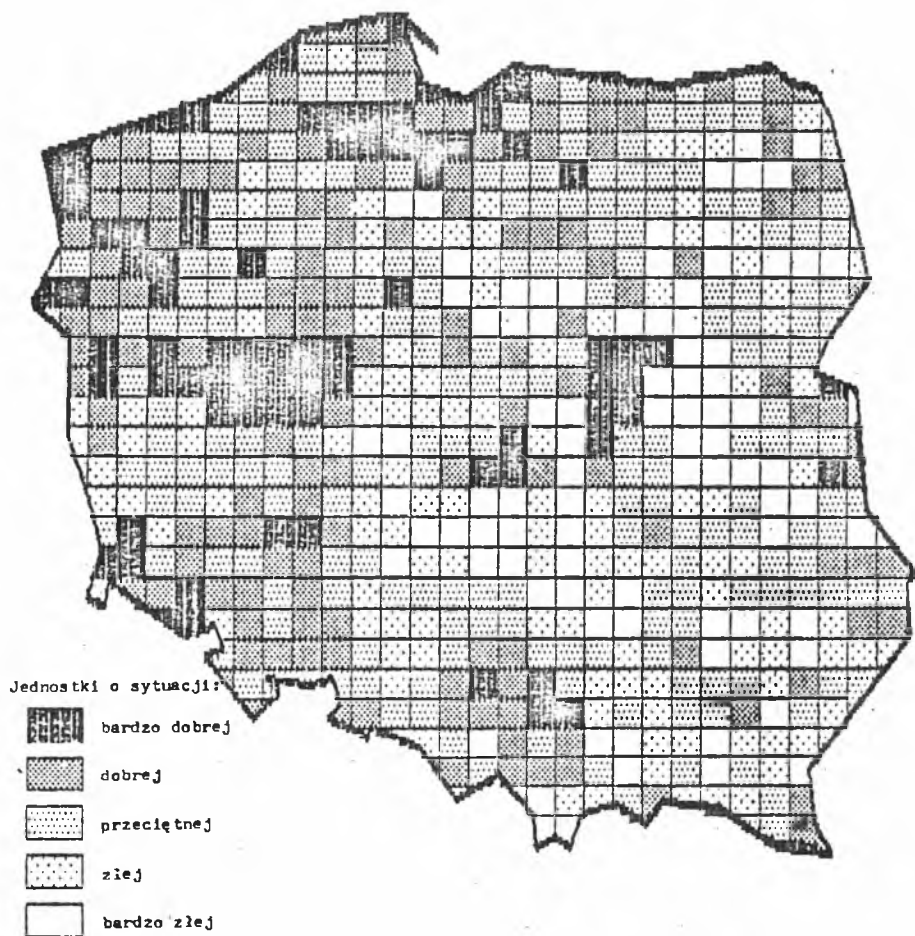
Przytoczone dotychczas przykłady zdają się wskazywać, że zróżnicowanie sytuacji finansowej miast i gmin nie wykazuje żadnych prawidłowości. Analiza przestrzennego zróżnicowania wartości wskaźnika syntetycznego sytuacji finansowej (zdefiniowanego w rozdziale 1.1.) dowodzi, że tak nie jest. W skali ogólnopolskiej można zauważyć pewne reguły, choć wykryte związki są dość słabe, istnieją liczne wyjątki od zaobserwowanych reguł. W niektórych przypadkach wyjątki te są wyraźnie związane ze zróżnicowaniem reguł rządzących dystrybucją dochodów zasilających w poszczególnych województwach.

Przestrzenne zróżnicowanie sytuacji finansowej miast i gmin ilustruje rys. 17 i tabela 12.

Jednostki, które uzyskały najlepsze wartości wskaźnika syntetycznego można podzielić na trzy grupy:

1. Małe miasta-satelity w pobliżu wielkich aglomeracji; Wśród 10 jednostek o najlepszych wartościach wskaźnika znajdują się Józefów, Podkowa Leśna, Sulejówek i Wesoła (woj. warszawskie) do jednostek o bardzo dobrej sytuacji należą też liczne miasta i gminy wokół Poznania, Łodzi, Krakowa, Szczecina i Gdańska.
2. Stosunkowo małe jednostki z dużymi zakładami przemysłowymi (np. Sitkówka-Nowiny w kieleckim);
3. Gminy turystyczne, zwłaszcza nad Bałtykiem. Do 10 "najlepszych" jednostek należą Rewal w szczecińskim i Mielno w koszalińskim. Sytuację finansową miast i gmin z dobrze rozwiniętą funkcją turystyczną ilustruje tabela 13.

Z kolei do jednostek z najgorszą sytuacją finansową bardzo często zaliczają się gminy otaczające miasta średniej wielkości i mające odrębne od tych miast rady narodowe.

Rys. 17. Sytuacja finansowa rad narodowych miast i gmin w roku 1985.

Tabela 12

Zróżnicowanie sytuacji finansowej miast i gmin w roku 1985 (wg województw).

	b. dobra	dobra	przeciętna	zła	b. zła	razem
warszawskie	22	12	11	2	-	47
bialskopodlaskie	7	6	19	6	1	39
białostockie	2	11	30	8	1	52
bielskie	3	10	26	7	8	54
bydgoskie	3	9	31	12	3	58
chełmskie	5	7	8	4	5	29
ciechanowskie	6	8	19	7	8	48
częstochowskie	2	14	25	12	3	56
elbląskie	7	15	18	1	-	41
gdańskie	15	20	17	5	-	57
gorzowskie	12	15	11	2	-	40
jeleniogórskie	14	14	11	1	-	40
kaliskie	3	7	22	13	13	58
katowickie	5	24	35	13	1	78
kielerskie	2	6	22	24	20	74
konińskie	4	8	17	10	8	47
koszalińskie	6	16	13	4	-	39
krakowskie	11	16	12	-	-	39
krośniewskie	2	7	10	15	8	42
legnickie	3	10	21	3	1	38
leszczyńskie	2	7	19	4	-	32
lubelskie	1	7	24	20	17	69
łomżyńskie	1	6	18	12	4	41
łódzkie	4	5	6	2	-	17
nowosądeckie	2	8	12	12	13	47
olsztyńskie	5	19	26	5	1	56
opolskie	2	13	37	10	1	63
ostrolęckie	7	6	11	9	10	43
pilskie	3	8	25	5	1	42
piotrkowskie	-	8	7	15	24	54
płockie	5	6	17	13	9	50
poznańskie	27	22	11	2	-	62
przemyskie	1	6	15	14	3	39
radomskie	4	14	26	16	3	63
rzeszowskie	3	8	20	9	6	46
siedleckie	6	10	15	17	24	72
sieradzkie	-	6	17	12	7	42
skierniewickie	5	4	17	8	9	43
slupskie	7	9	16	5	-	37
suwalskie	-	12	22	10	3	47
szczecińskie	14	20	20	-	-	54
tarnobrzeskie	3	10	19	10	13	55
tarnowskie	2	5	15	15	10	47
toruńskie	7	9	21	9	3	49
walbrzyskie	9	14	14	7	-	44
włocławskie	5	5	17	12	4	43
wrocławskie	6	14	18	2	1	41
zamojskie	4	14	21	13	3	55
zielonogórskie	2	9	25	18	3	57

Tabela 13

Sytuacja finansowa miast i gmin turystycznych w roku 1985.

	% miast i gmin z sytuacją finansową:				
	bardzo dobrą	dobrą	przeciętną	złą	bardzo złą
przeciętnie w Polsce	11	22	38	18	11
miasta i gminy turystyczne	21	27	35	13	4
w tym:					
— nadmorskie	73	27	-	-	-
— pojezierne	9	21	49	19	2
— górskie	22	38	30	5	5
— pozostałe	17	32	17	17	17
— miasta i gminy z liczbą miejsc w obiektach turyst. większą od liczby mieszkańców	92	8	-	-	-

Uwaga: za miasta i gminy turystyczne uznane zostały te, w których liczba miejsc w obiektach turystycznych i wczasowo-wypoczynkowych jest co najmniej pięć razy większa od średniej krajowej.

Miedzy innymi do 10 jednostek z najtrudniejszą sytuacją należą gminy: Turek (konińskie), Radomsko (piotrkowskie), Siedlce, Łomża i Zamość.

Jeżeli rozpatrujemy zróżnicowanie wewnątrz poszczególnych województw, to na ogół lepsza jest sytuacja w większych miastach niż w gminach. Jest jednak kilka województw (krakowskie, łódzkie, częstochowskie, olsztyńskie) gdzie większe miasta są biedniejsze. Prawdopodobnie ich rozwój nie jest relatywnie wolniejszy niż innych jednostek w województwie, ale większość dotyczących ich decyzji, podejmowana jest na szczeblu wojewódzkim. Ich samodzielność jest w rezultacie niewielka.

Zróżnicowanie sytuacji finansowej miast i gmin ma wyraźny wymiar przestrzenny. Zdecydowana większość jednostek o warunkach bardzo złych zlokalizowana jest w Polsce centralnej i południowo-wschodniej. Największe ich skupiska występują w województwach: kaliskim, kieleckim, lubelskim, nowosądeckim, piotrkowskim i tarnobrzeckim. Natomiast jednostki o sytuacji bardzo dobrej najczęściej można spotkać w województwach miejskich oraz w Polsce zachodniej (województwa: warszawskie, gorzowskie, gdańskie, jeleniogórskie, krakowskie, poznańskie, szczecińskie).

Ogólny obraz przestrzennego zróżnicowania sytuacji finansowej miast i gmin przypomina więc obraz uzyskany w typologii miast i gmin ze względu na ich strukturę społeczno-ekonomiczną. Sytuację finansową bardzo dobrą mają najczęściej jednostki zaliczone do typów I i II (typy "wielkomiejskie") i w dalszej kolejności III i IV (miasta-gminy oraz zurbanizowane gminy, najczęściej w Polsce zachodniej). Z kolei najgorsza sytuacja finansowa występuje najczęściej w rolniczych gminach z przewagą sektora indywidualnego w Polsce centralnej i południowo-wschodniej (typy V i VI).

W sytuacji niesamodzielności finansowej większości rad, szczególne znaczenie ma funkcjonowanie systemu dochodów zasilaających. Nie wdając się w szczegóły można powiedzieć, że w zależności od przyjętej strategii politycznej, powinien on spełniać jeden z dwóch celów:

1. wyrównywanie sytuacji "biednych" i "bogatych";
2. dążenie do zaspokojenia tylko minimum potrzeb wszystkich gmin, przy jednoczesnym preferowaniu jednostek osiągających większe dochody własne (w domyśle bardziej gospodarnych i mających szanse najbardziej pozytywnego oddziaływania na rozwój całego kraju).

Przez prawie cały okres historii Polski powojennej akcentowany był przede wszystkim cel pierwszy (por. np. Gorzelak 1988), cel drugi, który podkreślało już dawno wiele opracowań ekonomicznych (np. Friedman 1973), zaczął się pojawiać w polskich dyskusjach polityczno-ekonomicznych dopiero w latach osiemdziesiątych.

Przeanalizowany materiał wskazuje, że w Polsce nie został osiągnięty żaden z wyżej wymienionych celów, a sytuacja wielu jednostek jest nawet całkowicie z nimi sprzeczna. Różnicowanie warunków finansowych poszczególnych jednostek jest bardzo duże (sytuacja sprzeczna z celem pierwszym), przy czym często najwięcej środków posiadają jednostki otrzymujące największe dotacje (sytuacja sprzeczna z celem drugim).

Jak to już było wspomniane w rozdziale 3.3., w krajach kapitalistycznych różnicowanie sytuacji finansowej władz lokalnych interpretowane jest zazwyczaj w ramach jednego z dwóch modeli teoretycznych (Mouritzen, 1987):

- *community equilibrium model*, wg którego o zróżnicowaniu decyduje przede wszystkim struktura ekonomiczna poszczególnych jednostek;
- *party model*, wg którego decydujące są różnice w polityce prowadzonej przez poszczególne partie polityczne (najogólniej: wyższe podatki i związane z tym większe możliwości wydatków na cele społeczne w gminach rządzonych przez partie lewicowe).

Oczywiste jest, że modele te (w ich dosłownej wersji) nie mogą być użyte do opisu sytuacji polskiej. Warto jednak zwrócić uwagę, że w interpretacji zróżnicowania warunków finansowych miast i gmin w Polsce występują te same dwa czynniki: ekonomiczny i polityczny. O ile jednak w większości krajów o gospodarce kapitalistycznej czynnik ekonomiczny wiąże się przede wszystkim ze zróżnicowaniem zamożności zamieszkujących w różnych miejscach ludzi (podatek od dochodów osobistych jest głównym źródłem dochodów władz lokalnych w wielu krajach), to w Polsce wiąże się ze sposobem opodatkowania (wielkość podatków, rodzaj budżetu – lokalny, regionalny bądź centralny – do którego trafiają) poszczególnych działań gospodarki. Tak więc znacznie lepsze od przeciętnych warunki finansowe w jednostkach otaczających największe aglomeracje wiążą się w dużym stopniu z bardzo wysokimi dochodami z podatków od prywatnej działalności gospodarczej. W skali całego kraju korelacja między wielkością dochodów własnych w stosunku do dochodów ogółem i wielkością zatrudnienia w rzemiośle prywatnym wynosi 0,41. Podobnie, czynnik ekonomiczny tłumaczy zazwyczaj lepszą od przeciętnej sytuację finansową gmin turystycznych oraz generalnie lepszą sytuację gmin położonych w zachodniej części kraju.

Czynnik polityczny w niektórych przypadkach w istotny sposób wpływa na modyfikację tego obrazu. Jego działanie nie wiąże się rzecz jasna z różnicami programów politycznych władz poszczególnych miast i gmin, choć pojawienia się takiego zróżnicowania, dotyczącego min. polityki finansowej na szczeblu lokalnym możemy się spodziewać w najbliższych latach. Wiąże się przede wszystkim z różnymi możliwościami "zdobywania" dochodów zasilających przez daną jednostkę. Różnice te wynikają bardzo często z

nieformalnych układów aparatu władzy, istotna jest jednak także "pozycja" samej jednostki, np. miasto, a zwłaszcza miasto wojewódzkie lub miasto z ważnym zakładem przemysłowym zlokalizowanym na jego terenie ma zwykle większą siłę przebicia od gminy rolniczej. W ten sposób można tłumaczyć zważoną już wcześniej wyjątkowo złą sytuację gmin otaczających miasta o odrębnej radzie narodowej oraz wysoką korelację między wielkością zatrudnienia w przemyśle i wielkością otrzymywanych dotacji.

Działanie czynnika politycznego w takiej formie jest bardzo trudne do bezpośredniego udowodnienia, choć wskazują nań zarówno niektóre badania empiryczne, np. W. Koniecznego (1986), jak i sama konstrukcja systemu rozdzielania dochodów zasilających. W tej chwili trzeba go traktować jako prawdopodobną hipotezę wyjaśniającą niektóre aspekty przestrzennego zróżnicowania warunków finansowych miast i gmin.

4.2.4 Typologia miast i gmin ze względu na ich strukturę społeczno-gospodarczą i sytuację finansową

Otrzymańnych w badaniu 19 typów połączonych jest w cztery grupy typologiczne. Grupa I charakterystyczna jest przede wszystkim dla dużych i średnich miast w całej Polsce. Do grup II i IV należą przede wszystkim jednostki zlokalizowane na zachodzie i północy Polski. Grupę II stanowią przede wszystkim małe miasta i miasta-gminy (położone głównie w województwach zachodnich). Do grupy IV zaliczają się najczęściej gminy wiejskie Polski północnej. W skład grupy III wchodzi najczęściej gminy rolnicze z województw centralnych i południowo-wschodnich.

Syntetyczną charakterystykę poszczególnych typów zawiera tabela 14., zaś rozmieszczenie przestrzenne ilustrują rysunki 18-21.

Grupa I charakteryzuje się wysokim wskaźnikiem urbanizacji, w strukturze rolnictwa dominacją (co więcej, dominacją wzrastającą w ostatnich latach) małych indywidualnych gospodarstw, szybkim wzrostem liczby ludności i zazwyczaj lepszą od przeciętnej sytuacji finansową rad narodowych. W grupie tej znajdują się głównie miasta-gminy i miasta, zwłaszcza największe (m. in. można w niej odnaleźć 40 stolic województw). Można w niej także odnaleźć część gmin podmiejskich (położonych w pobliżu największych aglomeracji).

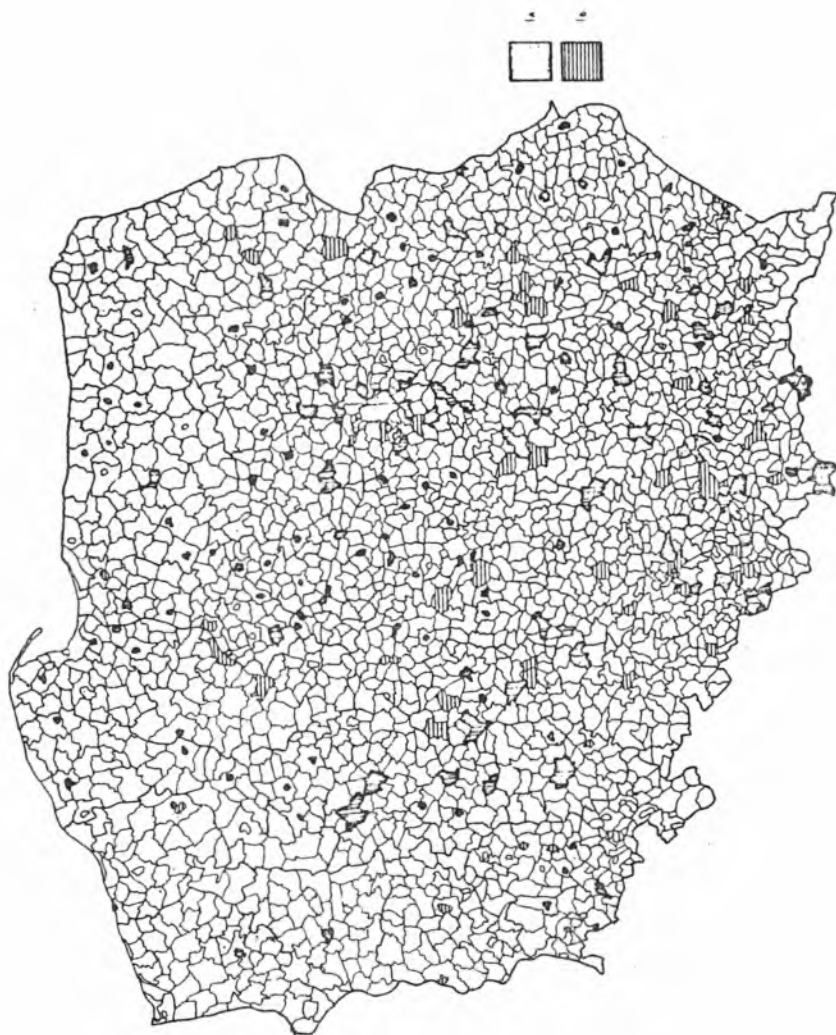
Rozmieszczenie przestrzenne jednostek należących do grupy pierwszej jest w przybliżeniu równomierne. Pewne koncentracje przestrzenne występują tylko w wysoko zurbanizowanych województwach (warszawskie, krakowskie, katowickie, bielskie). Z kolei nieco rzadziej jednostki grupy pierwszej występują w Polsce północnej i zachodniej. Jednostki należące do typów IA i IB występują obok siebie, nie tworząc oddzielnych koncentracji przestrzennych.

Grupa II charakteryzuje się dość wysokim wskaźnikiem urbanizacji, choć niższym niż w przypadku grupy I, stosunkowo małą rolą sektora indywidualnego w rolnictwie, zróżnicowaną strukturą wielkościową rolnictwa (równocześnie stosunkowo dużo gospodarstw bardzo małych i bardzo dużych) i przeciętną lub dobrą sytuacją finansową. Tempo i kierunki zmian struktury społeczno-ekonomicznej są różne w poszczególnych typach należących do tej grupy. Charakterystyczne jest jednak, że malejąca rola sektora indywidualnego w rolnictwie jest zazwyczaj skorelowana z silnym odpływem ludności z danej jednostki (spadek lub stabilizacja liczby mieszkańców), zaś znaczniejszy przyrost liczby ludności wiąże się z rozwojem indywidualnej gospodarki rolnej. W grupie tej znajdują się przede wszystkim miasta-gminy i małe miasta, choć zdarzają się też jednostki wiejskie. Największym miastem jest Koszalin, jedno z dwóch (obok Pili) miasto wojewódzkie

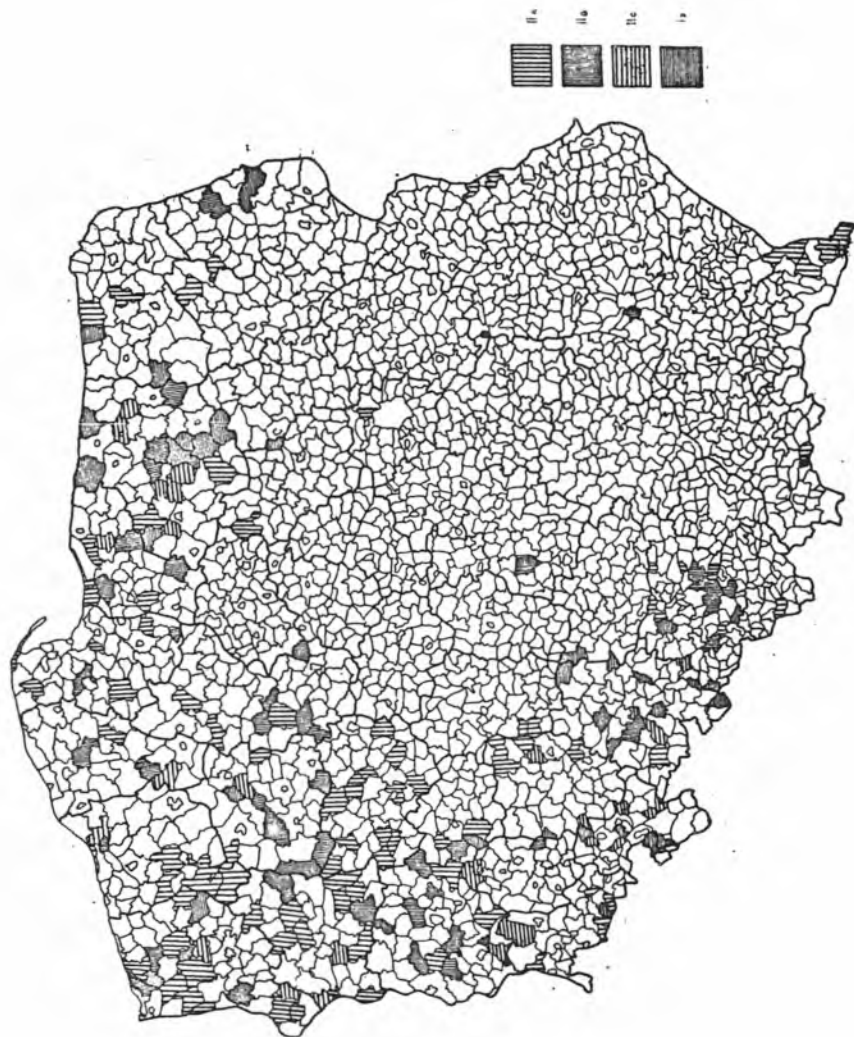
Tabela 14

Charakterystyka głównych typów miast i gmin ze względu na ich strukturę społeczno-gospodarczą w latach 1978-1985 i sytuację finansową rad narodowych.

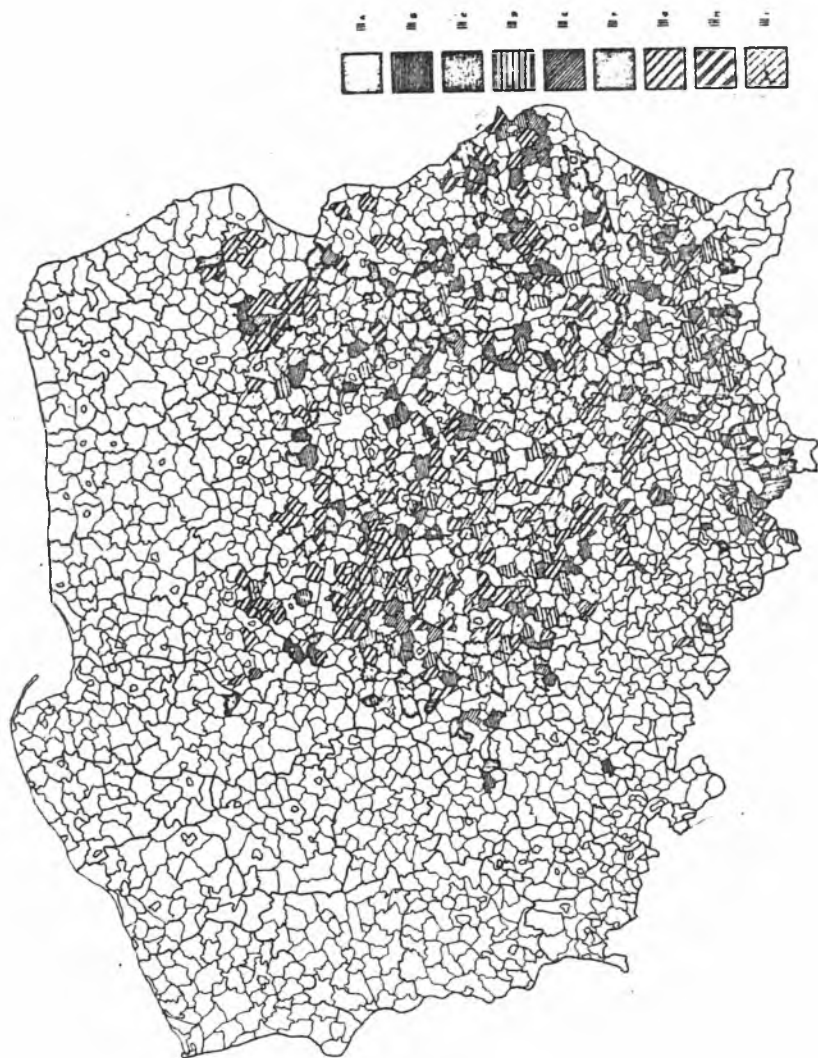
wskaźnik urbanizacji	rola sektora prywatnego w rolnictwie	zmiana liczby ludności	zmiana roli sektora ind. w rolnictwie	sytuacja finansowa
I-A wysoki	duża	wzrost	wzrost	dobra
I-B wysoki	duża	wzrost	wzrost	przeciętna
II-A wysoki	mała	wzrost	wzrost	dobra
II-B wysoki	mała	wzrost	wzrost	przeciętna
II-C wysoki	mała	spadek	spadek	dobra
II-D wysoki	mała	spadek	spadek	przeciętna
III-A niski	duża	wzrost	bez zmian	zła
III-B niski	duża	stagnacja	bez zmian	przeciętna
III-C niski	duża	stagnacja	bez zmian	zła
III-D niski	duża	stagnacja	spadek	zła
III-E niski	duża	spadek	bez zmian	przeciętna
III-F niski	duża	spadek	bez zmian	zła
III-G niski	duża	spadek	spadek	dobra
III-H niski	duża	spadek	spadek	przeciętna
III-I niski	duża	spadek	spadek	zła
IV-A niski	mała	stagnacja	bez zmian	przeciętna
IV-B niski	mała	spadek	spadek	dobra
IV-C niski	mała	spadek	spadek	przeciętna
IV-D niski	mała	spadek	spadek	zła

Rys. 18. Typologia miast i gmin ze względu na strukturę społeczno-gospodarczą w latach 1978 i 1985 oraz sytuację finansową rad narodowych - grupa typologiczna I

Rys. 19. Typologia miast i gmin ze względu na strukturę społeczno-gospodarczą w latach 1978 i 1985 oraz sytuację finansową rad narodowych – grupa typologiczna II

Rys. 20. Typologia miast i gmin ze względu na strukturę społeczno-gospodarczą w latach 1978 i 1985 oraz sytuację finansową rad narodowych – grupa typologiczna III

Rys. 21. Typologia miast i gmin ze względu na strukturę społeczno-gospodarczą w latach 1978 i 1985 oraz sytuację finansową rad narodowych – grupa typologiczna IV

należące do grupy II. I koncentracje przestrzenne jednostek tej grupy występują w Polsce zachodniej i północnej.

IIA Jednostki tego typu skoncentrowane są w województwach zachodnich (zwłaszcza w poznańskim, gorzowskim i szczecińskim, ale także w zielonogórskim i jeleniogórskim) oraz w Polsce północnej, w województwie gdańskim, elbląskim i w zachodniej części olsztyńskiego. Charakteryzują się one wzrostem liczby ludności, zwiększającą się rolę sektora indywidualnego w rolnictwie i dobrą sytuacją finansową rad narodowych!

IIB Typ ten różni się od typu IIA nieco gorszą (przeciętną w skali całego kraju) sytuacją finansową rad narodowych. Jego rozmieszczenie przestrzenne jest także podobne, jednak występuje on częściej w regionach tradycyjnie słabszych, a więc rzadziej w poznańskim i gdańskim, częściej w gorzowskim i pilskim.

IIC Typ ten charakteryzuje się stagnacją lub spadkiem liczby ludności, zwiększającą się rolę sektora uspołecznionego w rolnictwie i dobrą sytuacją finansową. Największe koncentracje przestrzenne jednostek tego typu występują w tradycyjnie dobrze rozwiniętych, a obecnie depopulacyjnych regionach: w Sudetach i w środkowej części województwa olsztyńskiego.

IID Jednostki tego typu różnią się od typu IIC nieco gorszą sytuacją finansową. Większość z nich jest zlokalizowana w dwóch koncentracjach przestrzennych: w województwie opolskim i w olsztyńskim.

Grupa III charakteryzuje się niskim wskaźnikiem urbanizacji, dominacją małych indywidualnych gospodarstw w rolnictwie, stabilną lub malejącą rolę sektora indywidualnego w rolnictwie, zazwyczaj powolnym wzrostem lub spadkiem liczby ludności (wyjątek: typ IIIA) oraz zazwyczaj gorszą od przeciętnej sytuacją finansową rad narodowych (wyjątek: typ IIIG). Niemal wszystkie jednostki tej grupy zlokalizowane są w centralnej i południowo-wschodniej Polsce. Także niemal wszystkie są gminami wiejskimi, jedynie kilka z nich to miasta-gminy.

Jednostki poszczególnych typów są przestrzennie wymieszane. Można zaobserwować tylko dwie reguły dotyczące przestrzennego rozmieszczenia poszczególnych typów. Typ IIIA dominuje na górskich i podgórskich obszarach Karpat, a zwłaszcza w województwie nowosądeckim. Typ ten charakteryzuje się największym (w grupie III) wzrostem liczby ludności i złą sytuacją finansową. W skład typu IIIB, charakteryzującego się powolnym wzrostem liczby ludności i stosunkowo dobrą – przeciętną w skali całego kraju – sytuacją finansową, wchodzi albo miasta-gminy, albo gminy z silnie rozwiniętą funkcją turystyczną albo też jednostki zlokalizowane w pobliżu wielkich aglomeracji.

Grupa IV charakteryzuje się dużą rolą sektora uspołecznionego w rolnictwie lub dużym odsetkiem indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 15 ha (zazwyczaj spełnione są oba warunki), niskim poziomem urbanizacji, powolnym wzrostem lub spadkiem liczby ludności oraz stabilną lub malejącą rolę sektora indywidualnego w rolnictwie. Sytuacja finansowa rad narodowych jest różna w poszczególnych typach. Do grupy tej należą głównie gminy wiejskie, czasem także miasta-gminy. Zlokalizowane są one najczęściej w Polsce północno-wschodniej, czasem także w zachodniej.

IVA. Typ ten charakteryzuje się powolnym wzrostem liczby ludności, stałą rolą sektora indywidualnego w rolnictwie i przeciętną sytuacją finansową władz lokalnych. Największa koncentracja jednostek tego typu znajduje się w pasie ciągnącym się od województwa śląskiego na północy do wrocławskiego na południu.

IVB. Typ ten charakteryzuje się zmniejszającą się liczbą ludności, spadkiem roli sektora indywidualnego w rolnictwie i dobrą sytuacją finansową. Jednostki tego typu zlokalizowane są głównie w Polsce północno-wschodniej, zwłaszcza w województwach białostockim, suwalskim, olsztyńskim, elbląskim i, w północnych częściach ostrołęckiego, ciechanowskiego i toruńskiego.

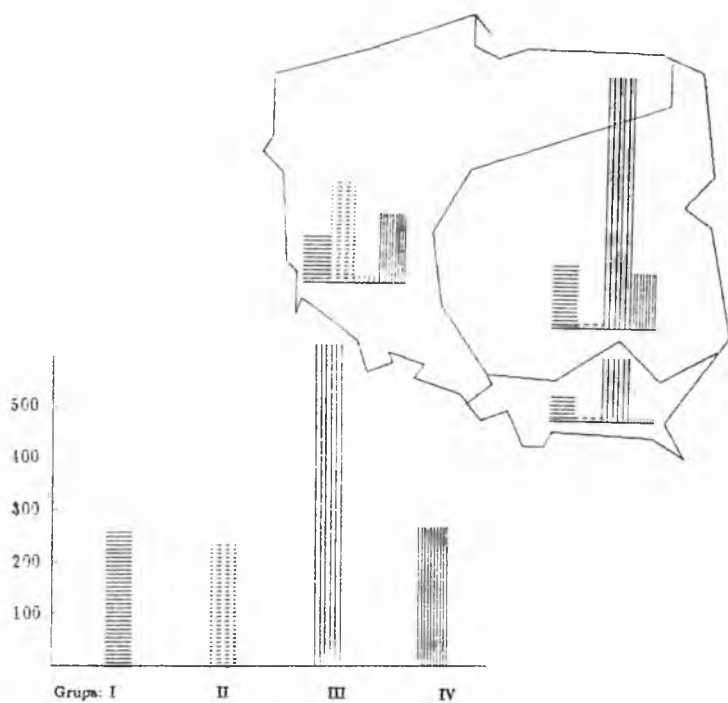
IVC. Typ ten jest podobny do typu IVB ale charakteryzuje się przeciętną sytuacją finansową. Także rozmieszczenie przestrzenne jednostek należących do obu typów jest bardzo zbliżone.

IVD. Także ten typ jest podobny do typu IVB pod względem zmian struktury ekonomicznej, charakteryzuje się jednak złą sytuacją finansową rad narodowych. Jednostki tego typu są zlokalizowane głównie w pasie ciągnącym się od granicy państwa w pobliżu Suwałk do Włocławka.

Przedstawione wyżej wyniki potwierdzają postawioną na wstępie hipotezę, że zróżnicowanie przestrzeni społeczno-ekonomicznej Polski jest wynikiem nakładania się dwóch czynników:

- funkcjonalnego, przede wszystkim zróżnicowanie poziomu urbanizacji, w uproszczeniu – zróżnicowanie między miastem a wsią;
- geograficznego, zróżnicowanie pomiędzy dużymi regionami geograficznymi związane jest z ich różną historią, zwłaszcza z kształtem XIX-wiecznych granic państwowych. Główne różnice występują pomiędzy ziemiami należącymi w XIX w. do Prus (Niemiec) a resztą kraju i w zakresie struktury społeczno-gospodarczej polegają przede wszystkim na różnej strukturze rolnictwa oraz różnym stopniu rozwoju infrastruktury technicznej.

Obecność pierwszego z wymienionych czynników zróżnicowania jest powszechna i znacząca się w badaniach niemal wszystkich regionów świata. Natomiast znaczenie czynnika historycznego jest charakterystyczne dla Polski. Co więcej, to *dziedzictwo XIX wieku* jest nie tylko obecne ale *dominuje* w polskiej przestrzeni społeczno-ekonomicznej pomimo 40 lat istnienia systemu centralnego planowania. Dominację tę ilustruje dodatkowo tabela 15 i rys. 22. Wynika z nich, że jedynie jednostki grupy I są mniej więcej równomiernie rozmieszczone na terenie całego kraju. Widzimy także, że gminy grupy IV są zlokalizowane na terenie zarówno dawnego zaboru pruskiego jak i rosyjskiego. Jednak analiza mapy wskazuje, że ten wyjątek od ogólnej reguły dotyczy tylko stosunkowo niewielkiego obszaru w północno-wschodniej Polsce. Co więcej gminy należące do grupy IV i zlokalizowane na terenie dawnego zaboru rosyjskiego tworzą oddzielny typ IVD, koncentrując się w częściach województw: suwalskiego, białostockiego, łomżyńskiego, ostrołęckiego, ciechanowskiego, płockiego i toruńskiego. Typ ten tworzą „najsłabsze” jednostki wchodzące w skład grupy IV. Charakteryzuje się on równocześnie złą sytuacją finansową rad narodowych i silnym procesem depopulacji.

Rys. 22. Rozmieszczenie typów miast i gmin wg głównych regionów historycznych.

Tabela 15

Lokalizacja jednostek należących do poszczególnych grup typologicznych (wg przynależności do głównych regionów historycznych).

grupa typologiczna	% miast i gmin należących w XIX w. do zaboru:		
	pruskiego	rosyjskiego	austrackiego
I	35	47	18
II	95	3	2
III	2	78	20
IV	50	47	3
razem	41	45	14

Istotne jest, że zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej w ostatnich latach nie wydają się prowadzić do zacierania tych różnic. Większość zaobserwowanych zmian związana jest ze zróżnicowanym tempem wzrostu liczby ludności. Jedyńm procesem prowadzącym wyraźnie do zamazywania różnic między Polską zachodnią i wschodnią jest proces dekapitalizacji majątku trwałego (m.in. urządzeń infrastruktury) w większości województw zachodnich. Zatem jedyny proces zmierzający do zmniejszania różnic międzyregionalnych ma charakter negatywny.

W związku z tym pojawia się interesujące pytanie: jaka jest przyczyna stabilności tych zróżnicowań? Pewne elementy wyjaśnienia podaje w swej pracy G. Gorzelak (1988). Opiera się on na Kornai'a teorii *economy of shortages*. Zgodnie z nią w tradycyjnej gospodarce socjalistycznej istnieje reguła mówiąca, że w procesie alokacji środków (materiałnych lub rzeczowych) każdy powinien otrzymać ten sam udział jak w poprzednim okresie. Reguła ta jest niezależna od oficjalnie głoszonej doktryny wyrównywania różnic. W teorii Kornai'a reguła ta dotyczy funkcjonowania przedsiębiorstw, ale możemy ją odnieść także do zjawiska "samo-powielania się" struktur przestrzennych.

Aneks. Miasta i gminy – reprezentanci poszczególnych typów

W aneksie tym opisane są dokładniej konkretne jednostki będące reprezentantami poszczególnych, wyróżnionych typów. Jednostki te mają wszystkie cechy charakterystyczne danego typu uwzględnione w przeprowadzonej typologii. Nie oznacza to jednak, że również drugorzędne elementy zamieszczonych dalej charakterystyk są prawdziwe dla wszystkich innych jednostek danego typu. Jest to niemożliwe ze względu na zbyt małą homogeniczność wyróżnionych typów. Wyróżnione jednostki zostały jednak dobrane w ten sposób by reprezentowały zawsze większą liczbę miast lub gmin należących do tego samego typu, również ze względu na cechy lokalizacji i drugorzędne charakterystyki społeczno-ekonomiczne.

W opisie poszczególnych jednostek zostały uwzględnione: podział Polski na jednostki fizycznogeograficzne wg J. Kondrackiego (1977) oraz delimitacja obszarów zagrożenia ekologicznego przeprowadzona przez A. Kasenberga i Cz. Rolewicz (1985).

Przytoczone w opisach poszczególnych jednostek dane statystyczne są liczbami wykorzystanymi w przeprowadzonej typologii i dotyczą stanu w 1985 r.

Miastami i gminami reprezentantami zostały:

typ I-A	Wesoła woj. warszawskie
typ I-B	Lublin
typ II-A	Środa Wielkopolska woj. poznańskie
typ II-B	Wolin woj. szczecińskie
typ II-C	Jaworzyna Śląska woj. walbrzyskie
typ II-D	Żelechowski woj. opolskie
typ III-A	Łańsk woj. nowosądeckie
typ III-B	Świdrig woj. rzeszowskie
typ III-C	Bolesławiec woj. kaliskie
typ III-D	Ryglie woj. tarnowskie
typ III-E	Nielisz woj. zamojskie
typ III-F	Parysów woj. siedleckie
typ III-G	Dobrzelin woj. plockie
typ III-H	Kozłów woj. kieleckie
typ III-I	Mniszków woj. piotrkowskie
typ IV-A	Gostycyn woj. bydgoskie
typ IV-B	Barciany woj. olsztyńskie
typ IV-C	Michałowo woj. białostockie
typ IV-D	Kalinowo woj. suwalskie

Wesoła (woj. warszawskie)

Małe (poniżej 10 tys. mieszkańców) miasto położone na Nizinie Środkowomazowieckiej. Na strukturę gospodarki bardzo wyraźny wpływ wywiera bliskość Warszawy. Znaczna część ludności dojeżdża do pracy w centrum aglomeracji. Dominującym działem gospodarki jest rzemiosło prywatne, 19% ludności w wieku produkcyjnym pracuje w tym dziale, w gospodarce społecznej zatrudnionych jest ponad dwukrotnie mniej osób. Rzemiosło prywatne jest działem bardzo dynamicznie rozwijającym się, w latach 1978-1985 nastąpił prawie dwukrotny wzrost udziału zatrudnienia w tym dziale. W gospodarce społecznej stosunkowo największą rolę odgrywa rolnictwo i leśnictwo (ok. 25% zatrudnionych w gosp. usp.) i oświata.

W strukturze użytkowania ziemi dominują lasy (ok. 60% powierzchni). Użytki rolne zajmują załedwie ok. 16%, a ich powierzchnia w latach 1978-1985 zmniejszyla się o ok. 20%. W strukturze rolnictwa dominują małe i bardzo małe gospodarstwa indywidualne (ponad 60% gospodarstw ma poniżej 2ha), udział gospodarstw bardzo małych nadal się zwiększa.

Wesoła jest coraz bardziej atrakcyjnym miejscem zamieszkania dla ludności aglomeracji warszawskiej, w jej krajobrazie coraz więcej miejsca zajmują osiedla domków jednorodzinnych. Miasto odznacza się dość szybkim przyrostem liczby ludności (6,3% w latach 1978-1985). Warunki mieszkaniowe są dobre (ok. 17,3 m.p.u. na 1 mieszkańca). W strukturze społecznej zaznacza się dość wysoki odsetek ludności z wyższym wykształceniem (ok. 5,3% dorosłej ludności) i wysoki współczynnik feminizacji (52,6).

Bardzo dobra sytuacja finansowa opiera się na wysokich dochodach z rzemiosła prywatnego. Dochody własne stanowią ok. 76% całości dochodów miasta. Wart podkreślenia jest bardzo wysoki udział wydatków inwestycyjnych w budżecie miasta (ok. 58% w 1985r.). Wesoła przekazuje znaczne kwoty do budżetu wojewódzkiego w formie udziałów (w 1985 r. ok. 133 mln. zł.).

Lublin

Duże (powyżej 300 tys. mieszk.) miasto wojewódzkie położone na Wyżynie Lubelskiej. W strukturze gospodarki duże znaczenie odgrywa przemysł (zatrudnienie wynosi ok. 20% ludności w wieku produkcyjnym), przede wszystkim elektromaszynowy (FSC, Fabryka Wag) i spożywczy oraz usługi. W użytkowaniu ziemi stosunkowo dużą rolę odgrywa rolnictwo (użytki rolne zajmują ok. 1/3 pow. miasta), zdominowane przez bardzo małe gospodarstwa indywidualne.

Stosunkowo dobre jest wyposażenie w urządzenia infrastruktury technicznej (13 abonentów telefonicznych na 100 mieszkańców), natomiast bardzo złe są warunki mieszkaniowe (13,9 m.p.u. na 1 mieszk.).

Miasto odznacza się szybkim przyrostem liczby ludności (o 9,6% w latach 1978-1985). W strukturze społecznej ludności zwraca uwagę wysoki odsetek ludności z wyższym wykształceniem (ok. 8,5% dorosłej ludności) i bardzo wysoki współczynnik feminizacji (53,0). W Lublinie panują złe warunki ekologiczne ze względu na ponadnormatywne zanieczyszczenie powietrza.

Sytuacja finansowa miasta jest przeciętna. Dochody własne stanowią ok. 44% dochodów budżetu. W tej sytuacji zwraca uwagę dość wysoki poziom wydatków budżetowych (18,1 tys. zł. na 1 mieszkańca w 1985 r.) związany z wysokimi dotacjami z budżetu wojewódzkiego.

Środa Wielkopolska (poznańskie)

Miasto-gmina położone na Pojezierzu Wielkopolskim, w jego części leżącej na terenie Polski już w okresie międzywojennym. Składa się ze średniej wielkości miasta (ok. 16,5 tys. mieszkańców) i otaczających je obszarów wiejskich.

W strukturze gospodarki dominuje rolnictwo (83,4% powierzchni zajmują grunty orne), przede wszystkim uospolczone (55,6% gruntów orny udział ten zmniejszył się jednak w latach 1978-1985 o 2 punkty procentowe). W rolnictwie indywidualnym dominują gospodarstwa duże (42,4% gospodarstw ma ponad 10 ha). Spore znaczenie odgrywa również przemysł (liczne ale niewielkie zakłady przemysłu spożywczego - np. cukrownia i zakłady mięsne, odzieżowego i włókienniczego) i rzemiosło prywatne. Odpowiednio 18,4% i 3,7% ludności w wieku produkcyjnym pracuje w tych działach.

Środa Wielkopolska charakteryzuje się bardzo dużą dynamiką liczby ludności (w latach 1978-1985 przyrost o ok. 10%). Znaczny jest odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym (31,1%). Struktura społeczna ludności charakteryzuje się również dość wysokim poziomem wykształcenia (2,2% dorosłej ludności ma wyższe wykształcenie).

Znacznie lepsze od przeciętnego w kraju jest wyposażenie w urządzenia infrastruktury technicznej (np. 8,9 abonentów telefonicznych na 100 mieszkańców). Warunki mieszkaniowe mierzone zagęszczeniem mieszkań są przeciętne (16,2 m.p.u. na 1 mieszk.). Sytuacja finansowa flirody Wielkopolskiej jest bardzo dobra. Bardzo wysokie są wydatki budżetowe na 1 mieszkańca (18,4 tys. zł.). Znaczny jest także odsetek wydatków przeznaczanych na cele inwestycyjne (36% w 1985 r.).

Wolin (szczecińskie)

Miasto-gmina położone na Pobrzeżu Szczecińskim. W granicach Polski znajduje się od 1945 r. Charakteryzuje się bardzo niską gęstością zaludnienia (37 os. na 1 km. kw.), jednak przy silnym wzroście liczby ludności w ostatnich latach (w latach 1978-1985 o 7,7%). W strukturze społecznej ludności charakterystyczny jest wysoki odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym (31,4%) i bardzo niski współczynnik feminizacji (49,6).

W strukturze gospodarki duże znaczenie odgrywa turystyka (19 miejsc w obiektach tu-

rystycznych i czasowo-wypoczynkowych na 100 mieszkańców). Grunty rolne zajmują ok. 45% powierzchni. W strukturze rolnictwa dominuje sektor uspołeczniony (55% gruntów ornych, jednak udział ten zmniejszył się w latach 1978-1985 o ponad 6 punktów procentowych), zaś wśród gospodarstw indywidualnych dominują średnie i duże (30,9% gospodarstw ma powyżej 10 ha).

Wyposażenie Wolina w urządzenia infrastruktury technicznej jest dobre (7,4 abonentów telefonicznych na 100 mieszkańców). Sytuacja finansowa jest przeciętna. Ok. 41% dochodów stanowią dochody własne. Wydatki budżetowe na 1 mieszk. wynoszą 13,6 tys. zł.

Wolin leży na terenie Szczecińskiego Obszaru Ekologicznego Zagrożenia. Zagrożenie to przejawia się przede wszystkim szybko rosnącym skażeniem bakteriologicznym, chemicznym i eutrofizacją wód Zalewu Szczecińskiego. Na obszarze miasta-gminy Wolin występuje ponadto ponadnormatywne zanieczyszczenie powietrza, przede wszystkim pyłowe.

Jaworzyna Śląska (wałbrzyskie)

Miasto-gmina położone na Przedgórzu Sudeckim. Składa się z niewielkiego miasteczka (ok. 5 tys. mieszkańców) i otaczających je obszarów wiejskich. W granicach Polski znajduje się od 1945 r. Charakteryzuje się dość wysoką gęstością zaludnienia (158 os. na 1 km. kw.). W ostatnich latach w Jaworzynie Śląskiej (jak w wielu innych jednostkach rejonu Sudeckiego) obserwuje się spadek liczby ludności (o 4,1% w latach 1978-1985).

W strukturze gospodarki dominującą rolę odgrywa sektor uspołeczniony (zatrudnionych jest w nim ponad 60% ludności w wieku produkcyjnym), przede wszystkim przemysł i rolnictwo uspołecznione. W przemyśle zatrudnionych jest ponad 21% ludności w wieku produkcyjnym, najważniejsze zakłady to Zakłady Porcelany Stołowej "Karolina"; poza tym istnieją też niewielkie zakłady przemysłu drzewnego i spożywczego. Grunty rolne zajmują ok. 81,5% powierzchni, z tego mniej więcej połowa zajmowana jest przez gospodarstwa uspołecznione (udział tego sektora zwiększył się w latach 1978-1985 o prawie 1,5 punkta procentowego). Struktura wielkości gospodarstw indywidualnych jest przeciętna, gospodarstwa duże (powyżej 10ha) stanowią 15,8%.

Sytuacja finansowa miasta-gminy jest dobra. Dochody własne stanowią 41% całości dochodów budżetowych, wydatki per capita 15,9 tys. zł. Jaworzyna Śląska leży w sąsiedztwie (aczkolwiek poza jego granicami) Wałbrzyskiego Obszaru Zagrożenia Ekologicznego. W mieście występuje ponadnormatywne zanieczyszczenie powietrza.

Strzeleczki (woj. opolskie)

Gmina położona na Nizinie Śląskiej. W granicach Polski od 1945 r. Gmina Strzeleczki charakteryzuje się przeciętną gęstością zaludnienia (74 os. na 1 km. kw.). Należy do obszarów depopulacyjnych (w latach 1978-1985 spadek liczby ludności o 4,7%). Bardzo wysoki jest współczynnik feminizacji (53,0 - emigrują przede wszystkim mężczyźni - ?).

W strukturze gospodarki dominuje rolnictwo i leśnictwo. Lasy zajmują ok. 34%, a grunty rolne ok. 56% powierzchni. Rolnictwo charakteryzuje się lekką przewagą sektora indywidualnego (76% gruntów rolnych). Dominują gospodarstwa średnioobszarowe (5-10 ha). Dużo osób dojeżdża do pracy w pobliskich miastach (Kędzierzynie-Koźlu, także Opolu).

Bardzo dobre są warunki mieszkaniowe mierzone zagęszczeniem mieszkań (przeciętnie 23,6 m.p.u. na 1 mieszkańca). Sytuacja finansowa gminy jest przeciętna. Dochody własne stanowią ok. 31% całości dochodów budżetowych, wydatki na 1 mieszk. ok. 11 tys. zł. Gmina leży na terenie Opolskiego Obszaru Zagrożenia Ekologicznego.

Głównymi źródłami zagrożenia są zlokalizowane w pobliżu zakłady przemysłu materiałów budowlanych, paliwowo-energetycznego i chemicznego. Rzeka przepływająca przez teren gminy nie odpowiada normom sanitarnym. Ponadnormatywne jest zanieczyszczenie powietrza. Zagrożona jest także znaczna część powierzchni leśnej.

Jablonka (woj. nowosądeckie)

Gmina położona jest w Karpatach, w większości na terenie Obniżenia Orawsko Podhalańskiego (częściowo także w Beskidzie Żywieckim). Znajduje się więc na terenie historycznej Galicji. Jablonka jest gminą średnio załudnioną (64 os. na 1 km. kw.). Liczba ludności wzrasta (o 6,4% w latach 78-85), głównie w związku z wysokim przyrostem naturalnym. Bardzo duży (37,8%) jest odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym.

W strukturze gospodarki dominują leśnictwo (36,4% powierzchni zajmują lasy) i rolnictwo (57,5% powierzchni zajętej jest przez grunty rolne). W niektórych wsiach, zwłaszcza w północnej części gminy, duże znaczenie odgrywa także turystyka. Rolnictwo jest całkowicie zdominowane przez sektor indywidualny (99% powierzchni gruntów rolnych). Najwięcej jest gospodarstw średnioobszarowych (5-10 ha), gospodarstwa powyżej 10 ha stanowią ok. 12%.

Warunki mieszkaniowe mierzone zagęszczeniem mieszkań są gorsze od przeciętnych (ok. 14,7 m.p.u. na 1 mieszkańca). Sytuacja finansowa gminy jest zła. Zaledwie 21% dochodów budżetowych stanowią dochody własne. Wydatki per capita w 1985 r. wyniosły 9,8 tys. zł.; wydatki inwestycyjne stanowiły zaledwie 9% całości wydatków.

Białobrzegi (woj. rzeszowski)

Gmina położona w Dolinie Dolnego Wisłoka w Kotlinie Sandomierskiej na terenie historycznej Galicji. Charakteryzuje się dość dużą gęstością załudnienia (131 os. na 1 km. kw.). Przeciętny poziom wykształcenia jest niski (ok. 0,6% dorosłej ludności to osoby z wyższym wykształceniem). Liczba ludności w ostatnich latach jest stała (przyrost o 0,3% w latach 1978-1985).

W strukturze gospodarki dominuje rolnictwo (73,2% powierzchni zajmują grunty rolne) i leśnictwo. 98,3% gruntów rolnych zajmuje sektor indywidualny. Przeważają gospodarstwa małe i bardzo małe; gospodarstwa o powierzchni powyżej 10 ha stanowią 0,2% ogółu gosp. rolnych.

Bardzo niski jest poziom wyposażenia w urządzenia infrastruktury technicznej; liczba abonentów telefonicznych na 100 mieszkańców wynosi 0,4. Sytuacja finansowa gminy jest przeciętna. Dochody własne stanowią ok. 26% dochodów budżetowych. Wydatki per capita wyniosły w 1985 r. ok. 9,5 tys. zł.

Bolesławiec (woj. kaliskie)

Gmina położona na Nizinie Południowowielkopolskiej, w części województwa kaliskiego leżącej na terenie historycznego Królestwa Kongresowego. Charakteryzuje się przeciętną gęstością załudnienia (70 os. na 1 km. kw.) i stabilną liczbą ludności (w latach 1978-1985 przyrost o 1,5%). W porównaniu z innymi gminami wysoki jest poziom wykształcenia ludności (0,9% dorosłej ludności ma wyższe wykształcenie). W stosunku do innych obszarów wiejskich odznacza się dość dużym nasyceniem siecią telefoniczną (3,9 abonentów na 100 mieszkańców) i małym zagęszczeniem mieszkań (przeciętnie 18,3 m.p.u. na 1 mieszkańca).

W strukturze gospodarki najważniejszą rolę odgrywa rolnictwo (grunty rolne zajmują ok. 73,5% powierzchni), prawie wyłącznie indywidualne (96,5% gruntów rolnych). Ponadto nad rzeką Prosną znajdują się ośrodki turystyczne i wczasowo-wypoczynkowe o znaczeniu regionalnym. Sytuacja finansowa gminy jest zła. Bardzo niski jest zwłaszcza

udział wydatków inwestycyjnych w wydatkach budżetowych (9%).

Ryglice (woj. tarnowskie)

Gmina położona na Pogórzu Ciężkowickim na terenie historycznej Galicji. Ryglice charakteryzują się dość wysoką gęstością zaludnienia (90 os. na 1 km. kw.) i powolnym wzrostem liczby ludności (w latach 1978-1985 wzrost o 2,4%). Wzrost ten jest związany z dużym przyrostem naturalnym (32,8% mieszkańców stanowi ludność w wieku przedprodukcyjnym), przy jednoczesnym ujemnym saldzie migracyjnym. Bardzo niski jest odsetek ludności z wyższym wykształceniem (0,4% dorosłej ludności).

W gospodarce gminy dominują małe indywidualne gospodarstwa rolne. Grunty rolne stanowią ok. 68% powierzchni, z tego 97,7% zajmują gospodarstwa indywidualne, udział ten zmniejszył się jednak w latach 1978-1985 o 2 punkty procentowe. W gospodarce uspołecznionej ogółem zatrudnionych jest poniżej 12% ludności w wieku produkcyjnym.

Duże jest zagęszczenie mieszkań (przeciętnie 15,2 m.p.u. na 1 mieszkańca). Sytuacja finansowa gminy jest zła. Dochody własne stanowią ok. 23% dochodów budżetowych. Bardzo niskie są wydatki budżetowe per capita (8,3 tys. zł. w 1985 r.) i wydatki inwestycyjne (ok. 9% całości wydatków).

Nielisz (woj. zamojskie)

Gmina położona na Wyżynie Lubelskiej na terenie należącym w XIX w. do zaboru rosyjskiego. Należy do jednostek depopulacyjnych (w latach 1978-1985 spadek liczby ludności o 5,9%). Zaledwie 0,4% dorosłej ludności ma wyższe wykształcenie.

Słabo rozwinięta jest gospodarka uspołeczniiona na terenie gminy. Jedyne 11% ludności w wieku produkcyjnym pracuje w tym sektorze. W strukturze użytkowania ziemi i w strukturze gospodarki dominuje rolnictwo indywidualne (grunty rolne zajmują 72,1% powierzchni gminy, z tego 98,8% należy do gospodarstw indywidualnych). Gmina posiada dobre warunki naturalne do rozwoju rolnictwa (wysokiej klasy gleby). Przeciętna wielkość gospodarstw rolnych jest mała, jedynie ok. 5% gospodarstw ma powyżej 10 ha.

Wskaźnik nasycenia siecią telefoniczną jest jeden z niższych w kraju, wynosi 0,8 abonenta telefonicznego na 100 mieszkańców. Małe jest zagęszczenie mieszkań (przeciętnie 18,7 m.p.u. na 1 mieszkańca). Sytuacja finansowa gminy jest przeciętna. Dochody własne stanowią ok. 31% dochodów budżetowych, wydatki per capita w 1985 r. – 10,7 tys. zł.

Parysów (woj. siedleckie)

Gmina położona na Nizinie Środkowomazowieckiej. Mimo lokalizacji w województwie siedleckim znajduje się jeszcze w strefie oddziaływania aglomeracji warszawskiej. W strukturze gospodarki dominuje rolnictwo. Grunty rolne zajmują 79,5% powierzchni ziemi i należą w całości do rolników indywidualnych. Wielkość gospodarstw rolnych jest zróżnicowana, gospodarstwa o powierzchni powyżej 10 ha stanowią 15% ogółu. Istotne miejsce w gospodarce gminy zajmuje też rzemiosło prywatne (jest w nim zatrudnione prawie 4% ludności w wieku produkcyjnym). Sektor uspołeczniiony odgrywa stosunkowo niewielką rolę; na terenie gminy pracuje w nim zaledwie 11,5% ludności w wieku produkcyjnym.

Parysów należy do gmin o zmniejszającej się liczbie ludności (w latach 1978-1985 o 3%). Bardzo niski jest współczynnik feminizacji (49,7), co związane jest z większą emigracją kobiet. Niski jest poziom wykształcenia ludności; zaledwie 0,4% dorosłych mieszkańców ma wykształcenie wyższe. Niski jest także poziom wyposażenia w urządzenia infrastruktury technicznej; nasycenie siecią telefoniczną wynosi 1,1 abonenta telefonicznego na 100 mieszkańców. Sytuacja finansowa gminy jest zła. Mimo stosunkowo wysokiego udziału dochodów własnych w dochodach budżetowych (42%) wydatki per

capita są bardzo niskie (8,1 tys. zł. w 1985 r.), co świadczy o bardzo niskich dochodach zasilających.

Dobrzelin (woj. płockie)

Gmina położona na Nizinie Środkowomazowieckiej. Charakteryzuje się bardzo silnym spadkiem liczby mieszkańców (o 12,5% w latach 1978-1985). Struktura wieku emigrującej ludności (przeważnie ludzie młodzi) sprawia, że bardzo niski jest w Dobrzelinie udział ludności w wieku przedprodukcyjnym (24,2%).

W strukturze użytkowania ziemi zdecydowanie dominuje rolnictwo (90,1% powierzchni). Jeden z najniższych w kraju jest udział powierzchni zajmowanej przez lasy (0,2%). 94% gruntów rolnych zajmują gospodarstwa indywidualne. W porównaniu do innych gmin w Polsce centralnej i południowo-wschodniej, dość duża jest średnia powierzchnia gospodarstw rolnych; gospodarstwa powyżej 10 ha stanowią 17,7% ogółu. Istotne znaczenie w strukturze gospodarki zajmuje także przemysł (zatrudnienie w tym dziale wynosi 16% ludności w wieku produkcyjnym), przede wszystkim drobne zakłady przemysłu spożywczego.

Poziom wyposażenia w urządzenie infrastruktury technicznej jest niski; liczba abonentów telefonicznych na 100 mieszkańców wynosi 1,1. Sytuacja finansowa gminy jest bardzo skomplikowana. Ze względu na bardzo wysoki udział dochodów własnych (76% dochodów budżetu) i duże wydatki funduszy celowych gmina została zaliczona do jednostek z sytuacją finansową dobrą. W 1985 r. gmina przekazała 12,5 mln. zł. w formie udziałów do budżetu wojewódzkiego. Pomniejszone o tę kwotę wydatki budżetu na 1 mieszkańca należały do najniższych w kraju (7,1 tys. zł.). Bardzo niski był też poziom wydatków inwestycyjnych (8% wydatków).

Kozłów (woj. kieleckie)

Gmina położona na terenie Niecki Nidziańskiej. W XIX w. znajdowała się w granicach zaboru rosyjskiego. Należy do jednostek depopulacyjnych (w latach 1978-1985 liczba ludności zmniejszyła się o 2,8%). Związany z tym jest niski udział ludności w wieku przedprodukcyjnym - 25,5%, emigrują bowiem przede wszystkim ludzie młodzi.

W strukturze gospodarki dominująca rolę odgrywa rolnictwo indywidualne (82,4% powierzchni gminy zajmują grunty rolne, z czego 93% należy do gospodarstw indywidualnych). Dominują gospodarstwa małe; zaledwie 5% gospodarstw ma powyżej 10 ha powierzchni. Istotne znaczenie odgrywa również zlokalizowany na terenie gminy przemysł (zatrudnionych jest w nim ponad 10% ludności w wieku produkcyjnym), składa się nań 6 niewielkich zakładów.

Przeciętne warunki mieszkaniowe (mierzone zagęszczeniem mieszkań) są dobre (ok. 18 m.p.u. na 1 mieszkańca). Sytuacja finansowa gminy jest zła. Dochody własne stanowią zaledwie 24% dochodów ogółem, wydatki budżetowe per capita 9,5 tys. zł., a wydatki inwestycyjne stanowiły w 1985 r. tylko 6% wydatków ogółem.

Mniszków (woj. piotrkowskie)

Gmina położona na Wyżynie Przedborskiej (część Wyżyny Małopolskiej). Gmina jest dość rzadko zaludniona (42 os. na 1 km. kw.), a ponadto liczba mieszkańców zmniejsza się (w latach 1978-1985 o 5,6%). Bardzo niski jest współczynnik feminizacji ludności (49,4) związany z większą emigracją wśród kobiet. Odsetek ludności dorosłej z wyższym wykształceniem należy do najniższych w kraju (0,3%).

Na strukturę gospodarki składa się niemal wyłącznie leśnictwo (31% powierzchni zajmują lasy) i rolnictwo (grunty rolne zajmują 61,2% powierzchni). Dominują gospodarstwa indywidualne (ponad 92% gruntów rolnych), na ogół małe, gospodarstwa powyżej 10 ha

stanowią niecałe 10% ogółu.

Warunki mieszkaniowe są gorsze od przeciętnych w kraju: na 1 osobę przypada ok. 15,5 m.p.u. Sytuacja finansowa gminy jest zła. Na ocenę tę składa się przede wszystkim niski udział wydatków inwestycyjnych w budżecie gminy (6% w 1985 r.), jak również niski poziom wydatków budżetowych przypadających na 1 mieszkańca (9,5 tys. zł. w 1985).

Gostycyn (woj. bydgoskie)

Gmina położona na Pojezierzu Południowopomorskim. W XIX w. znajdowała się na terenie zaboru pruskiego (niemieckiego), od 1918 r. w granicach Polski. Gmina jest rzadko zaludniona (39 osób na 1 km. kw.), liczba ludności stabilna (w latach 1978-1985 przyrost o 0,7%). O stabilności tej decyduje duża liczba urodzeń (stad aż 32,8% mieszkańców stanowi osoby poniżej 18 lat), przy jednocześnie ujemnym saldzie migracyjnym (związany z nim jest niski współczynnik feminizacji – 49,4).

Stosunkowo wysoki (w porównaniu z innymi gminami) jest poziom nasycenia siecią telefoniczną (3,9 abonenta na 100 mieszkańców).

Najważniejszimi działaniami gospodarki są rolnictwo (60,7% powierzchni zajęte jest przez grunty rolne) i leśnictwo (las zajmują ponad 28% powierzchni). Pewne znaczenie odgrywa też turystyka, szczególnie w części sąsiadującej z gminą Tuchola. W rolnictwie zdecydowanie dominują gospodarstwa uspołecznione (ponad 70% gruntów rolnych – wskaźnik jeden z najwyższych w kraju). Wśród gospodarstw indywidualnych najwięcej jest średnio i wielkoobszarowych (48% gospodarstw ma powyżej 15 ha).

Sytuacja finansowa gminy jest przeciętna. Dochody własne stanowią ok. 39% całości wpływów budżetu, wydatki per capita wynoszą ok. 12,6 tys. zł. (1985 r.)

Barciany (woj. olsztyńskie)

Gmina położona na terenie Pobrzeża Wschodniobałtyckiego; w granicach Polski znajduje się od 1945 r. Jest to gmina słabo zaludniona (26 osób na 1 km. kw.). Zaznacza się w niej silna tendencja depopulacyjna (w latach 1978-1985 liczba ludności zmniejszyła się o 7,1%). Emigracja dotyczy w większym stopniu kobiet, stad współczynnik feminizacji należy do najniższych w kraju (48,9). Spadek liczby ludności następuje mimo dużej liczby urodzeń i wysokiego udziału ludności w wieku poniżej 18 lat (34,1%).

Stosunkowo wysoki (w porównaniu z innymi gminami) jest w Barcianach wskaźnik nasycenia siecią telefoniczną (3,1 abonenta na 100 mieszkańców).

Jest to gmina wybitnie rolnicza; grunty rolne zajmują w niej 83% powierzchni. Prawie 70% gruntów rolnych pozostaje we władaniu sektora uspołecznionego. Wśród gospodarstw indywidualnych dominują duże (powyżej 60% ma więcej niż 10 ha).

Sytuacja finansowa gminy jest lepsza od przeciętnej, o czym decyduje przede wszystkim dość wysoki poziom dochodów własnych (65% całości dochodów budżetowych). Wydatki budżetowe w przeliczeniu na 1 mieszkańca należą do przeciętnych (ok. 12 tys. zł. w 1985 r.).

Michałowice (woj. białostockie)

Gmina leży na terenie Niziny Północnopodlaskiej. Jest rzadko zaludniona (23 os. na 1 km. kw.). Należy do rejonów najsilniej depopulacyjnych (w latach 1978-1985 spadek liczby ludności o ponad 14%).

Współczynnik nasycenia siecią telefoniczną wynosi 2,6 abonenta na 100 mieszkańców, jest zatem dość wysoki w porównaniu np. z większością gmin położonych w Polsce centralnej i południowo-wschodniej. Jednak ze względu na małą gęstość zaludnienia i duże rozproszenie osadnictwa należy uznać, że rzeczywista dostępność do telefonu jest bardzo niska. Wskaźnik zagęszczenia mieszkań jest niski, na 1 mieszkańca przypada przeciętnie

20,4 m.p.u.. Jest to jednak raczej wynikiem silnego ujemnego salda migracyjnego niż świadectwem zamożności mieszkańców.

W strukturze gospodarki odgrywają rolę 3 działy: rolnictwo (grunty rolne zajmują ok. 52% powierzchni gminy), leśnictwo (34,8% powierzchni zajęte jest przez lasy) i przemysł (w zlokalizowanych na terenie gminy zakładach zatrudnionych jest 10,5% ludności w wieku produkcyjnym). W gminie znajduje się 9 niewielkich zakładów, wśród których najważniejszą rolę odgrywają fabryki przemysłu włókienniczego. Nieco ponad połowa gruntów rolnych pozostaje we władaniu gospodarstw indywidualnych, wśród których znaczny procent (ok. 40) stanowią gospodarstwa duże – powyżej 10 ha.

Sytuacja finansowa gminy jest przeciętna. Dochody własne są źródłem ok. 44% całości dochodów budżetu, wydatki w przeliczeniu na 1 mieszkańca wynoszą 9,3 tys. zł. (1985 rok).

Kalinowo (woj. suwalskie)

Gmina położona na pograniczu Pojezierza Mazurskiego i Litewskiego. W XIX w. należała do terenów zaboru rosyjskiego, w okresie międzywojennym znajdowała się na terytorium Polski.

Gmina jest rzadko zaludniona (25 osób na 1 km. kw.) i liczba ludności zminniejsza się (w latach 1978-1985 o 3,2%). Spadek liczby ludności następuje mimo wysokiego poziomu urodzeń i jednego z najwyższych w kraju odsetka ludności w wieku poniżej 18 lat (38,8%). Z częstszą od przeciętnej emigracją kobiet łączy się jeden z najniższych w kraju współczynników feminizacji (48,3).

W strukturze gospodarki dominuje rolnictwo, grunty rolne zajmują 68% powierzchni gminy. Trzeba jednak pamiętać, że znaczną część powierzchni zajmują jeziora. Prawie dokładnie po połowie gruntów rolnych należy do sektora uspołecznionego i nie uspołecznionego. Wśród gospodarstw indywidualnych dominują duże (55,3% ma powyżej 10 ha).

Wskaźnik nasycenia siecią telefoniczną wynosi 1,8 abonenta na 100 mieszkańców, jest zatem wyższy od wskaźnika w większości gmin w Polsce centralnej i południowo-wschodniej. Jednak ze względu na niską gęstość zaludnienia i duże rozproszenie sieci osadniczej należy uznać, że rzeczywista dostępność do telefonów należy tu do najniższych.

Sytuacja finansowa gminy jest przeciętna; dochody własne stanowią ok. 40% całości wpływów do budżetu, a wydatki per capita wynoszą ok. 10 tys. zł. (1985 r.).

Rozdział 5

Podsumowanie i wnioski

Rezultatem wykonanej pracy są częściowe analizy przestrzennego zróżnicowania struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin w latach 1978-1985 i zróżnicowania sytuacji finansowej rad narodowych stopnia podstawowego oraz końcowa typologia miast i gmin uwzględniająca równocześnie wyniki wszystkich analiz częściowych. W ten sposób w pracy uwzględnione zostały zarówno bieżący stan zagospodarowania, będący wynikiem dezagregacji przestrzennej procesów zachodzących w całym kraju, jak i potencjalne możliwości wewnętrznej dynamiki rozwojowej – zależne w dużym stopniu od stanu finansów lokalnych.

Zgodnie z przyjętą definicją typologii nie starano się aby wyróżnione typy obejmowały wszystkie jednostki, ograniczając się do przedstawienia tych, które odznaczały się najczęściej spotykaną kombinacją wartości poszczególnych uwzględnionych wskaźników.

Analizy częściowe zostały wykonane za pomocą metod wielowymiarowej analizy statystycznej: metody składowych głównych w przypadku analiz struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin w latach 1978 i w 1985 i metody odległości od wzorca w przypadku analizy sytuacji finansowej rad narodowych. Analiza zmian struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin w latach 1978-1985 oraz końcowa typologia została wykonana na podstawie wyników częściowych za pomocą prostej analizy współwystępowania wskaźników o wartościach mieszczących się w granicach przyjętych klas.

Wykonane analizy nie są wolne od wielu istotnych braków i ułomności. Pierwszą ich grupą łączy się z trudnościami natury informacyjnej. Brak dostępnych danych sprawił, że w analizach społeczno-gospodarczych pominięto kilka istotnych wskaźników, przede wszystkim dotyczących wyników gospodarowania w poszczególnych działach gospodarki i niektórych aspektów warunków bytowych ludności. Istotnym ograniczeniem analiz finansowych jest dysponowanie danymi dotyczącymi tylko jednego roku. Uniemożliwia to obserwację ewolucji sytuacji finansowej i ewentualnie stosowanych przez władze lokalne strategii rozwojowych. Ponadto niektóre wskaźniki odznaczają się dużą zmiennością w czasie, a zatem przestrzenne zróżnicowanie ich wartości w danym roku jest do pewnego stopnia przypadkowe. Trzeba też zauważyć, że ze względu na wielkość i różnorodność materiału statystycznego uwzględnionego w badaniu, większość uzyskanych rezultatów cechuje duży stopień ogólności. W dziedzinach mniej rozpoznanych przez naukę (dotyczy to przede wszystkim przestrzennego zróżnicowania zachowań i sytuacji finansowej władz lokalnych) niniejsza praca nie może zastąpić studiów szczegółowych. Wydaje się jednak, że takie bardzo generalne spojrzenie na zróżnicowanie miast i gmin w Polsce jest potrzebne, zarówno ze względów poznawczych, jak i praktycznych.

Uzyskane rezultaty potwierdziły większość postawionych na wstępie hipotez.

Najważniejszymi czynnikami różnicującymi strukturę społeczno-gospodarczą miast i gmin okazały się:

- zmienne dotyczące struktury zatrudnienia i struktury społecznej ludności – określone wspólnie mianem wskaźnika urbanizacji,
- struktura rolnictwa,
- struktura wieku i warunki mieszkaniowe ludności.

Naturalną konsekwencją takiego zestawu wskaźników było potwierdzenie wniosków wypływających także z wcześniejszych studiów regionalnych, mówiących o nakładaniu się dwóch zróżnicowań w polskiej przestrzeni społeczno-gospodarczej: funkcjonalnego (między miastami, a ogólniej jednostkami zurbanizowanymi i wsią) oraz geograficznego (między regionami północnej i zachodniej Polski a resztą kraju). Wymienione dwa czynniki zróżnicowania przestrzennego decydują o interpretacji i wartościach czynnikowych dwóch pierwszych składowych głównych struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin.

Potwierdziła się również hipoteza, że najbardziej wewnątrznie zróżnicowane są niektóre województwa leżące w strefie przejściowej między wspomnianymi regionami historyczno-geograficznymi. Klasycznym przykładem takiego województwa jest kaliskie. Drugim typem obszarów o dużym wewnętrznym zróżnicowaniu są tereny wokół wielkich aglomeracji miejskich, na których gminy zurbanizowane, będące najczęściej satelitami centrów obszarów metropolitalnych, występują na przemian z gminami rolniczymi. Dobrym przykładem takiego obszaru są województwa bielskie i krakowskie.

Lata 1978-1985 nie przyniosły większych zmian ani w głównych czynnikach ani w samym zróżnicowaniu struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin. Najistotniejszymi zaobserwowanymi zmianami był proces depopulacji niektórych obszarów (przede wszystkim gmin w województwach północno-wschodnich i mniej intensywny, ale za to obejmujący prawie wszystkie – łącznie z miastami – jednostki w regionie sudeckim) oraz, opisywany już wcześniej w literaturze, proces dekapitalizacji majątku trwałego w Polsce zachodniej, a zwłaszcza w województwach południowo-zachodnich. Proces ten przejawiał się m.in. w pogarszającym się w porównaniu z innymi częściami kraju wyposażeniu w urządzenia infrastruktury technicznej i pogarszaniem warunków mieszkaniowych. Zmiany wartości większości analizowanych wskaźników można powiązać ze zmianami liczby ludności. Jest to zjawisko charakterystyczne dla okresu застоju gospodarczego, w którym żaden z regionów nie wykazywał znacznej dynamiki rozwojowej. Tak więc wskaźniki warunków mieszkaniowych czy nasycenia siecią telefoniczną poprawiały się najczęściej w wyniku spadku liczby ludności na poszczególnych obszarach, a nie wskutek istotnych inwestycji. Także przemiany w strukturze rolnictwa łączyły się ze zmianami ludnościowymi. Zwiększanie liczby gospodarstw dużych oraz zwiększanie roli rolnictwa uspołecznionego następowało najczęściej w rejonach depopulacyjnych. Zależność ta jest prawdziwa w skali poszczególnych województw. W skali ogólnopolskiej dominowały zjawiska rozdrabniania rolnictwa w Polsce południowej i zwiększania średniej wielkości gospodarstw w północnej części kraju.

Taki obraz zmian w strukturze społeczno-gospodarczej miast i gmin powoduje, że zróżnicowanie S będące dziedzictwem XIX-wiecznych granic państwowych nie ulega istotnemu zmniejszeniu. Fakt istnienia takiego kształtu zróżnicowań mimo czterdziestoletniego

funkcjonowania gospodarki planowej i częstego deklarowania dążenia do wyrównywania różnic międzyregionalnych jako celu polityki przestrzennej, można w dużym stopniu wyjaśniać Kornai'a teorią gospodarki niedoborów. Teoria ta daje podstawy do sformułowania tezy o samopowielaniu się struktur przestrzennych w tradycyjnej gospodarce socjalistycznej (Gorzelak, 1988). Wyjaśnienie to w pewnym stopniu można także odnieść do zróżnicowania sytuacji finansowej rad narodowych miast i gmin.

Sytuacja finansowa miast i gmin wykazuje znacznie silniejsze od spodziewanego zróżnicowanie. W skrajnych przypadkach rozpiętości wydatków budżetowych na 1 mieszkańca są ponad dziesięciokrotne. Rozpiętości te są w większym stopniu wynikiem zróżnicowania dotacji niż zróżnicowania wielkości dochodów własnych. W połączeniu z faktem, że większe dotacje nie zawsze otrzymują najbardziej dotknięci, dowodzi to iż oficjalnie formułowane cele funkcjonowania systemu dochodów zasilających nie zostały zrealizowane. Ocena zróżnicowania sytuacji finansowej została dokonana przy użyciu wartości wskaźnika syntetycznego obliczonych na podstawie danych dotyczących wielkości i struktury budżetów i lokalnych funduszy celowych. Zróżnicowanie sytuacji finansowej wykazuje ścisły związek ze zróżnicowaniem struktury społeczno-gospodarczej miast i gmin. Najczęściej w najtrudniejszym położeniu znajdują się typowo rolnicze gminy w centralnej i południowo-wschodniej Polsce. Natomiast jednostki o sytuacji dobrej i bardzo dobrej można spotkać najczęściej w województwach miejskich i w zachodniej części kraju. Zauważona została wyraźna korelacja między sytuacją finansową miast i gmin a rozwojem rzemiosła prywatnego (stąd wysokie pozycje większości jednostek otaczających główne aglomeracje miejskie) oraz znaczeniem funkcji turystycznej. W tej sytuacji częste utrudnienia stwarzane przez lokalną administrację rozwojowi indywidualnej działalności gospodarczej są przejawem dysfunkcjonalności systemu władzy lokalnej w Polsce, dla której zwiększanie dochodów budżetowych, przy równoczesnym wzroście zaspokojenia potrzeb ludności przez tę działalność, nie zawsze jest istotnym celem prowadzonej polityki. Trzecią grupą miast i gmin wyróżniających się dobrą sytuacją finansową są małe jednostki z dużymi zakładami przemysłowymi zlokalizowanymi na ich terenie. Źródłem ich pozycji jest w dużym stopniu większa siła polityczna pozwalająca na uzyskiwanie większych dotacji.

Zróżnicowanie sytuacji finansowej jest wynikiem nakładania się dwóch czynników: ekonomicznego i politycznego, przy czym ten ostatni w niniejszej pracy mógł być stwierdzony tylko pośrednio i musi być traktowany jako hipoteza badawcza, znajdująca jednak częściowe potwierdzenie w innych pracach dotyczących finansów lokalnych. Większy wpływ na sytuację jednostki ma struktura gospodarcza, czynnik pozycji politycznej ma znaczenie modyfikujące. Warto zwrócić uwagę, że analogiczny układ czynników stwierdzono w większości prac analizujących zachowania władz lokalnych w krajach Europy Zachodniej, choć oczywiście czynniki ekonomiczny i polityczny działają tam w nieco inny sposób. Uzyskane rezultaty potwierdzają postawione w wstępie pracy hipotezy, z tym jedynie zastrzeżeniem, iż słabsza od spodziewanej okazała się zależność sytuacji finansowej od struktury gospodarczej. Wynika to prawdopodobnie z silniejszego od przewidywanego znaczenia elementów przetargowych w systemie rozdzielania dotacji.

Końcowa typologia miast i gmin obejmuje 19 typów połączonych w 4 grupy. Grupa I obejmuje przede wszystkim większość dużych miast, a także część miast-gmin oraz gmin otaczających większe aglomeracje miejskie. Charakteryzuje się na ogół lepszą od przeciętnej sytuacją finansową i szybkim wzrostem liczby ludności. Grupa II obejmuje większość miast-gmin i małych miast w Polsce zachodniej i północnej. Grupa III obejmuje

większość gmin w Polsce centralnej i południowo- wschodniej. W skład grupy IV wchodzi przede wszystkim gminy wiejskie z województw północnych i zachodnich. Charakteryzują się one silnym spadkiem liczby ludności.

Praca została wykonana w ramach CPBP 09.8 "Rozwój regionalny - rozwój lokalny - samorząd terytorialny" i prezentacja jej wyników została podporządkowana temu, by poza znaczeniem poznawczym mogły mieć one również znaczenie praktyczne. W ramach CPBP 09.8 prowadzone są liczne studia szczegółowe, analizujące z różnych punktów widzenia sytuację pewnych konkretnych układów lokalnych. Istotną jest ocena reprezentatywności wykonanych studiów szczegółowych i możliwości wyciągania wniosków w skali ogólnopolskiej. Takie uogólnianie jest prawomocne w przypadku przeprowadzenia studiów na terenie miast i gmin należących do kilku różnych typów. W aneksie do niniejszej pracy został przedstawiony zbiór jednostek - reprezentantów poszczególnych typów wraz z ich krótką charakterystyką. Nie chodzi oczywiście o to, że wszystkie studia w ramach programu powinny być prowadzone na terenie tych jednostek, przedstawione charakterystyki mogą jednak dopomóc w wyborze jednostek do planowanych badań lub też w ocenie reprezentatywności gmin, w których badania zostały już przeprowadzone.

Bibliografia

- Babicz J.(red.),1965 *Problemy specjalizacji i integracji geografii w metodologicznych poglądach XIX i XX wieku*, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, z. 3.
- Baldersheim H., S. Hovik, H. Larsen, L. Rose, N. Aarsaether, 1988 *Free to Choose? The Case of Affluent Norwegian Municipalities*, LOS Senteret, Bergen.
- Bielecka M., M. Paprzycki, Z. Piasecki, 1979 *Ocena stosowalności wybranych metod ilościowych w typologii rolnictwa*, Studia KPZK PAN t.LVIII.
- Bobiniński K., K. Zagórski, 1969 *Syntetyczne miary poziomu rozwoju miast. Próba metody*, GUS, Warszawa.
- Bolkowiak L., H. Sochacka-Krysiak, 1986 *Dochody własne budżetów terytorialnych stopnia podstawowego*, Instytut Finansów, Zakład Budżetu Państwa.
- Brunn F., C.-J. Skovsgaard, 1981 *Local Determinants and Central Control of Municipal Finance: The Affluent Local Authorities of Denmark* w: (ed. L.J. Sharpe) *The Local Fiscal Crisis in Western Europe*, Sage, London.
- Chapman K., 1980 *People Pattern Processes. An Introduction to Human Geography*, E. Arnold, London.
- Chojnicki Z., T. Czyż, 1978 *Podstawy metodologiczne zastosowania analizy czynnikowej* w: Z. Chojnicki, T. Czyż, J. Parysek, W. Ratajczak *Badania przestrzennej struktury społeczno-ekonomicznej Polski metodami czynnikowymi*, Seria: Geografia, t.II, PAN Oddział w Poznaniu, PWN, Warszawa- Poznań.
- Clark C., B. Oliver Walter, 1986 *City Fiscal Strategies: Economic and Political Determinants Research in Urban Policy*.
- Clark T.N., M. Diaz Villegas de Landa, 1984 *Urban Political Cultures and Fiscal Austerity Strategies*, prep. for delivery at the 1984 Annual Meeting of the American Political Science Association, The Washington Hilton, August 30-September 2.
- Clark T.N., 1985a *Choose Austerity Strategies that Work for You* w: (ed. T.N. Clark) *Research in Urban Policy* JAI Press, Greenwich, Connecticut.
- Clark T.N., 1985b *Fiscal Austerity and Urban Innovation Project* w: (ed. T.N. Clark) *Research in Urban Policy*, JAI Press, Greenwich, Connecticut.
- Clark T.N., 1987 *Defending City Welfare. How the Hard Choices are Made* w: *Defending City Welfare*, LOS Senteret, Bergen.
- Clark T.N., V. Hoffman-Martinot, J.-Y. Nevers, J. Becquart- Leclercq, 1987 *L'innovation municipale à l'épreuve de l'austerite budgétaire; Rationalisation des services publics et contraintes politiques*, Centre d'Etude de Recherche sur la Vie Locale, Institut d'Etudes Politiques de Bordeaux.
- Clarke S., M. Rich, 1985 *Making Money Work: The New Urban Policy Arena* w: (ed. T.N. Clark) *Research in Urban Policy*, JAI Press, Greenwich, Connecticut.

- Domański R., 1964 *Procedura typologiczna w badaniach ekonomiczno- geograficznych*, Przegląd Geograficzny, z. 4.
- Domański R., 1977 *Geografia ekonomiczna*, PWN, Warszawa.
- Donnison P., P. Soto, 1980 *The Good City. A Study of Urban Development and Policy in Britain*
- Dziewoński K., 1962 *Zagadnienia typologii morfologicznej miast w Polsce*, Czasopismo Geograficzne z.4
- Dziewoński K., M. Jerczyński, 1971 *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast*, Prace Geograficzne IG PAN nr 87.
- Freeman T.W., 1961 *A hundred years of geography*, Gerald Duckworth, London.
- Friedman F., 1973 *Urbanization, Planning and National Development*, Sage, Beverly Hills, London.
- Galczyńska B., 1982 *Typologia rolnictwa Bulgarii*, Przegląd Geograficzny z.4.
- Gintowicz-Jankowicz M., 1984 *Finanse terenowe a decentralizacja w:* M. Kulesza (red.) *Model władzy lokalnej w systemie reformy gospodarczej*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Prawa i Administracji, z.3.
- Goldsmith M., K. Newton, 1986 *Local Government Abroad*, Res. volume 4, Report of Committee of the Conditions of Local Govt. Business.
- Goldsmith M., 1987 *Doing Comparative Research: Lesson from Experience in: Defending City Welfare*, LOS-Senteret, Bergen.
- Goldsmith M., 1988 *Features of Local Government Systems*, typescript.
- Gorzelał G., 1979a *Próba określenia poziomu rozwoju społeczno- gospodarczego gmin*, GUS Warszawa.
- Gorzelał G., 1979b *Dobór zmiennych w statystycznej analizie porównawczej*, Wiadomości Statystyczne z.3.
- Gorzelał G., 1983 *Miasta Polski. Studium Statystyczne.*, maszynopis, archiwum Problemu Międzyresortowego I.28.05.
- Gorzelał G., 1985 *Polska lokalna w świetle statystycznych studiów porównawczych*, maszynopis, archiwum Problemu Międzyresortowego III.17.41
- Gorzelał G., 1986 *Aplikacyjne i metodologiczne problemy badań nad "Polską lokalną"* Biuletyn CPBP 09.8, z. 1.
- Gorzelał G., 1987a *Regionalne zróżnicowanie zjawisk kryzysowych w Polsce 1975-1985* maszynopis, archiwum CPBP 09.8.
- Gorzelał G., 1987b *Statystyczne porównania miast i gmin w Polsce- przegląd i prób oceny dorobku badawczego*, Przegląd Geograficzny z.4.

Gorzelak G., 1988 *Rozwój regionalny Polski w warunkach kryzysu i reformy*, maszynopis, archiwum CPBP 09.8.

Handbook of Urban Fiscal Data by P.-E. Mountzen & K. Nielsen, 1988, Odense Universitet.

Hansen T., 1981 *The Dynamics of Local Expenditures Growth: Local Government Finance in Sweden* w: (ed. L.J. Sharpe) *The Local Fiscal Crisis in Western Europe*, Sage.

Harvey D., 1969 *Explanation in geography*, Edward Arnold, London.

Jackowski A., 1981 *Typologia funkcjonalna miejscowości turystycznych (na przykładzie województwa nowosądeckiego)*, Uniwersytet Jagielloński, Rozprawy Habilitacyjne nr 53.

Jalowiecki B., 1986 *Strategie władz lokalnych - wyniki badań pilotażowych*, maszynopis, archiwum CPBP 09.8.

Jasiński A., 1986 *Zróżnicowanie typologiczne miejscowości turystycznych w województwie olsztyńskim*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych U.W. (praca doktorska).

Jerczyński M., 1969 *Typy funkcjonalne miast polskich w klasyfikacji Williama-Olsona*, Przegląd Geograficzny z.2.

Jerczyński M., 1977 *Statystyczna charakterystyka miast. Funkcje dominujące*, Statystyka Polski nr 85, GUS.

Johnston R.J., 1970 *Grouping and Regionalizing: Some Methodological and Technical Observations*, Economic Geography, Vol. 46, No. 2, p. 293-305.

Johnston R.J., 1983 *Geography and Geographers. Anglo-American Human Geography since 1945*, Edward Arnold, London.

Kassenberg A., Cz. Rolewicz, 1985 *Przestrzenna diagnoza ochrony środowiska w Polsce*, Studia KPZK PAN t. LXXXIX.

Kielczewska-Zaleska M., 1965 *O typach sieci osiedli wiejskich i planach ich przebudowy*, Przegląd Geograficzny, z. 3.

Kjelberg F., 1981 *The Expansion and Standardization of Local Finance in Norway* w: (ed. L.J.Sharpe) *The Local Fiscal Crisis in Western Europe*, Sage.

Kokotkiewicz I., 1980 *System statystycznej informacji regionalnej w Polsce. Dotychczasowy dorobek i kierunki rozwoju*, Studia KPZK PAN t.LXXII.

Komorowski S.M., 1986 *Spoleczeństwo lokalne jako przedmiot badań. Propozycja metodyczna*, Biuletyn CPBP 09.8 z.2.

Kondracki J., 1977 *Geografia fizyczna Polski*, PWN Warszawa.

Konieczny W., 1983 *Finansowoprawne instrumenty polityki budżetowej władz lokalnych* w: M. Kulesza (red.) *Model władzy lokalnej w systemie reformy gospodarczej UW*, Wydział Prawa i Administracji, z.2.

- Konieczny W., 1986 *Planowanie finansowe jako praktyczny instrument wpływu władz lokalnych na rozwój terenów maszynopis*, archiwum CPBP 09.8.
- Konieczny W., 1987 *Formalnoprawne bariery gospodarowania finansami lokalnymi - pozadochodowe ograniczenia samodzielności rad narodowych maszynopis*, archiwum CPBP 09.8.
- Kopaliński W., 1967 *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Kosiński L., 1958 *Zagadnienia struktury funkcjonalnej miast polskich*, Przegląd Geograficzny z. 4.
- Kostrowicki J., 1952 *O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast*, Przegląd Geograficzny z. 1-2.
- Kostrowicki J., 1957 *O kierunkach rozwoju geografii rolnictwa*, Przegląd Geograficzny z. 1.
- Kostrowicki J., 1969 *Typologia rolnictwa. Założenia, kryteria, metody*, Przegląd Geograficzny z. 4.
- Kostrowicki J., 1972 *Próba typologii rolnictwa świata*, Przegląd Geograficzny z. 3.
- Kostrowicki J., 1976 *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, Przegląd Geograficzny z.4.
- Kostrowicki J., 1978 *O sposobach syntezy w nowoczesnej geografii*, Folia Geografica vol. XI, s.9-19.
- Kostrowicki J., 1980 *Układ hierarchiczny typów rolnictwa świata*, Przegląd Geograficzny z. 2.
- Kukliński A., 1985 *Podstawowe problemy geografii polskiej w latach osiemdziesiątych*, Przegląd Geograficzny z. 1-2.
- Kukliński A., 1986 *Polska lokalna i samorząd terytorialny w warunkach reformy. Problematyka metodologiczna*, Biuletyn CPBP 09.8, z.1.
- Leszczycki S., 1933 *Ruch letniskowy w Polsce*, Pamiętnik Polskiego Towarzystwa Balneologicznego T. 12.
- Leszczycki S., 1937 *Podhale jako region uzdrowiskowy. (Rozważania z geografii turystyki)*, Prace Studium Turystyki U.J., T.1.
- Lewiński S., 1967 *Próba zastosowania metody taksonomii wrocławskiej do określania typów miast*, Biuletyn IUA nr 25.
- Lodkowska G., 1983 *Przestrzenne różnicowanie poziomu i warunków życia ludności w 1980 r. w ujęciu gminnym maszynopis*, archiwum Problemu Międzyresortowego I.28.05.
- Martinotti G., 1981 *The Illusive Autonomy: Central Control and Decentralization in the Italian Local Financial System* w: (ed. L.J. Sharpe) *The Local Fiscal Crisis in Western Europe*, Sage

Matusik M., 1973 *Próba typologii i regionalizacji rolnictwa na obszarze Dolnego Powiśla*, Prace IGiPZ PAN nr 102.

Mouritzen P.-E., 1987a *The Local Politician: Loyal to the Party or responsive to the Local Constituency*, Scandinavian Political Studies no 2.

Mouritzen P.-E., 1987b *Fiscal Policy Making in Times of Resource Scarcity. The Danish Case w:* (ed S. Clarke) *Urban Innovation and Autonomy: The Political Implication of Policy Change*, Sage.

Mouritzen P.-E., 1988 *Fiscal Stress and Slack in European and American Local Government*, paper presented for delivery at the 1988 Annual Meeting of the American Political Science Association, The Washington Hilton, September 1-4.

Muziol A., 1983 *Typologia miast na podstawie zróżnicowania warunków bytu ludności*, Biuletyn Informacyjny Problemu Międzyresortowego 1.28, z.42.

Nevers J.-Y., 1988 *Fiscal Stress in France*, paper presented at the FAUI Project Seminar in Bologna, 10-14 April.

Newton K., 1980 *Balancing the Books. Financial Problems of Local Government in Western Europe*, Sage.

Nyka M., 1986 *Przemiany demograficzne obszarów wiejskich Beskidu Niskiego i Bieszczadów w latach 1944-1978*, Zakład Geografii Ekonomicznej WGiSR U.W. (praca magisterska).

Parysek J.J., L. Wojtasiewicz, 1979 *Metody analizy regionalnej i metody planowania regionalnego* Studia KPZK PAN t. LXIX.

Pascal A. et alia, 1985 *Financing Local Government in Tough Times: A Summary of Research Findings and a Proposal for Reform w: Research in Urban Policy*, JAI Press, Greenwich, Connecticut.

Passarge S., 1924 *Landeskunde und vergleichende Landschaftskunde w: Problemy specjalizacji i integracji geografii w metodologicznych poglądach XIX i XX wieku*, PZLG 1965 z.3.

Piven F., R. Friedlan, 1984 *Public Choice and Private Power: A Theory of Fiscal Crisis in:* (eds. A. Kirby, P. Knox) *Public Service Provision and Urban Development*. St Martins Press, New York.

Racine J.B., H.Reymond, 1977 *Analiza ilościowa w geografii*, PWN, Warszawa.

Ratzel F., 1899 *Anthropogeographie w: Problemy specjalizacji i integracji geografii w metodologicznych poglądach XIX i XX wieku*, PZLG 1965 z.3.

Ruśkowski E., 1985 *Zagadnienia władzy lokalnej i finansów lokalnych w wybranych krajach kapitalistycznych*, Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego. Filia w Białymstoku.

Schuler M., D. Joye, 1987 *Das Muster der Schweizer Gemeindentypen 1980*, Dokumente und Informationen zur Schweizerischen Orts-, Regional- und Landesplanung, October 1987.

- Sharpe L.J., 1977 *A Tentative Outline of the Main Financial Problems of West European Local Government*, paper to the ECPR Joint Session, Berlin.
- Sharpe L.J., 1981 *Is There a Fiscal Crisis in Western European Local Government? A First Appraisal in* (ed. L.J. Sharpe) *The Local Fiscal Crisis in Western Europe*, Sage.
- Siemiński J., 1980 *Typy strukturalne miast polskich*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Skorupka S., H. Auderska, Z. Lempicka, 1968 *Mały słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa.
- Sobczak K., 1986 *Nadzór nad władzami lokalnymi jako instytucja prawna wyznaczająca zakres ich samodzielności- synteza badań maszynopis*, archiwum CPBP 09.8.
- Stankiewicz J., 1987 *Aktualne problemy i tendencje rozwoju finansów lokalnych w Polsce*, maszynopis, archiwum CPBP 09.8.
- Statystyczna charakterystyka miast. Funkcje dominujące*, 1971 GUS, Statystyka Polska z.85.
- Stolla W., 1970 *Próba typologii rolnictwa Pomorza*, Prace IG PAN.
- Stolla W., 1975 *Zmiany w typach rolnictwa belgijskiego w latach 1950-1970*, Przegląd Geograficzny z.4.
- Stolla W., 1987 *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, Prace Habilitacyjne IGiPZ PAN.
- Swianiewicz P., 1987 *Analiza sytuacji finansowej gmin: Dąbrenki, Jeleniewo, Puńsk i Przemość w: W. Skalmowski (red.) Scenariusze diagnostyczne i prognostyczne gmin: Dąbrenki, Jeleniewo, Puńsk w województwie suwalskim*, maszynopis, archiwum CPBP 09.8.
- Szczęśny R., 1977 *Przemiany typów rolnictwa Austrii w latach 1960-1970*, Przegląd Geograficzny z.4.
- Szczęśny R., 1982 *Typy rolnictwa Szwajcarii*, Przegląd Geograficzny z.4.
- Szczęśny R., 1988 *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski w latach 1970-1980. Przestrzenne różnicowanie typów rolnictwa*, Prace Habilitacyjne IGiPZ PAN.
- Szwalek S., 1985 *System obwodów spisowych w opracowaniach informacji statystycznej*, Wiadomości Statystyczne z. 5.
- Tarschys D., 1975 *The Growth of Public Expenditures: Nine Modes of Expansion*, Scandinavian Political Studies, vol. 10.
- Tyszkiewicz W., 1982 *Zastosowanie metody typologicznej do badań rolnictwa Szwecji*, Przegląd Geograficzny z.4.
- Walzer N., W. Jones, 1988 *Fiscal Austerity Strategies and Policy Outcomes*, paper presented at FAUI meeting in Bologna. 10-14 April.

Wolman H., B. Davis, 1980 *Local Government Strategies to Cope with Fiscal Stress*, Washington, The Urban Institute.

Wolman H., 1988 *Central-Local Relations*, paper presented at the FAUI Praoject Seminar in Bologna, 10-14 April.

Ziemiński Z., 1977 *Logika praktyczna*, PWN, Warszawa.

Aneks. Wyniki badania. Skład poszczególnych typów miast i gmin

Grupa I

typ I-A

Podkowa Leśna	(warszawskie)
Pruszków	
Lomianki	
Piaseczno	
Wesoła	
Serock	
Wołomin	
Warszawa	
Piastów	
Grodzisk Mazowiecki	
Jabłonna	
Karczew	
Wiązowna	
Biała Podlaska	(bialskopodlaskie)
Międzyrzec Podlaski	
Radzyń Podlaski	
Parczew	
Bielsk Podlaski	
Łosice	
Cieszyń	(bielskie)
Ustroń	
Skoczów	
Chojnice	(bydgoskie)
Inowrocław	
Włodawa	(chełmskie)
Chelm	
Krasnystaw	
Ciechanów	(ciechanowskie)
Płońsk	
Pultusk	
Mława	
Pajęczno	(częstochowskie)
Praszków	
Myszków	
Trzew	(gdańskie)
Starogard Gdański	
Pruszcz Gdański	
Jelenia Góra	(jeleniogórskie)
Lubań	
Świeradów Zdrój	

Bolesławiec	
Ostrzeszów	(kaliskie)
Ostrów Wielkopolski	
Kalisz	
Krotoszyn	
Sulmierzyce	
Pszczyna	(katowickie)
Dąbrowa Górnicza	
Świętochłowice	
Zawiercie	
Czeladź	
Mikołów	
Kłucze	
Olkusz	
Chrzanów	
Ostrowiec Świętokrzyski	(kieleckie)
Pińczów	
Włoszczowa	
Skarżysko Kamienna	
Starachowice	
Słupca	(konińskie)
Koło	
Turek	
Kolobrzeg	(koszalińskie)
Skawina	(krakowskie)
Proszowice	
Niepołmice	
Zabierzów	
Krosno	(krośnieńskie)
Jasło	
Sanok	
Złotoryja	(legnickie)
Jawor	
Kościan	(leszczyńskie)
Leszno	
Gostyń	
Rawicz	
Puławy	(lubelskie)
Kraśnik	
Lubartów	
Łęczna	
Wysokie Mazowieckie	(łomżyńskie)
Łomża	
Pabianice	(łódzkie)
Konstantynów Łódzki	
Nowy Sącz	(nowosądeckie)
Gorlice	

Krynica	
Muszyń	
Tatrzańska	
Nowy Targ	
Mragowo	(olsztynskie)
Olsztyn	
Bartoszyce	
Ilawa	
Kluczbork	(opolskie)
Ostrołęka	(ostroleńskie)
Ostrów Mazowiecka	
Wyszków	
Maków Mazowiecki	
Przasnysz	
Czarnków	(piłskie)
Piotrków Trybunalski	(piotrkowskie)
Radomsko	
Płock	(płockie)
Gostynin	
Łęczyca	
Sierpe	
Kutno	
Zychlin	
Poznań	(poznańskie)
Gniezno	
Luboń	
Puszczykowo	
Szamotuły	
Przemysł	(przemyskie)
Lubaczów	
Jarosław	
Przeworsk	
Radom	(radomskie)
Pionki	
Białobrzegi	
Grójec	
Lipsko	
Przysucha	
Szydłowiec	
Warka	
Rzeszów	(rzeszowskie)
Leżajsk	
Łańcut	
Ropczyce	
Strzyżów	
Siedlce	(siedleckie)
Garwolin	

Luków	
Sokolów Podlaski	
Mińsk Mazowiecki	
Węgrów	
Zduńska Wola	(sieradzkie)
Wieluń	
Skiernewice	(skiernewickie)
Brzeziny	
Sochaczew	
Żyrardów	
Rawa Mazowiecka	
Lowicz	
Słupsk	(słupskie)
Człuchów	
Lębork	
Suwałki	(suwalskie)
Augustów	
Stargard Szczeciński	(szczecińskie)
Tarnobrzeg	(tarnobzeskie)
Staszów	
Tarnów	(tarnowskie)
Dębica	
Bochnia	
Brzesko	
Toruń	(toruńskie)
Golub-Dobrzyń	
Brodnica	
Chełmno	
Nowe Miasto Lubawskie	
Włocławek	(włocławskie)
Aleksandrów Kujawski	
Lipno	
Rypin	
Ciechocinek	
Wrocław	(wrocławskie)
Zamość	(zamojskie)
Bilgoraj	
Tomaszów Lubelski	
Janów Lubelski	
Hrubieszów	

typ I-B

Legionowo	(warszawskie)
Nowy Dwór Mazowiecki	
Tarczyn	

Ożarów Mazowiecki	
Białystok	(bialostockie)
Lapy	
Hajnówka	
Siemiatycze	
Bielsko Biala	(bielskie)
Kęty	
Andrychów	
Wadowice	
Bydgoszcz	(bydgoskie)
Świecie	
Częstochowa	(częstochowskie)
Lubliniec	
Elbląg	(elbląskie)
Kwidzyn	
Malbork	
Wejherowo	(gdzańskie)
Gorzów Wielkopolski	(gorzowskie)
Jarocin	(kaliskie)
Kępno	
Pleszew	
Wieruszów	
Łędzin	(katowickie)
Racibórz	
Siemianowice Śląskie	
Gosnowiec	
Czechowice Dziedzice	
Zebrzydowice	
Ruda Śląska	
Kielce	(kieleckie)
Końskie	
Jędrzejów	
Miechów	
Konin	(konińskie)
Szczecinek	(koszalińskie)
Kraków	(krakowskie)
Brzozów	(krośnieńskie)
Jedlicze	
Legnica	(legnickie)
Lubin	
Lublin	(lubelskie)
Świdnik	
Bełżyc	
Opole Lubelskie	
Poniatowa	
Ryki	
Zgierz	(łódzkie)

Limanowa	(nowosądeckie)
Rabka	
Ostróda	(olsztyńskie)
Szczytno	
Opole	(opolskie)
Chodzież	(polskie)
Wągrowiec	
Medyka	(przemyskie)
Opoczno	(radomskie)
Kozienice	
Mielec	(rzeszowskie)
Kolbuszowa	
Sieradz	(sieradzkie)
Poddębice	
Lask	
Giżycko	(suwalskie)
Nisko	(tarnobrzeskie)
Dąbrowa Tarnowska	(tarnowskie)
Grudziądz	(toruńskie)
Wałbrzych	(wałbrzyskie)
Świdnica	
Oleśnica	(wrocławskie)
Oława	
Zielona Góra	(zielonogórskie)
Gubin	

Grupa II

typ II-A

Nieporęt	(warszawskie)
Mońki	(bialostockie)
Wisła	(bielskie)
Strumień	
Lidzbark	(ciechanowskie)
Sępólno Krajeńskie	(bydgoskie)
Szubin	
Tuchola	
Włodawa - gin.	(chełmskie)
Stegna	(elbląskie)
Braniewo	
Sztum	
Tolknicko	
Frombork	
Sztutowo	
Władysławowo	(gdańskie)

Pelplin	
Kolbudy Górne	
Reda	
Rumia	
Gniewino	
Kościerzyna	
Barlinek	(gorzowskie)
Kłodawa	
Międzychód	
Strzelce Krajeńskie	
Sulęcín	
Kostrzyn	
Przytoczna	
Choszczno	
Mysłibórz	
Ślubice	
Szklarska Poręba	(jeleniogórskie)
Pieńsk	
Karpacz	
Piechowice	
Janowice Wielkie	
Kowary	
Międzybórz	(kaliskie)
Syców	
Ślawków	(katowickie)
Tarnowskie Góry	
Libiąż	
Żory	
Poręba	
Mielno	(koszalińskie)
Drawsko Pomorskie	
Kalisz Pomorski	
Świdwin	
Złocieniec	
Pulczyn-Zdrój	
Łutowska	(krośnieńskie)
Solina	
Ustrzyki Dolne	
Włoszakowice	(leszczyńskie)
Góra	
Grajewo	(łomżyńskie)
Szczawnica	(nowosądeckie)
Murąg	(olsztyńskie)
Nidzica	
Kętrzyn	
Nysa	(opolskie)
Wyrzysk	(polskie)

Mirosławiec	
Złotów	
Grodzisk Wielkopolski	(poznańskie)
Oborniki	
Opalenica	
Pniewy	
Swarzędz	
Środa Wielkopolska	
Tarnowo Podgórne	
Września	
Czerwonak	
Nowy Tomyśl	
Śreim	
Mosina	
Sieraków	
Suchy Las	
Sławno	(ślupskie)
Ustka	
Bytów	
Goldap	(suwalskie)
Olecko	
Lobez	(szczecińskie)
Moryń	
Nowogard	
Police	
Dobra (Szczecińska)	
Dobrzany	
Dziwnów	
Stepnica	
Chojna	
Gryfice	
Goleniów	
Kanień Pomorski	
Świnoujście	
Laskowice Oławskie	(wrocławskie)
Milicz	
Twardogóra	
Szprotawa	(zielonogórskie)
Lęknica	
Ślawa	
Bobrowice	

typ II-B

Sokółka	(białostockie)
Janowiec	(bydgoskie)

Nakło nad Notecią	
Żnin	
Gniewkowo	
Białe Błota	
Nowy Dwór Gdański	(elbląskie)
Susz	
Pasłęk	(elbląskie)
Kartuzy	(gdańskie)
Smętowo Graniczne	
Drezdenko	(gorzowskie)
Międzyrzecz	
Jaworzno	(katowickie)
Gorzyce	
Łaziska Górne	
Rybnik	
Mysłowice	
Brzeszcze	
Tychy	
Koszalin	(koszalińskie)
Prochowice	(krakowskie)
Głogów	(legnickie)
Wschowa	(leszczyńskie)
Dąblin	(lubelskie)
Krośnice	(nowosądeckie)
Barczewo	(olsztyńskie)
Dywity	
Piecki	
Niemodlin	(opolskie)
Piła	(polskie)
Walcz	
Krzyż	
Rogoźno	
Trzcianka	
Wronki	
Bełchatów	(piotrkowskie)
Dąbnica Kaszubska	(śląskie)
Kępice	
Koczała	
Miastko	
Stalowa Wola	(tarnobrzskie)
Goleziewo	(szczecińskie)
Gryfino	
Osina	
Wolin	
Szczytna	(wallbrzeskie)
Gozdnica	(zielonogórskie)
Żagań	

Lubsko
Sulechów
Krosno Odrzańskie
Wolsztyn
Nowogród Bobrzański

typ II-C

Młynary	(elbląskie)
Pszczew	(gorzowskie)
Boleszkowice	
Drawno	
Krzeszyce	
Podgórzyn	(jeleniogórskie)
Osiecznica	
Rudnik	(katowickie)
Sianów	(koszalińskie)
Głogów	(legnickie)
Zukowice	
Lubin	
Polkowice	
Gietrzwałd	(olsztyńskie)
Jenkowo	
Milomłyn	
Stawiguda	
Bisztynek	
Baborów	(opolskie)
Biała	
Bierawa	
Korfantów	
Krajenka	(pilskie)
Rzeczynica	(słupskie)
Maszewo	(szczecińskie)
Trzcińsko-Zdrój	
Reszel	
Bardo	(wałbrzyskie)
Niemcza	
Pilawa Górna	
Jaworzyna Śląska	
Walim	
Złoty Stok	
Mietków	(wrocławskie)
Dobroszyce	
Hława	(zielenogórskie)
Zabór	

typ II-D

Gródek	(bialostockie)
Czernice Borowe	(ciechanowskie)
Górowo Iławeckie	
Pietrowice Wielkie	(katowickie)
Zbrosławice	
Kotla	(legnickie)
Niechlów	(leszczyńskie)
Małdyty	(olsztyńskie)
Jedwabno	
Purda	
Kolno	
Pasym	
Sępól	
Kietrz	(opolskie)
Kolonowskie	
Komprachcice	
Polska Cerkiew	
Buczyna	
Izbicko	
Olszanka	
Pupielów	
Strzeleczy	
Zębowice	
Tarnówka	(pilskie)
Mikołajki	(suwalskie)
Świątajno	
Banie Mazurskie	
Węgorzyno	(szczecińskie)
Pieszyce	(wałbrzyskie)
Radków	
Żarów	
Małczyce	(wrocławskie)
Czernica	
Bojadła	(zielenogórskie)
Lubrza	
Gorzów Śląski	

Grupa III

typ III-A

Juchnowiec Dolny	(bialostockie)
Budzów	(bielskie)
Baranów	(kaliskie)

Chocz	
Sobków	(kieleckie)
Stawczyn	
Górno	
Osiek Mały	(konińskie)
Lipinki	(krośnieńskie)
Skolyszyn	
Chelmiec	(nowosądeckie)
Grybów	
Jabłonka	
Lososina Dolna	
Mszana Dolna	
Podegrodzie	
Raba Wyżna	
Tymbark	
Osiek Jasielski	
Biały Dunajec	
Łubień	
Dąbrówka	(ostrogęckie)
Przeworsk	(przemyskie)
Luków	(siedleckie)
Kolbiel	
Sokolów Podlaski - gm.	
Nieborów	(skierniewckie)
Osiek	(tarnobrzeskie)
Gnojnik	(tarnowskie)
Wierzchosławice	
Dębno	
Skrzyszów	
Tarnów - gm.	

typ III-B

Prażmów	(warszawskie)
Ulan-Majorat	(białskopodlaskie)
Wieprz	(bielskie)
Zawoja	
Gilowice-Słemień	
Przeciszów	
Nasielsk	(ciechanowskie)
Mykanów	(częstochowskie)
Mstów	
Strzelce Wielkie	
Trzcinka	(kaliskie)
Żelazków	
Odolanów	

Tapkowie	(katowickie)
Brudzew	(konińskie)
Władysławów	
Jerzmanowice-Przegonia	(krakowskie)
Suloszowa	
Biecz	(krośnieńskie)
Tarnowiec	
Miejska Górka	(leszczyńskie)
Kraśnik	(lubelskie)
Lubartów	
Ostrów Lubelski	
Garbów	
Czyżew-Osada	(lomżyńskie)
Szepietowo-Stacja	
Jodłownik	(nowosądeckie)
Kietnozia	(płockie)
Wyszogród	
Kańczuga	(przemyskie)
Dynów	
Pruchnik	
Radymno	
Chynów	(radomskie)
Goszczyn	
Białobrzegi	(rzeszowskie)
Głogów Małopolski	
Przeclaw	
Fryszak	
Swilecza	
Dębe Wielkie	(sieradzkie)
Łochów	
Mrozy	
Sobienie-Jeziory	
Biała	(sieradzkie)
Konopnica	
Skonulic	
Osjaków	
Biała Rawska	(skierniewickie)
Brzeziuty	
Domaniewice	
Ślupia	
Modliborzyce	(tarnobrzeskie)
Aleksandrów Kujawski gm	(wrocławskie)
Zakrzewo	
Borów	(wrocławskie)
Hrubieszów	(zamojskie)
Księżpól	
Krasnobród	

typ III-C

Platerów	(bialskopodlaskie)
Kąkolewnica Wschodnia	
Wilanowice	(bielskie)
Pruszcz	(bydgoskie)
Dorohusk	(chełmskie)
Świercze Koty	(ciechanowskie)
Popów	(częstochowskie)
Rudniki	
Sieroszewice	(kaliskie)
Galewice	
Bolesławiec	
Ceków Kolonia	
Dobrzyca	
Mikstat	
Rozdrażew	
Lyski	(katowickie)
Koszyce	(kieluckie)
Stopnica	
Bieliny	
Mirzec	
Daleszyce	
Krasocin	
Pacanów	
Szydłów	
Zagórów	(konińskie)
Ostrowite	
Rychwał	
Rzgów	
Stare Miasto	
Ślesin	
Nowy Żmigród	(krośnieńskie)
Wojaszkówka	
Zarszyn	
Jutrosin	(leszczyńskie)
Wilkołaz	(lubelskie)
Chodel	
Puławy - gm.	
Stężyca	
Trawniki	
Nowodwór	
Ostrówek	
Strzyżewice	
Wólka	

Gródek nad Dunajcem	(nowosądeckie)
Czarny Dunajec	
Ślawno	(piotrkowskie)
Lubochnia	
Szczerców	
Gorzkowice	
Kobiełe Wielkie	
Sulejów	
Bodzanów	(płockie)
Bielsk	
Czerwińsk nad Wisłą	
Chłopice	(przemyskie)
Gać	
Rokietnica	
Rożwienica	
Gózd	(radomskie)
Mirów	
Wolanów	
Ćmiolas	(rzeszowskie)
Grodzisko Dolne	
Ostrów	
Kotuń	(siedleckie)
Borowie	
Krzywda	
Skórzec	
Stanin	
Stanisławów	
Trojanów	
Wojcieszków	
Korytnica	
Sochaczew -- gm.	(skierniewickie)
Błaszki	(sieradzkie)
Siemkowice	
Złoczew	
Bojanów	(tarnobrzeskie)
Osiek	
Samborzec	
Zaklików	
Ciężkowice	(tarnowskie)
Pilzno	
Szczucin	
Wadowice Górne	
Gromnik	
Radgoszcz	
Radłów	
Rzezawa	
Tuchów	

Bądkowo	(włorławskie)
Bytów	
Susiec	(zamojskie)
Tomaszów Lubelski	
Potok Górny	

typ III-D

Ujsoly	(bielskie)
Stryszawa	
Miedźno	(częstochowskie)
Brzeziny	(kaliskie)
Czajków	
Godziesze Wielkie	
Baltów	(kieleckie)
Mniów	
Grzegorzew	(konińskie)
Kościelec	
Babiak	
Malanów	
Dydnia	(krośnieńskie)
Sanok – gm.	
Dębowiec	
Abramów	(lubelskie)
Spiczyn	
Końskowola	
Zyrzyn	
Dobra (nowosądeckie)	
Gorlice	
Korzenna	
Lącko	
Łukowica	
Lużna	
Brańszczyk	(ostrolęckie)
Kluki	(piotrkowskie)
Moszczenica	
Ladzice	
Gomunice	
Sulmierzyce	
Rząśnia	
Łęczycza – gm.	(płockie)
Kutno – gm.	
Fredropol	(przemyskie)
Tryńcza	
Gowarczów	(radomskie)
Hyżne	(rzeszowskie)

Niechylce	
Raniżów	
Wiśniowa	
Siennica	(siedleckie)
Poświętne	
Pątnów	(sieradzkie)
Wierzchlas	
Klonowa	
Czarnożyły	
Głuchów	(skierniewickie)
Maków	
Gościeradów	(tarnobrzeskie)
Jeżowe	
Pysznica	
Ryglice	(tarnowskie)
Brzostek	
Jodłowa	
Lapanów	
Pleśna	
Rypin	(włocławskie)
Wielgie	

typ III-E

Stara Kornica	(bialskopodlaskie)
Chelm – gm.	(chełmskie)
Kanieln	
Leśniowice	
Kraśniczyn	
Pokrzywnica	(ciechanowskie)
Lęka Opatowska	(kaliskie)
Raszków	
Solec-Zdrój	(kieleckie)
Dąbie	(konińskie)
Dobra	
Grabów	
Olszówka	
Przedecz	
Krzyszów	(lubelskie)
Melgiew	
Wojciechów	
Boguty-Pianki	(lomżyńskie)
Ciepielów	(radomskie)
Gniewoszów	
Policzna	
Rzeczniów	

Potworów	
Przytyk	
Sieciechów	
Markowa	(rzeszowskie)
Maciejowice	(siedleckie)
Zapole	(sieradzkie)
Kocierzew Południowy	(skierniewickie)
Sadowice	
Koprzywnica	(tarnobrzeskie)
Padew Narodowa	
Szastarka	
Tarłów	
Rzepiennik Strzyżewski	(tarnowskie)
Szczurowa	
Lubianka	(toruńskie)
Gorzków	(zamojskie)
Komarów-Osada	
Miączyn	
Mircze	
Nielisz	
Skierbieszów	
Tyszowice	
Zółkiewka	

typ III-F

Zakroczym	(warszawskie)
Sarnaki	(białkopodlaskie)
Siedliszcze	(chełmskie)
Czastary	(kaliskie)
Szczytniki	
Wodzisław - gm.	(katowickie)
Nagłowice-Oksa	(kieleckie)
Bodzechów	
Raclawice-Palecznica	
Kunów	(konińskie)
Nowa Słupia - gm.	
Przykona	
Jeziorzany	(lubelskie)
Wilków	(opolskie)
Czerniewice	(piotrkowskie)
Rozprza	
Łgota Wielka	
Zelów	
Piątek	(płockie)
Szczawin Kościelny	

Narol	(przemyskie)
Stubno	
Klwów	(radomskie)
Solec nad Wisłą	
Kłoczew	(siedleckie)
Parysów	
Serokomla	
Grębków	
Kosów Lacki	
Suchoźreby	
Sieradz - gm.	(sieradzkie)
Puszcza Mariańska	(skierniewickie)
Skierniewice - gm.	
Trzydnik Duży	(tarnobzeskie)
Zaleszany	
Szerzyny	(tarnowskie)
Izbica	(zamojskie)
Rudnik	

typ III-G

Huslew	(bialskopodlaskie)
Zalesie	
Suraż	(bialostockie)
Rejowiec	(chełmskie)
Zmudź	
Sawin	
Konieczpol	(częstochowskie)
Lelów	
Przyrów	
Pilica	
Uniejów	(konińskie)
Trzyciąż	(krakowskie)
Kołaczyce	(krośnieńskie)
Stryków	(łódzkie)
Zgierz	
Łanięta	(płockie)
Radzanów	
Pacyna	
Dobrzelin	
Radzanowo	
Mogielnica	(radomskie)
Jabłonna Lacka	(siedleckie)
Stoczek Łukowski - gm.	
Ceranów	
Serdyń	

Buczek	(sieradzkie)
Wodzierady	
Pęczniew	
Godzianów	(skierniewickie)
Batorz	(tarnobrzeskie)
Grębów	
Gręboszów	(tarnowskie)
Radomin	(toruńskie)
Chodecz	(włocławskie)
Kowal	
Obsza	(zamojskie)
Horodło	
Stary Zamość	
Tarnogród	

typ III-II

Komarówka Podlaska	(bialskopodlaskie)
Milanów	
Tuczna	
Bielsk Podlaski - gm.	(białostockie)
Droliczyn	
Orla	
Turośń Kościelna	
Jeleśnia	(bielskie)
Koszarawa	
Mucharz	
Baboszewo	(ciechanowskie)
Załuśki	
Naruszewo	
Raciąż	
Dąbrowa Zielona	(częstochowskie)
Koziegłowy	
Nowa Brzeźnica	
Gidle	
Kroczyce	
Moskorzew	
Przystajń	
Włodowice	
Blizanów	(kaliskie)
Mycielin	
Czarnocin	(kieleckie)
Działoszyce	
Skalbunierz	
Ślupia (Jędrzejowska)	
Tuczępy	

Gnojno	
Imielno	
Kozłów	
Książ Wielki	
Chodów	(konińskie)
Sompolno	
Ujęź	(lubelskie)
Wąwolnica	
Andrzejewo	(lomżyńskie)
Klukowo	
Nur	
Perlejewo	
Zareby Kościelne	
Głowno	(łódzkie)
Cisiek	(opolskie)
Somianka	(ostrolęckie)
Wąsewo	
Aleksandrów	(piotrkowskie)
Rokiciny	
Drużbice	
Bedlno	(płockie)
Daszyna	
Góra Świętej Małgorzaty	
Nowe Ostrowy	
Oporów	
Witonia	
Brudzeń Duży	
Bulkowo	
Rataje	
Dąbrowice	
Strzeleca	
Wielkie Oczy	(przemyskie)
Grabów nad Pilicą	(radomskie)
Odrzywół	
Stara Błotnica	
Kazanów	
Wieniawa	
Wyśmierzyce	
Choteża	
Jasieniec	
Siemno	
Błażowa	(rzeszowskie)
Chmielnik Rzeszowski	
Łwierzyce	
Stary Dzikowiec	
Dobre	(siedleckie)
Korczew	

Repki	
Brzeźno	(sieradzkie)
Dalików	
Kielczygłów	
Rusiec	
Sędziejowice	
Widawa	
Lututów	
Wartkowice	
Bielawy	(skierniewickie)
Chąsno	
Cielądz	
Nowy Kawęczyn	
Radziejowice	
Sadkowice	
Zduny	
Bolimów	
Jeżów	
Zabia Wola	
Chrzanów	(tarnobzeskie)
Iwaniska	
Klimontów	
Lipnik	
Potok Wielki	
Bulesław	(tarnowskie)
Wietrzychowice	
Czechów	
Nowy Wiśnicz	
Kijewo Królewskie	(toruńskie)
Kowalewo	
Świedziebnia	
Wąpielsk	
Boniewo	(włocławskie)
Dobre	
Kikół	
Lubraniec	
Zbójno	
Brzuze	
Chocień	
Izbica Kujawska	
Lubień Kujawski	
Grabowiec	(zamojskie)
Turobin	
Werbkowice	
Wysokie	
Zakrzew	

typ III-1

Leoncin	(warszawskie)
Czyże	(bialostockie)
Stryszów	(bielskie)
Dubienka	(chełmskie)
Ruda-Huta	
Lopiennik Górny	
Secemin	(częstochowskie)
Kruszyna	
Panki	
Żytno	
Bejsce	(kieleckie)
Michalów	
Słaboszów	
Złota	
Chmielnik	
Lopuszno	
Pierzchnica	
Zagnańsk	
Kije	
Nowy Korczyn	
Wiślica	
Bliżyn	
Bodzentyn	
Lagów	
Pawłów	
Waśniów	
Słupca - gm.	(konińskie)
Turek - gm.	
Wierzbinek	
Domaradz	(krośnieńskie)
Nozdrzec	
Firlej	(lubelskie)
Niedźwiada	
Baranów	
Borzechów	
Fajslawice	
Jabłonna	
Michów	
Piaski	
Rybczewice	
Zakrzówek	
Karczniska	
Serniki	
Długosidło	(ostrolęckie)
Goworowo	

Klembów	
Obryte	
Ostrów Mazowiecka	
Zabrodzie	
Falków	(piotrkowskie)
Kluczewsko	
Lęki Szlacheckie	
Wola Krzysztoporska	
Będków	
Czarnocin	
Dłutów	
Grabica	
Kamieńsk	
Kodrąb	
Wielgomłynny	
Żarnów	
Wolbórz	
Żelechlinek	
Białaczów	
Masłowice	
Mniszków	
Paradyż	
Rzeczyca	
Gozdowo	(plockie)
Słubice	
Drobin	
Staroźreby	
Stara Biała	
Ilów	
Krzyżanów	
Mała Wieś	
Krzywcza	(przemyskie)
Pawłosiów	
Dubiecko	
Jawornik Polski	
Chlewiska	(radomskie)
Borkowice	
Gielniów	
Stronieć	
Głowaczów	
Pniewy	
Przyłęk	
Tuszów Narodowy	(rzeszowskie)
Wielopole Skrzyńskie	
Czudec	
Lubenia	
Adamów	(siedleckie)

Sabnie	
Jadów	
Jakubów	
Sadowne	
Stoczek	
Wodynie	
Ceglów	
Latowicz	
Liw	
Mokobody	
Przesmyki	
Trzebieszów	
Wierzbno	
Wola Mysłowska	
Zbuczyn Poduchowny	
Goszczanów	(sieradzkie)
Lutoniersk	
Mokrsko	
Ostrówek	
Wróblew	
Zadzin	
Zduńska Wola - gm.	
Brąszewice	
Baranów	(skierniewickie)
Jaktorów	
Kowiesy	
Młodzieszyn	
Nowa Sucha	
Dmosin	
Łowicz	
Łyszkowice	
Rawa Mazowiecka - gm.	
Wiskitki	
Baćkowie	(tarnobrzeskie)
Dwikozy	
Dzwola	
Godziszów	
Bugoria	
Borzęcin	(tarnowskie)
Chrostkowo	(włocławskie)
Koneck	
Baruchowo	
Lubanie	
Topółka	
Tarnawatka	(zamojskie)
Józefów	
Tereszpol	

Grupa IV

typ IV-A

Międzyrzecz Podlaski - gm.	(bialskopodlaskie)
Rossosz	
Chojnice - gm.	(bydgoskie)
Gostycyn	
Dąbrowa	
Tczew - gm.	(gdańskie)
Nowa Karczma	
Krzęcin	(gorzowskie)
Lubiszyn	
Bralin	(kaliskie)
Perzów	
Gaszowice	(katowickie)
Miedziana Góra	(kieleckie)
Białogard - gm.	(koszalińskie)
Małachowo	
Bojanowo	(leszczyńskie)
Lipno	
Pępowo	
Tymbark	(nowosądeckie)
Sorkwity	(olsztynskie)
Zalewo	
Lubawa	
Lubsha	(opolskie)
Wilków	
Lipka	(polskie)
Łobżenica	
Kamieniec	(poznańskie)
Kuślin	
Lwówek	
Krzykosy	
Nowe Miasto nad Wartą	
Wiązownica	(przemyskie)
Kuryłówka	(rzeszowskie)
Czarna Dąbrówka	(śląskie)
Potęgowo	
Sejny	(suwalskie)
Zbiczno	(toruńskie)
Dzierżonów - gm.	(warszawskie)
Kondratowice	(wrocławskie)
Zawonia	

typ IV-B

Rokitno	(bialskopodlaskie)
Sidra	(bialostockie)
Suchowola	
Korycin	
Jasionówka	
Krypno	
Kleszczele	
Nurzec-Stacja	
Rojewo	(bydgoskie)
Biezuń	(ciechanowskie)
Reginin	
Płoskinia	(elbląskie)
Markusy	
Malbork – gm.	
Kisielice	
Marciszów	(jeleniogórskie)
Rąbino	(koszalińskie)
Siemyl	
Baligród	(krośnińskie)
Kunice	(legnickie)
Pielgrzymka	
Kobylin-Borzymu	(łomżyńskie)
Zawady	
Barciany	(olsztyńskie)
Bartoszyce – gm.	
Kiwity	
Lubomino	
Świątki	
Dąbrówno	
Janowo	
Krzynowloga Mała	(ostrolęckie)
Sypniewo	
Przasnysz – gm.	
Szydłowo	(polskie)
Skoki	(poznańskie)
Budry	(suwalskie)
Szypliszki	
Jeleniewo	
Wiżajny	
Suwałki – gm.	
Dielice	(szczecińskie)
Kozielice	
Dębowa Łąka	(toruńskie)
Stolno	
Cieplowodny	(wałbrzyskie)

Dobromierz
Domaniów
Oława

(wrocławskie)

typ IV-C

Tulowice
Biała Podlaska – gm.
Janów
Kuznica
Szudziałowo
Tykocin
Michałow
Naręw
Zabłudów
Dubicze Cerkiewne
Hajnówka – gm.
Poświętne
Wyszki
Grodzisk
Milejczyce
Mielnik
Bukowiec
Dobrzez
Inowrocław
Kruszwica
Jeziora Wlk.
Lutocin
Szreńsk
Radzanów
Wiśniewo
Stupsk
Dzierzgowo
Dzierżążnia
Płońsk
Nowe Miasto
Radłów
Lelkowo
Subkowy
Zwierzyn
Bolesławiec – gm.
Kramsk
Biesiekierz
Jerzmanowice
Rudna
Wądroże Wielkie

(warszawskie)
(białkopodlaskie)
(białostockie)

(bydgoskie)

(ciechanowskie)

(częstochowskie)
(elbląskie)
(gdańskie)
(gorzowskie)
(jeleniogórskie)
(konińskie)
(koszalińskie)
(legnickie)

Udaniu	
Męcinka	
Goniądz	(łomżyńskie)
Rajgród	
Jedwabne	
Wizne	
Kolaki Kościelne	
Śniadowo	
Ochotnica Dolna	(nowosądeckie)
Ketrzyn - gm.	(olsztyńskie)
Mrągowo - gm.	
Dźwierzuty	
Janowiec Kościelny	
Kozłowo	
Grunwald	
Dąbrowo	(opolskie)
Świerczów	
Ujazd	
Pawłowiczki	
Myszyniec	(ostrolęckie)
Rozogi	
Chorzele	
Jednoróżec	
Czarnków - gm.	(pilskie)
Chodzież - gm.	
Poświętne	(piotrkowskie)
Paprotnia	(sieradzkie)
Człuchów - gm.	(śląskie)
Lipnica	
Dubieninki	(suwańskie)
Filipów	
Przerost	
Kowale Oleckie	
Świątajno	
Stare Juchy	
Wydmyny	
Milki	
Augustów - gm.	
Nowinka	
Plaska	
Karnice	(szczecińskie)
Marianowo	
Suchań	
Stara Dąbrowa	
Biskupiec	(toruńskie)
Świecie n. Osą	
Radzyń Chełmiński	

Pluźnica
Papowo Biskupie
Grodziczno

typ IV-D

Boćki	(bialostockie)
Brańsk	
Jaświly	
Lipowiec Kościelny	(ciechanowskie)
Sieniątkowo Koziebrodzkie	
Strzegowo-Osada	
Winnica	
Rudziniec	(katowickie)
Wielowieś	
Bałtów	(kieleckie)
Grodzisz	(konińskie)
Radzilów	(łomżyńskie)
Szczuczyn	
Wąsosz	
Trzcianna	
Rutki	
Kulesze Kościelne	
Turośl	
Zbójna	
Miastkowo	
Mały Płock	
Łomża – gm.	
Piątnica	
Jemielnica	(opolskie)
Lyse	(ostrolęckie)
Baranowo	
Krasnosielec	
Stary Lubotyń	
Rzecznie	
Mochowo	(płockie)
Szczutowo	
Rościszewo	
Zawidz	
Nowy Duninów	
Bircza	(przemyskie)
Horyniec	
Strachówka	(siedleckie)
Giby	(suwalskie)
Raczki	
Sztabin	

Bargłów Kościelny

Kalinowo

Prostki

Biała Piska

Rogóżno

(toruńskie)

Lipno – gm.

(włocławskie)

Rogowo

Skrwilno

Skępe

Tłuchowo

Universitas zam.65/89 n.2000